müslüman sosyalistler

bir kurtuluş teolojisi olarak islam

ertuğrul cesur

eski yeni

MÜSLÜMAN SOSYALİSTLER

Bir Kurtuluş Teolojisi Olarak İslam

Ertuğrul CESUR

Eski Yeni Yayınları

Eskiyeni Yayınları: 33

MÜSLÜMAN SOSYALİSTLER
Bir Kurtuluş Teolojisi Olarak İslam

Ertuğrul CESUR

© FCR Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti.
(Sertifika no:13178)

Kapak & Mizanpaj
FCR

Baskı & Cilt
SÖZKESEN MATBAACILIK TİC. LTD. ŞTİ.
İvogsan 1518 Sk. Mat-Sit İş Merkezi No: 2/40
Tel: (0312) 395 21 10 Yenimahalle/ANKARA

1. Baskı: Ocak 2017

ISBN: 978-605-5978-33-49

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No:14/1 Ulus-Altındağ/ANKARA
Tel: (0 312) 310 08 60 – Fax: (0 312) 311 47 89
web: www.eskiyeni.org • e-mail: fcr@fcr.com.tr

MÜSLÜMAN SOSYALİSTLER

Bir Kurtuluş Teolojisi Olarak İslam

Ertuğrul CESUR

Ankara-2017

Ya bir yol bulacağız,

Ya da bir yol açacağız...!

HANNİBAL

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 11
ÖN SÖZ 13
GİRİŞ 17
1. KOMÜNLERİN DOĞUŞU VE SAĞ'DAN SOL'A ZİHNİYET DÖNÜŞÜMÜ 19
1.1. Milli Monarşiler ve 1789 Burjuva İhtilali 26
2. KAPİTALİZM VE İŞÇİ SINIFININ DOĞUŞU 28
2.1. 1830 Burjuva İhtilalleri 29
2.2. 1848 İhtilalleri ve Çartist Hareket 31
2.3. 19. yy.da Komünizm ve Sosyalizm 34
2.3.1. Komünizm 34
2.3.2. Sosyalizm 36
2.4. 1871 Paris Komünü 39
3. NASYONAL VE ENTERNASYONAL SOSYALİZM 40
4. SOSYALİZM VE LİBERALİZM ARASINDA DEMOKRASİ 44

I. BÖLÜM
SOSYALİZMİN OSMANLI'YA İNTİKALİ

1. DOĞU-BATI FARKLILAŞMASI VE ATÜT TARTIŞMALARI 49
1. 1. Feodalite ve Asya'dan Kopan Avrupa 49
1. 2. Değişemeyen Sistemin Çöküşü ve Sömürgeleşme 58
2. MÜSLÜMAN OSMANLI AYDINLARI VE ERKEN DÖNEM SOSYALİZM TARTIŞMALARI 63
2. 1. Sosyalizmin Osmanlıcası: "İştirakçilik" 63
2. 2. 1871 Paris Komünü ve Osmanlı Aydınları 66
2. 3. "Sosyalizm İyi, Komünizm Kötü" 69
2. 4. Cezayir'in Sömürgeleştirilmesi ve Paris Komünü 70
3. TANZİMAT SOSYALİZMİ: GAYRİMÜSLİMLER VE SOL-BATICILIK 72
3. 1. Komprador Burjuvaziden Sosyalizme Gayrimüslim Tebaa. 72
3. 2. Müslüman Tebaada Sosyalizme Yöneliş 75
3. 3. İştirakçi Hilmi ve Osmanlı Sosyalist Fırkası 76
3. 4. Afgani ve Sosyalizm 78
4. İTTİHAT-TERAKKİ VE KORPORATİZM 82

II. BÖLÜM
1917 BOLŞEVİK İHTİLALİ, RUSYA MÜSLÜMANLARI VE TÜRKİYE

1. İHTİLAL ÖNCESİ RUSYA 87
1.1. Bir Asya Despotizmi Olarak Rusya 87
1.2. Narodnizm'den Marksizm'e Devrimci Muhalefet ve Sovyetler 88
2. İHTİLAL VE BATI 90
2.1. I. Dünya Savaşı ve Çar'ın Sonu 90
2.2. 1918-1922 Rus İç Savaşı 92
2.3. Bolşevizm Karşısında Avrupa Solu 93
2.4. Marks'ın Antiemperyalist Yorumu: Leninizm 95
3. İHTİLAL, EMPERYALİZM VE RUSYA MÜSLÜMANLARI 98
3.1. Modern Düşünceye Açılan Kapı: Ceditçilik 100
3.2. 1905 Devrimi ve Müslümanların Örgütlenme Faaliyetleri 102
3.2.1. Vahidov ve Müslüman Sosyalist Komitesi 103
3.2.2. Galiyev ve Müslümanlar İçin Sosyalizm 106
3.2.3. Muhafazakârların Bağımsızlık Arayışı ve Bolşevikler. 108
3.2.4. Müslüman Sosyalistler ve İdil-Ural Cumhuriyeti 113
3.2.5. Mustafa Suphi Vakıası 116
3.3. Bolşeviklerle İlişkiler Bozuluyor 118
3.4. Bolşevik İhtilali ve Kafkaslar 120
4. SOSYALİZM TÜRKİYE'DE 122
4.1. Devrimin İstanbul'daki Yankısı 122
4.2. Anadolu Direnişine Bolşevik Destek 137
4.3. Türkiye'de İngiliz-Rus Rekabeti ve Yansımaları 128
4.3.1. Kars İslam Şûrası 128
4.3.2. Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) 132
4.3.3. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) 133
4.3.4. Mustafa Kemal, Karakol Cemiyeti ve Bolşevikler.... 134
5. ANADOLU'DA DOLAŞAN HAYALET: YEŞİL ORDU 140
5.1. Enver Paşa, HŞF ve Şûra Hükümetleri 140
5.2. İlk "Yeşil Kuşak" Projesi: Kafkas Seddi 141
5.3. Efsaneden Gerçeğe Yeşil Ordu 143
5.3.1. Anadolu'da Bolşevik Faaliyetleri ve Çerkez Ethem ... 145
5.3.2. Bolşevikler Lehinde - Aleyhinde Fetvalar ve Basın ... 147

5.4. Bakü Kurultayı ve Sonrası 153
5.5 Türkiye Komünist Partisi (TKP-Bakü) 155
5.6 İngilizler ve Bolşevikler Arasında Mustafa Kemal 155
5.7. Anadolu'da Sıcak Savaş'tan Soğuk Savaş'a 158
5.7.1. Resmi Türkiye Komünist Partisi (TKP-Resmi) 158
5.7.2. Halk İştirâkiyûn Fırkası (THİF) 159
6. REELPOLİTİĞİN ZAFERİ VE TASFİYELER 160
6.1. Çerkez Ethem'in Tasfiyesi 161
6.2. Mustafa Suphi'nin Tasfiyesi 162
6.3. THİF'nin Tasfiyesi 163
6.4. Enver Paşa'nın Tasfiyesi 163
6.5. Galiyev'in Tasfiyesi 168
7. BATI VE MUHAFAZAKARLIK KISKACINDA KEMALİZM 169
7.1. Seküler Sol: Tanzimat Sosyalizmine Dönüş 171
7.2. Kemalizm'e Sosyalist Ruh 173
8. SOĞUK SAVAŞ'TA İSLAM-SOSYALİZM TARTIŞMALARI 176
8.1. Kerim Sadi: Türkiye'nin Plehanov'u 176
8.2. Yeni Dünya Düzeni ve Çok Partili Hayat 177
8.3. Hikmet Kıvılcımlı: İslam'a Marksist Bakış 179
8.4. 27 Mayıs, Yön ve "İslam Sosyalizmi" Tartışması 183
8.4.1. Garaudy Tartışması ve İslam Sosyalizmi Kitabı 189
8.4.2. Garaudy Ne Demişti? 192
8.5. Hilmi Özgen: Sosyalizm ve Komprador Gayrimüslimler 196
8.6. Nurettin Topçu: Hareket Dergisi ve Anadolu Sosyalizmi 199
8.7. Kemal Tahir: Osmanlı ve ATÜT Tartışmaları 204
8.8. Cemil Meriç: Müslüman Sosyalistlerin Dilemması 207
8.9. Erbakan: "Yeşil Komünizm" 209

III. BÖLÜM
İRAN VE ARAP DÜNYASINDA SOSYALİZM

1. İRAN 215
1. 1. 19. yüzyılda İran 215
1.1.1. Modernleşme ve Ulemanın Rolü 215
1. 2. Bolşevik İhtilali ve İran 218
1. 2. 1. Bolşevizm Rüzgârı İran'da 218
1. 2. 2. Gilan Şûra Hükümeti 220

1. 2. 3. Şah Rıza ve Batıcı Modernleşme 221
1. 3. Soğuk Savaş Yıllarında İran 222
1. 3. 1. Muhalefet, Din ve Sosyalizm 222
1. 3. 2. Ulusal Cephe İktidarı ve Sol İttifak 224
1. 4. Ali Şeriati ve İslam Sosyalizmi 227
1. 4. 1. Monarşi, Molla ve Marks Arasında Şeriati 227
1. 4. 2. Şeriati ve Sosyalizm 229
1. 4. 2. 1. Ne İdealizm Ne Materyalizm: Praksis 230
1. 4. 2. 2. İnkılâpçı ve Sosyal Adaletçi: Ebû Zer 234
1. 4. 2. 3. Kıst ve Adalet 235
2. ARAP SOSYALİZMİ 237
2. 1. Mısır 237
2. 1. 1. Sosyalizm Arap Dünyasında 238
2. 1. 2. Bolşevik İhtilali Sonrası Arap Sosyalizmi 238
2. 1. 3. 1936 Antlaşması 242
2. 1. 4. Nâsır ve Hür Subaylar İhtilali 244
2. 1. 4. 1. Nâsır ve Müslüman Kardeşler 247
2. 1. 4. 2. Bandung Konferansı 249
2. 1. 4. 3. Altı Gün Savaşı ve Nâsır'ın Sonu 253
2. 1. 5. Hasan Hanefi: İslami Sol 255
2. 2. Suriye ve Irak 259
2.2.1. Baas: Emperyalizme Karşı Milliyetçi Sosyalizm 259
2.2.2. Mustafa Sıbai ve İslami Sosyalizm Kitabı 265
2.2.2.1. İslami İlkelere Göre Devletçilik 266
2.2.2.2. Ticaret ve Tefecilik Arasında İslam 268

SONUÇ 271
KAYNAKÇA 279

KISALTMALAR

AAM : Atatürk Araştırma Merkezi
AAMD : Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
AKDTYK : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Akt. : Aktaran
ATÜT : Asya Tipi Üretim Tarzı
AÜHFD : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBFD : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
BFS : Bilim, Felsefe, Sanat
Bkz. : Bakınız
C. : Cilt
CENTO : Merkezi Antlaşma Teşkilatı
çev. : Çeviren
d. : Doğumu
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
DKDTA : Devrimler ve Karşı Devrimler Tarihi Ansiklopedisi
DÜHFD : Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
FÜSBD : Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Gen. Yön. : Genel Yönetmen
Haz. : Hazırlayan
h-ş : Hicri-Şemsi Takvim
HŞF : Halk Şûraları Fırkası
Hz. : Hazreti
İBB : İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İİCİ : İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı
KTB : Kültür ve Turizm Bakanlığı
KD : Kadet (Rus Anayasal Demokrasi Partisi)
KUTV : Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi
Lat. : Latince
MDD : Milli Demokratik Devrim
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

MMF	: Milli Meşrutiyet Fırkası
Mtb.	: Matbaası
MTSD	: Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce
MUSKOM	: İç Rusya ve Sibirya Müslüman İşleri Merkez Komiserliği
NARKOMAC	: Uluslar Halk Komiserliği
OSF	: Osmanlı Sosyalist Fırkası
ö.	: Ölümü
Ör.	: Örneğin
RSDİP	: Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi
S.	: Sayı.
s.	: sayfa
SOVNARKOM	: Halk Komiserleri Sovyeti
SSİF	: Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu
STMA	: Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDTE	: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
THİF	: Halk İştirakiyyun Fırkası
TİÇF	: Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası
TİÇSF	: Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TSF	: Türkiye Sosyalist Fırkası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
UDK	: Ulusal Dergisi Kitaplığı
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve saire
Yay.	: Yayınevi

ÖN SÖZ

I. Dünya Savaşı sırasında Bolşevik İhtilali (1917) patlak verince "komünizm tehlikesi" ile karşı karşıya kalan küresel sermaye baronları, savaşın temel nedeni olan dünyayı paylaşım planlarından önemli tavizler vermek, en azından bir kısmını ileri tarihlere ertelemek zorunda kalmışlardı. 1991'de Sovyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla yeni bir *paylaşım planı* hızla uygulamaya kondu. O yıllarda *Tarihin Sonu*'nu ilan ederek ulus-devletlere tehditler savuran Francis Fukuyama "Batı sermaye sisteminin kesin zaferi kazandığını, tüm dünyanın buna boyun eğmesi gerektiğini, direnenlerin ezileceğini" açık sözlülükle dile getirirken, *Medeniyetler Çatışması* ile ortaya çıkan Samuel Huntington da bunun nasıl olacağının ipuçlarını veriyordu. Bu tezler aslında, "küresel şirketlerin ulus-devletlere savaş ilanı" anlamına geliyordu. Ancak başta yüzlerce yıllık uykusundan uyanan Çin ve yeniden toparlanan Rusya olmak üzere Soğuk Savaş süresince Batı sisteminin nüfuz edemediği pek çok ülkenin hiç de bu tehditlere boyun eğme niyeti yoktu. Üstelik bu küresel baronların kendi aralarında da derin anlaşmazlıklar yaşandığı, ABD'deki karşılıklı ifşaat ve komplolar, İsrail ve İngiltere arasındaki çatışma gibi gelişmelerle açıkça görüldü.

Fakat Müslüman dünyasında yüz yılı aşkın bir süredir sözde anti Batıcılığın şampiyonluğunu yapan, ulus-devletlerin modernist politikalarına karşı yürüttükleri

ajitasyonla varlık bulan dini-siyasi oluşumlar, bu yeni dönemde Batı karşıtlığı şöyle dursun, yazılan senaryoda kendilerine biçilen rolü benimsemekte hiçbir zorluk çekmediler ve kısa zamanda oyundaki yerlerini aldılar. Bu oluşumlar Soğuk Savaş süreci fırsatını değerlendirerek İslam kültürü içinden değil 21. yüzyılın taleplerine cevap verecek bir teori geliştirmek, kökleri 18. yüzyıl sömürgeci aklına uzanan "kontra teolojileri" (vahhabizm /selefizm ve mesiyanik tarikatlar) bile çözümlemekten aciz kaldılar. Hatta sonunda yeni rollerinin de bir gereği olarak buralara eklemlendiler. Böylece geçtiğimiz yüz yıl boyunca çok dar çevrelerde de olsa *yapılan sosyal bilimler* okumaları ve üretilen nispeten "modern dil" de hızla terk edilerek, hayatı yeniden "fıkıh" penceresinden okuyan bir bedevi dile rücû edildi. Görüldü ki özünde bir *özgürlük felsefesi barındırmayan bu oluşumların* Batı karşıtlığı da bir antiemperyalizm değil, bir antimodernizm; zamanın akışına, hayatın tekâmülüne direnç gösterme ve entegrizmden ibarettir.

İşin doğrusu; yaklaşık beş asırlık bir geçmişten beri modernitesini yaratmış, kültürü, sanatı, siyaseti, ekonomiyle dünyayı belirler hâle gelmiş Batı'yı tanımadan bu çağa hitap edilemezdi ve küresel güçler arasında savrulmak, bir enstrüman durumuna düşmek kaçınılmazdı. Öyle görünüyor ki hâlâ skolastik ile malul, sosyal bilimler formasyonundan uzak, çırpındıkça batan Müslüman aklın bu sefalet hâlinden kurtulması kolay olmayacak, bu cehalet ve bedevi inadın bedeli olarak gittikçe daha ağır faturalar ödenmek zorunda kalınacaktır.

Adına ister "dinde reformculuk" densin, isterse "ıslah"; Müslümanların en az iki yüz yılı aşkın süredir doğrudan sonuçlarına maruz kaldıkları hâlde görmezden geldikleri, kulaklarını tıkadıkları Batı modernleşmesi karşısındaki yetersizlikleriyle yüzleşmeleri ve kendi modernitelerini inşa yönünde bir çaba içine girmeleri artık bir zorunluluktur. İslam dâhil, modernite öncesinin koz-

molojisi en az Kopernik'ten (1543) beri yaşanan ilerlemeyle çoktan çökmüştür. İlahiyatlarda okutulan, camilerde vaaz edilen teolojimizin evrenbilimsel (kozmolojik) - felsefi altyapısı boşalmıştır. Tefsir, hadis, fıkıh kitaplarındaki bin bir gece masallarından ibaret malumatı köylü kurnazlığı, el çabukluğu ve hile-i şeriyye yöntemleriyle bu çağa uydurmak ancak zaman kaybı ve kendini gülünç duruma düşürmektir. Müslümanların sosyal bilimler diliyle yeni bir din okumasına gitmeleri, bunun için de hâlâ neredeyse tek modernlik olan Batıyı, kültür ve tarihini tanımaları bir zarurettir.

Fakat Batı'yı tanımak da öyle zannedildiği kadar kolay bir iş değildir ve bir yöntem ve eleştirel düşünce gerektirecektir. İşte bu noktada kitabımızın konusunu teşkil eden *sosyalizm* 19. yüzyıldan başlayarak kendi tarihsel-toplumsal anlamının ötesinde Müslümanlar için de özel bir önem ifade etmektedir. Sosyalizm; Batı düşüncesi, siyaseti ve uluslararası ilişkileri bakımından bize "muhalif" bir sistematik sunmakta, *analitik* bir Batı okuması (Oksidentalizm) imkânı vermektedir. Hatta en uç ihtilalci yorumu Marksizm, Batı sisteminden tam bir "kopuş", yeni bir çağ başlatma iddiasındadır. Dolayısıyla sosyalizmi tanımak, düşmanımızın en yakın düşmanını tanımaktır. Bu tespit de bize değil, geçtiğimiz yüzyılın İslamcı aydınlarına aittir. "Marksist" hareketler bir yana; 2017'de üzerinden tam yüz yıl geçecek olan *Bolşevik İhtilaliyle* kurulan diyalogdan başlayarak sosyalizmin İslam dünyasına gerçekçi etkisi işte bu espriden hareketle aslında bizzat dönemin İslamcılarının eliyle olmuştur.

Ertuğrul CESUR
Muş, 2016

İmanınıza karşı olan her şey a priori yalansa ve yalan olarak muamele görmeliyse, sizin kendinizi beğenmişliğinizin bir Müslüman'ın kendini beğenmişliğinden ya da başka herhangi dinin kendini beğenmişliğinden ne farkı kalır? Felsefe "başka ülke, başka adalet" deyimi gereğince dogmanın temel gerekçeleriyle çatışmaya girmemek için her ülke için başka temel ilkeler mi kabul etmelidir; bir ülkede 3 kere 1'in 1 ettiğine, bir başkasında kadınların ruhu olmadığına, üçüncüsünde cennette bira içildiğine mi inanmalıdır? Bitkilerin ve yıldızların evrensel bir niteliği olduğu gibi evrensel bir insan niteliği yok mudur?

K. Marks

GİRİŞ

Avrupa'da ihtilalci yorumlarıyla güçlü bir siyasi-ideolojik akım olarak ortaya çıkmasının ardından (1848-*Komünist Manifesto*) Osmanlı coğrafyasına intikal eden ve yarım yüzyıl sonra Müslüman tebaayı da etkilemeye başlayan sosyalizm, İslam dünyasında hâlâ aktüelliğini sürdürüyor. Hakkında sayısız reddiyeler yazılmış[1] ve bu ideoloji adına Müslüman ülkelerde çok da başarı elde edilememiş olmasına rağmen sosyalizme gösterilen ilginin azalmadığını, *İslam-Sosyalizm Sentezi* arayışlarının devam ettiğini görüyoruz. SSCB sonrası sosyalizmin çıkış yolu arayışında öne çıkan *Kurtuluş Teolojisi* kapsamında

[1] Ör. Bkz. *Komünizm Hakkında İslami Görüşler*, DİB Yay., Ankara, 1964.

İslam ile ilgili çalışmalar buna örnek gösterilebilir.[2] Hatta sadece Müslümanların kendileri değil; kapitalist ekonomi-politiğe bir alternatif olarak Hıristiyanlığı arkalayan bir *sosyal piyasa ekonomisi* fikri geliştirmeye çalışan Batılı araştırmacıların bile İslam'ın iktisat düşüncesi dolayımında konuyla ilgilendiklerini görüyoruz.[3]

Fakat yaklaşık yüz yıl önce Müslümanları sosyalizme yönelten asıl etken, sosyalizmin Avrupa'da ortaya çıkış nedenini teşkil eden *kapitalizm eleştirisi* ve *sınıfsız toplum* arayışı değil; bir *diplomatik atak* ve *kültürel sıçrama* çabası olmuştur. Aslında bu, Müslümanlara özgü bir durum da değildir ve Avrupa dışı dünyada "Marksistlerle" diğer tüm "sosyalizmler" arasında temel bir ayrışmayı teşkil etmektedir. Kitapta fikirleri ve mücadeleleri tartışılan Enver Paşa (ö. 1922) Sultan Galiyev (ö. 1940) Cemal Abdunnasır (ö. 1970) gibi ihtilalci liderlerin ve Nurettin Topçu (ö. 1975), Ali Şeriati (ö. 1977) Cemil Meriç (ö. 1987), Roger Garaudy (ö. 2012), Hasan Hanefi gibi dünya çapında kabul görmüş aydınların sosyalizme yönelişlerinde bu durum açıkça görülmektedir. Bu insanların eserlerine ve mücadelelerine bakıldığında ortak özelliklerinin modern Batı medeniyetine eleştirel bir yaklaşım ve bağımsızlıkçı (antiemperyalist) bir siyasal tutum olduğu anlaşılmaktadır. O hâlde onları yine de "Batılı" bir ideolojiyi benimsemeye iten nedir? Bu soruyu cevaplamadan önce elbette komünizmin/ sosyalizmin ne ve Batı'da hangi siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik nedenlerin ürünü olduğuna bakmak, bunun için de tarihte biraz geriye gitmek gerekmektedir.

---

[2] Bkz. Shadaab Rahmetulla, "İslam Kurtuluş Teolojisi", (Editör: Christopher Rowland) *Kurtuluş Teolojisi*, çev. M. Fatih Karakaya; Sevinç Altınçiçek, Ayrıntı Yay. İstanbul, 2011, s. 126.

[3] Bkz. Volker Nienhaus, "Sosyal Piyasa Ekonomisiyle Karşılaştırmalı Olarak İslami İktisadi Düzenin Esasları: Sistematik Bir Üst Bakış", *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslam'daki Algılanışı*, Çalıştay Kitabı, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara,, 23-24 Eylül 2010, Konrad Adenauer Stiftung Yay., Ankara, 2011, s. 185-208.

1. KOMÜNLERİN DOĞUŞU VE SAĞ'DAN SOL'A ZİHNİYET DÖNÜŞÜMÜ

19. yüzyılda dünya literatürüne giren ve uğrunda büyük mücadelelerin verildiği *komün* kavramının tarihi antik dönemlere kadar uzanmaktadır. Daha Roma öncesi İtalya'da kullanılan ve Latince sözlükte "birlik, ortaklık"[4] gibi kök anlamları olan bu kavram aslında kent kültürünün gelişimine paralel olarak kabile toplumlarının tümünde görülebilecek bir siyasi ve sosyal yapıyı ifade etmektedir. Bu bakımdan mukayese edildiğinde komün kavramının İslam öncesi Arap toplumlarında "kabileler arası dayanışma, ittifak" anlamında kullanılan "Hilf"[5] (حلف) kavramına benzer bir anlama sahip olduğu görülmektedir. Eski Türklerde ise "İl" kelimesi benzer bir anlama sahiptir. Ziya Gökalp (ö. 1924) Oğuz boylarının toplum düzeni ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

> Oğuzların teşkilatı tahlil edildiğinde görülür ki, Boz-Ok ve Üç-Ok namlarındaki iki aşiretin, birbirinin müsavi ve mütemmimi olmak üzere ittihat etmesinden *Oğuz İli* vücuda gelmiştir. İl kelimesi Divan-ı Lugat'e göre sulh manasındadır. "Falan beğ falan beğe il oldu" sulh oldu demektir. Elçi [İlçi] sulhçu manasındadır.[6]

Halil İnalcık (ö. 2016), Sakız adası ve civarında kendi egemenliğini kuran Cenovalı Martino Zaccaria (ö. 1345) yönetimindeki İzmir kalesinin iki buçuk yıllık direnişin ardından 1328'de Aydınoğulları Beyi Gazi Umur Bey'e (ö. 1348) teslim edildiğini anlatır. İnalcık, döneme ilişkin kaynaklarda kalenin teslim edilmesinin ardından Umur Bey'in Martino'ya verdiği ziyafet için "toyladı"

---

[4] Communiö: Katılım, bir şeye ortaklaşa sahip olmak. Communissensu: Akl-ı selim. Commune: Ortak mülkiyet, devlet. Communite: Ortaklaşa, birlikte. (Sina Kabaağaç; Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal Yay., İstanbul, 1995).

[5] Bkz. Nadir Özkuyumcu, "Hilf", *TDVİA*, C. 18, TDV Yay., İstanbul, 2009, s. 29.

[6] Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1976, s. 54.

dendiğine dikkat çeker. Yani bir genel ziyafetle onurlandırılan Martino, Umur Bey'e tabiiyetini bildirmiş (müttefiki olmuş) ve kendi yönetimindeki Sakız adasına gitmiştir. Kaynaklardaki ifadeye göre bu anlaşmayla Martino yönetimindeki ada "illik" olmuştur. İnalcık söz konusu dönemde *illik* teriminin, "Dâru'l İslam oldu" anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.[7]

Antik Çağ İtalya halkları olan Etrüksler, Umbrerler, Hernikler vd. kabile topluluklar da benzer bir ahitleşme yoluyla adına "komün" dedikleri ittifaklar, birlikler oluşturuyorlardı. Komün üyeleri karar almak ya da görüşlerini ifade etmek için bir "konseyde" (şûra/toy/kurultay) toplanırlardı. Nitekim komün kavramı bu topluluklar Roma egemenliğine girdikten sonra bazı bölgelerde bu sefer de "idari birim" anlamında kullanılagelmiştir.[8] Roma'nın gelişip ileri bir medeniyet aşamasına ulaşmasıyla artık tarihte öne çıkan, eski kabile düzeni değil, güçlü merkezi devlet ve gelişmiş Roma *kent kültürü* olmuş, komün kavramı da buna göre anlam kaymaları yaşamıştır. Ancak 4. yüzyılın sonunda kavimler göçüyle Roma ikiye bölündü (395) ve işgal ve yağmalarla Antik Çağ'ın bu ileri kent kültürü ciddi şekilde tahrip oldu. Avrupa halkları merkezi otoritenin olmadığı, adeta kabilesel, kırsal bir hayata dönüş yaptılar.

Nihayet 486'da Cermen boylarından Franklar I. Clodwig (482-511) yönetiminde ilk Frank imparatorluğunu kurdular. Diğer boyları egemenliğine alan Clodwig kendine bağlı derebeyleri (Herzog, Duce vs.) tayin ederek bunlara geçinmeleri için toprak (fief/yurtluk) verdi.[9] Böylece en büyükten en küçüğe feodal hiyerarşi ortaya

---

[7] Halil İnalcık, *Osmanlılar, Fütuhat İmparatorluk Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s. 17.

[8] Bernhard Becker, *Geschichte der Revolutionären Pariser Kommune in den Jahren 1789 bis 1794*, W. Bracke jr Verlag, Braunschweig 1875, s. 5-6.

[9] Hüseyin Salihoğlu, *Alman Kültür Tarihi*, İmge Yay., İstanbul, 1993, s. 12.

çıkmış oldu. Bu sistemde kral en büyük feodal bey (senyör) durumundaydı. Kraldan sonra gelenler üstlerine göre *vassal* (uyruk), altlarına göre *bey* idi.[10] *Kilise sınıfı* ise çöküş sonrası dağınık yapıda toparlayıcı bir faktör olan dinsel rolü sayesinde bağışlanan topraklarla gittikçe güçlenen bir konuma sahipti.[11] Clodwig'ten sonra da güçlü krallar geldi ancak Roma enkazı üzerinde yeniden merkezi bir otorite tesis etmek kolay görünmüyordu. Yüksek Orta Çağ'ın başında (11. yüzyıl) kilise ile imparatorluk arasında yaşanan *atama kriziyle* imparatorluğun gücü zayıfladı ve etkisizleşti. Otoritesi sembolikleşen krallar karşısında feodal beylerin statüsü güçlendi, yurtluklar babadan oğula geçer oldu. Bu çok başlılık ve güç dengesi içinde siyasi erk bir kez daha bölünerek Avrupa tarihinde önemli bir yeri olan *aristokrasi* vücut buldu.

Bir yandan da yeniden gelişen ticaretin yardımıyla kent ile kır yeniden ayrışmaya, yeni bir kent kültürü teşekkül etmeye ve beraberinde ortaya çıkan bir *üçüncü güç* (burjuvazi) bu sınıfsal yapıyı zorlamaya başladı.[12] Bu durum Avrupa'da tarihin, dünyanın geri kalanından farklı bir yöne doğru akışının habercisiydi. Kral, kilise ve feodal beyler arasındaki çekişmelerden de yararlanan burjuvaziyle birlikte *komün* kavramı yeni bir anlama kavuştu ve beylere karşı ayaklanarak hukuki, iktisadi ve siyasi alanda "özerklik" elde eden *komün kentler* ortaya çıktı.[13] Bu nitelikte şehirler başlangıçta az olmakla birlikte, komün hareketleri bütün Avrupa'yı etkiledi ve senyörler şehirlere sınırlı da olsa özerklik vermek zorunda kaldılar.[14] Senyörlerinden bazı ayrıcalıklara sahip olduklarını belirten bir *be-*

[10] Ahmet Debbağoğlu, "Batı İktisadı Üzerine", *Hareket*, C. 10, S. 111, Mart 1975, s. 12.

[11] Salihoğlu, *Alman Kültür Tarihi*, s. 12.

[12] Bkz. K. Marks; F. Engels, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, çev. Sevim Belli, Ahmet Kardam, Sol Yay., Ankara, 1999, s. 81.

[13] Bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, TTK, Ankara, 2011, s. 2.

[14] Bkz. Necmi Osten, "İdare Hukuku Bakımından Türkiye'de Komün", *AÜHFD*, C. 1, S. 2, Ankara, 1944, s. 237.

rat (charte) almayı başaran burjuvalar, komün kentlerde kendi kendilerini idare eder hâle geldiler.[15] Bu kentlerin İslam tarihinde Medine'de tesis edilen ensar-muhacir dayanışmasına benzerliğini göstermesi bakımından Henri Pirenne'nin (ö. 1935) ifadeleri dikkat çekicidir:

> Barış, kentin bir komüne dönüşmesine büyük ölçüde katkıda bulundu. Barış, antla onaylanıyordu. Tüm kent halkının ortak bir andını (conjuratio) varsayıyordu. Kentsoyluların içtiği ant, yalnızca belediye makamlarına boyun eğeceklerine ilişkin basit bir söz verme değildi... Ant içen (juratus) kim olursa olsun kendisinden yardım isteyen her kentsoyluya yardımcı olmakla yükümlüydü. Böylece barış tüm üyeler arasında sürekli bir dayanışma yaratmıştı. Kent soyluların kimi zaman kardeş sözcüğüyle nitelendirilmeleri ya da örneğin Lille'de amicitia* sözcüğünün pax** sözcüğü ile eş anlamlı olarak kullanılması bundan kaynaklanmaktadır.[16]

Ancak ilk kuruluşlarında Medine ile olan benzerliğin ardından komün kentleri, kendine özgü kılan önemli bir fark üzerinde durmak gerekmektedir. Medine bir "şehir devleti" olarak ortaya çıktığında, üzerinde herhangi bir üst otorite (kral, senyör vb.) yoktu, yani tam bir "kent devlet" idi. Mekke ile yapılan Hudeybiye Antlaşması (628) da Mekkelilerin kısa süre sonra yaptıkları ihlaller vs. yüzünden bir "üst norm" oluşmasına fırsat vermeden hükmünü yitirdi. Dolayısıyla Medine'nin ortaya çıkışı Mekke'den tam bir kopuşla gerçekleşti. Artık Medine'nin Mekke karşısındaki konumu civardaki başka devletlerden farklı değildi ve Medine'nin yükselişi "Mekke düzeninin" tamamen yok oluşuyla sonuçlandı. Oysa komün kentler dini olarak hâlâ üst bir sistemin (kilise) çatısı altında ol-

---

[15] Halil İnalcık, *Rönesans Avrupa'sı*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2013, s. 33.

* Latince: Dost.

** Latince: Barış.

[16] Henri Pirenne, *Orta Çağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 145.

dukları gibi, berat aldıkları senyörlere karşı yükümlülükleri devam ediyor, hukuki olarak teminat altına alınmış özerk bir yapıya sahip oluyorlardı. Roma, devlet düzeni olarak çökmüşse de yarattığı medeniyet, bünye olarak yeni bir ruhla canlılığını sürdürüyordu. Formal olarak "Roma'nın devamı" olma iddiası papalarla Cermen imparatorları arasında rekabet konusu hâline geldi. Bu denklemde komün kentler de kendi başlarına bir "devlet" olmaktan çok özerklik kazanmış, bu çoklu sistemin bir alt birimi hâline gelmiş, idari olarak da "belediye" vasfına bürünmüştür.

Etrafları surlarla çevrilerek (Latince: Burgus) kendi güvenliğini de temin eden bu *komün kentlerin* asli "vatandaşları" vergi veren yeminli üyelerdi. Kent duvarları içinde kırsal köleliğin (serf) tüm kalıntıları ortadan kalkmıştı. Bir Alman atasözü bu durumu, *"Kent havası özgür kılar" (Die Stadtluft macht frei)* şeklinde ifade eder.[17] Bu hava kentin sakinlerini özgürleştirmekle kalmıyor, efendisinden (senyör) kaçarak kente sığınanları da özgürleştiriyordu. Bir çeşit "eman" anlamına gelen bu statü sayesinde kent sınırları içinde bir yıl bir gün kalan her serf kesin bir hak olarak özgür oluyor, efendisinin onun üzerindeki tüm hakları ortadan kalkıyordu.[18] Komünün idari üst kuruluşu *kent meclisleri* idi. Komün kentlerin bazıları krallıkların meclislerinde de bağımsız olarak temsil edilir oldu.[19] Zamanla geliştikçe otonomilerini artıran bu komün kentlerin bazıları, bağımsız cumhuriyetler hâline geleceklerdi.[20]

11. yüzyıl başında papalığın Müslümanlara karşı başlattığı Haçlı Seferleri (1096-1272) Avrupa'nın gelişim sürecinde harici bir faktör olarak muhakkak bir rol oy-

---

[17] Pirenne, *Orta Çağ Kentleri*, s. 142.
[18] Pirenne, *Orta Çağ Kentleri*, s. 142.
[19] Fahir Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 1.
[20] İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Ant Yay., İstanbul, 1969, s. 18.

namıştır. Dini motifli bir çapul hareketi olan bu seferlerle dışarıya açılan Avrupa insanı, başka dünyaların zenginliklerini fark etti. 1204'te Haçlıların eline geçen Bizans'ın başkenti İstanbul'un tüm hazineleri yağmalanarak Avrupa'ya taşındı. Avrupa'da ise yeni kent kültürü ve ticarî yaşamın yeniden yoğunluk kazanması, alışverişin artmasıyla paranın esası olan kıymetli madenlere duyulan gereksinim daha da artmıştı. Altın ve gümüş azlığı yüzünden 15. yüzyıl sonlarında fiyatlar olağanüstü bir düşüş gösterdi. Bu durum, Avrupa'nın her yanında eski madenleri yeniden işletmeye koymak ve kıymetli maden aramak isteği doğurdu. Haçlı Seferleri ile başlayan yağmacılıkla Asya ve Afrika'da altının çok olduğu düşüncesi, coğrafi keşiflerin ekonomik sebeplerinden biriydi.[21] Bizzat hükümdarlar tarafından finanse edilen korsan kâşifler, yeni kıtalara doğru yelken açtılar. Avrupa insanının zihnindeki Avrupa, Afrika'nın kuzeyi ve Asya'nın batısından ibaret (eski) dünya haritası resmi, keşiflerle daha sağlıklı bir şekle büründü.[22] Denizaşırı ticaretten ve artan iç imalattan pay alarak mali sıkıntısını gidermek amacını güden feodal devlet, aslında *kendi mezarını kazacak* yeni sınıfın gelişmesine yardım ediyordu.[23] İnalcık, kâşiflerin destek bulması konusunda komün şehir devletlerinin rolüne işaret eder:

> Batı'da Rönesans İtalyası'nda servet kaynağı toprak ve tarım yerine ticaret ve sanayi alanına kayınca, yeni zengin burjuva sınıfı, feodal patrimonyal efendilerin yerini almaya başladı. Aşikâr olarak böyle bir gelişme, Doğu'da gerçekleşmemiştir. İtalya'da komün şehir devletleri böyle bir gelişmeye sahne olurken Doğu'da merkeziyetçi patrimonyal devlet yapısı gittikçe daha güçlü duruma erişiyor, bilgin ve sanatkâr, her zamankinden ziyade saraya ve rical-i devlete bağımlı hâle geliyordu.[24]

---

[21] İnalcık, *Rönesans Avrupası*, s. 129.
[22] İnalcık, *Rönesans Avrupası*, s. 130.
[23] Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yay. Ankara, 1969, s. 27.
[24] Halil İnalcık, *Şair ve Patron,* Doğu Batı Yay., İstanbul, 2015, s. 12.

Doğu yerinde sayarken, Batı'da keşifler, yeni fikirler ve bilimsel çalışmalar karşısında insanoğlunun kadim zamanlardan beri süregelen ve Orta Çağ'da dini düşüncede (skolâstik) içkin olan mitolojik evren algısı (kozmoloji) çözülmeye başladı.[25] 16. yüzyılda hemen hemen aynı tarihlerde yaşanan iki örnek durum, iki dünya arasındaki farkı gözler önüne sermektedir. Danimarkalı gök bilimci Tycho Brahe (ö. 1601), Kral II. Frederick'i (ö. 1588) ikna ederek 1576'da Hven adasında Yeni Çağ'ın ilk rasathanesini kurar.[26] Aynı dönemde Osmanlı'da da 1575'te Mehmet Takiyyüddin (ö. 1585), Padişah III. Murat'ı (1574-1595) ikna edip ödenek alarak İstanbul Tophane sırtlarında Osmanlı'nın ilk rasathanesini kurar. Mehmet Takiyyüddin burada gök bilim ile ilgili önemli çalışmalar gerçekleştirir. Ancak 1577'de görülen bir kuyruklu yıldız ve ardından 1578'de ortaya çıkan veba, halk arasında rasathane ile ilgili dedikokulara neden olur. Rasathanedekilerin meleklerin bacaklarına baktıkları, kuyruklu yıldızın buna karşı bir ihtar olduğu ve ardından salgın baş gösterdiği şeklinde söylentiler yayılır. Dedikodular artınca şeyhülislamın fetvası ve Padişahın emriyle rasathane topa tutularak yıkılır.[27] Danimarkalı Tycho Brahe'in çalışmaları ise günümüz güneş sistemi modeli için önemli bir adım olacaktır.

Elbette Avrupa'da da o dönem kilise, çalışmalarını inanca aykırı gördüğü bilim adamlarını ölümle cezalandırmaktadır. Bunlardan en meşhuru bilindiği üzere ünlü İtalyan gök bilimci Galileo'nun (ö. 1642) başına gelenlerdir. Ancak siyasi otoritenin parçalanmışlığı sayesinde bilimsel ve eleştirel düşünce zenginler ve hükümdarlar tarafından bir şekilde himaye edilerek hayatiyetini sür-

---

[25] Bkz. Richard S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, çev., İ. Hakkı Duru, TÜBİTAK Yay., Ankara, 1995, s. 10.

[26] Urungu Akgül, "Osmanlının Uzaya Bakan Gözü Takiyüddin ve İstanbul Rasathanesi" *Bilim ve Teknik*, C. 30, S. 351, Şubat 1997, s. 34-42, s. 35.

[27] Akgül, "Osmanlının Uzaya Bakan Gözü Takiyüddin ve İstanbul Rasathanesi", s. 40.

dürme imkânına kavuşmuştur.[28] Böylece kiliseye karşı muhalifler nihayet din dışı (laik) bir "değerler dizgesi" inşa edince o zamana kadar geçerli tüm imgeler ve semboller de tersyüz olur. Bu durum en derin şekilde kendisini *sağ* ve *sol* kavramlarında gösterir:

> Latince'de sol; meş'um, uğursuz, eski Almancada eğri demek... Cehenneme inen merdiven hep sola bükülür. Sağ kibar ve imtiyazlı; "Rabbin sevgili kulları sağında oturacaktır." diyor Tevrat.* Sol'la sağ'ın yeni bir hüviyetle politikaya sıçrayışı Fransız İhtilali'yle yaşıt. Napolyon orduları, ihtilalin ideolojisini dünyanın dört bucağına taşır; ideolojisini, yani kelimelerini. Avrupa, Fransa'nın mirasını muhabbetle benimser... Aynı manevî iklim, aynı içtimaî yapı. Önce burjuvazinin bayrağıdır sol, sonra dördüncü sınıfın. Hürriyettir, terakkidir, müsavattır...[29]

1.1. Milli Monarşiler ve 1789 Burjuva İhtilali

Artık uğursuzluğun değil; değişim ve ilerlemenin simgesi olan *yeni sol* hâkim feodal kültüre karşı derin bir yabancılaşmaya neden olur. Keşiflerle çözülen feodal iktisadi yapı karşısında insanların akın ettiği kentlerde eskimiş düzenin değişmesini isteyen renkli, yeni bir toplumsal doku meydana gelir. Güç dengesinin yer değiştirdiği bu dönemde burjuvazi de yeni statüsüne göre gömlek değiştirmeye başlamıştır. Mübadele merkezlerinde, uluslararası ticaretin yapıldığı liman kentlerde ticaret ve tefeci sermayenin sahibi burjuvalar ortaya çıkar. Bunlar zamanla kredi verme yoluyla lonca sistemini etki altına

---

[28] Bkz. İnalcık, *Rönesans Avrupası*, s. 61.

* *"...Ben düşmanlarını ayaklarına basamak koyuncaya kadar sağımda otur."* (Mezmurlar, 110, 1)

[29] Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 78. Bu durum, Kur'an'a şöyle yansır: *"Kitabı kendisine sağından verilen 'Gelin, kitabımı okuyun. Çünkü ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum' der... Kitabı solundan verilen ise şöyle der: 'Keşke bana kitabım verilmeseydi..."* (69/Hâkka, 19-25).

alırlar. Kırsal bölgelerdeki kol emeğine dayalı ev sanayii şehirlerde bir araya getirilip manüfaktür (imalathane) geliştirilir, verimlilik artar. Böylece sermaye belli ellerde toplanırken emek gücünü satarak geçinenlerin sayısı da artmaya başlar.[30] Burjuvazi, teşekkül eden yeni şehir düzeninde de kendi hareket alanını genişletmek, özerkliğini korumak için *belediye (komün)* örgütlerini kurar. Fakat *burjuva komünlere*, monarşilerin karşı hamlesi de 16. yüzyıl içinde gelecektir. Mezhep savaşlarıyla sarsılan Avrupa'da mutlak şiddet kullanma yetkisini elde eden milli monarşiler karşısında komünler (belediyeler) güçlerini kaybederler. Saint Barthelemy Katliamı'ndan (24 Ağustos 1572) yüz yıl sonra Fransa kent ve kasabalarında daha önce seçimle işbaşına gelen *komün büroları* merkezi krallığa bağlı birimler hâline getirilirler. 1672'ye gelindiğinde Fransa'da tüm komünler bağımsızlıklarını yitirmiştir.[31] Modern devletin siyasal kuramının oluşmaya başladığı bu dönemde sanayileşme sürecine de girilmesiyle kentler Orta Çağ komün yönetiminden sanayi kentine doğru evrilirler. Hâkimiyet mücadelesi ise monarşiler düzeyine taşınır ve özellikle İngiltere ile Fransa arasında kıran kırana bir sömürgecilik yarışı başlar. Bu yarışta coğrafi büyümesi iktisadi büyümesini fazlasıyla aşan Fransa kendi cüssesini kaldıramaz hâle gelir ve İngiltere karşısında çözülür.[32]

18. yüzyıla gelindiğinde iflasa sürüklenen Fransa'da, Kral XVI. Louis (ö. 1793) vergi toplamak için 1789'da danışma meclisini (Etats Generaux) toplamak zorunda kalınca burjuvazi için yeniden toparlanma fırsatı doğmuştur. Meclis 5 Mayıs 1789 günü Versailles'da toplanır. Büyük komünleri temsil eden burjuvalar (Üçüncü Tabaka) kendilerini aynı zamanda Fransız ulusunun temsilcileri

---

[30] Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, s. 18.

[31] Becker, *Geschichte der Revolutionären Pariser Kommune*, s. 18.

[32] Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık-Dünyanın Zamanı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay. İstanbul, 2004, s. 271.

olarak görmektedirler.[33] 28 Ağustos 1789 günü salonda burjuvalar (Tevrat'taki ifadenin aksine) *kralın soluna* oturunca muhalefetlerini ve *değişim* taleplerini de izhar etmiş olurlar.[34] Bundan sonra inisiyatif hızla kralın elinden çıkar, burjuvalara geçer. Öyle ki mecliste vergi konusu bir yana bırakılarak bir anayasa ilanı için tartışmalara başlanır. Kralın kontrolü yeniden ele alma girişimi adeta ateşe benzin döker. Muhaliflerin önderliğinde başlayan halk isyanıyla, 14 Temmuz 1789'de Bastille Hapishanesi baskını gerçekleşir. Ardından kraldan yana olan soyluların elindeki Paris Belediye Meclisi dağıtılarak yeni bir kent idaresi (Komün) belirlenir.[35] Kentin idari yapısı da komün esasına göre yeniden oluşturulur.[36] Nihayet 1791'de bir Kurucu Meclis toplanarak anayasa kabul edilir. Ancak devrimciler arasındaki anlaşmazlık da çoktan başlamıştır. Halk iradesini tesis etmenin, saray basmak ya da anayasa yazmaktan daha zor olduğu çok geçmeden anlaşılacaktır. Özellikle de büyük burjuvazi (kapitalistler) karşısında.

2. KAPİTALİZM VE İŞÇİ SINIFININ DOĞUŞU

Kapitalizmin gelişimini detaylı bir şekilde irdeleyen Fernand Braudel (ö. 1985) "kapital" kavramının ilk defa, "emtia stoku, para yekûnu veya faizli para" anlamında 12. yüzyılda kullanıldığını ifade etmektedir. Kavramın daha o zamanlardan *faiz* ve *tefecilik* gibi nedenlerle pejoratif anlamlarla yüklü olduğuna dikkat çeken Braudel'in tespitlerine göre "kapitalist" kavramı da 17. yüzyıl ortalarında kullanılır olmuş, 18. yüzyıla gelindiğinde artık sermaye sınıfı iyice kendini belli etmiştir:

---

[33] Becker, *Geschichte der Revolutionären Pariser Kommune*, s. 32.
[34] Bkz. Uwe Backes, *Politische Extreme*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2006, s. 101.
[35] Becker, *Geschichte der Revolutionären Pariser Kommune*, s. 37-41.
[36] Becker, *Geschichte der Revolutionären Pariser Kommune*, s. 50.

> ...Custine kontu millet meclisi kürsüsünden adeta ateş püskürüyordu: *"Aristokrasinin her çeşidini yok eden bu meclis kapitalistlerin aristokrasisi önünde; biricik vatanları servetlerini üst üste yığabilecekleri bir yer olan bu kozmopolitlerin önünde gerileyecek midir?!"* 24 Ağustos 1793'te Konvansiyon'da* konuşan Cambon daha kesin sözlüydü: "Bugün bütün *para tacirleri* ile Cumhuriyet'in güçlendirilmesi arasında ölümüne bir savaş vardır...[37]

Aslında eski düzene karşı burjuva devrimleri kısa ömürlü de olsa Fransız İhtilalinden çok önce başlamıştır. İspanya nüfuzuna karşı başkaldıran Hollanda'nın zenginleşen şehirleri, 1581'de ilk burjuva cumhuriyetini kurarlar. İngiltere'de parlamentocular, uzun süren iç savaşı kazanarak 1649'da I. Charles'ı idam ederler. Nihayet yüz yıl sonra daha güçlü felsefi/teorik derinlikle Fransız İhtilali patlak verir. Fakat burjuvazinin bu başarısı, ayrımsız/sınıfsız bir halk egemenliği anlamından çok uzaktır. Oy ve seçilme hakkı bütün halkın değil, toprak ve sermaye sahiplerinin hakkıdır.[38] Aşağı sınıflar, tek derdi iktidarından edilen aristokrasinin yerine geçmek olan büyük burjuvazinin umurunda bile değildir.

2.1. 1830 Burjuva İhtilalleri

Aristokrasi ile burjuvazi arasında yaşanan git-gel, Avrupa'yı hukuki ve kültürel olarak tam bir dönüşüme uğratan Napolyon'la (1769-1779) burjuvaların lehine durulacaktır. Ancak savaş sahasında yenilen Napolyon ordularının ardından soylular, 1815 Viyana Kongresi'yle eski düzeni (Ancien Regime) geri getirmek isterler. Fransa, Bourbon hanedanına teslim edilir.[39] Ne var ki

---

* Fransa I. Cumhuriyet Meclisi.

[37] Fernand Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul, 1991, s. 134.

[38] Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, s. 25.

[39] Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 78.

Napolyon Yasaları (Code Napoleon/Code Civil) ile yeniden yapılanan Avrupa'da artık zamanı geri çevirmek mümkün değildir.[40] 1789 devrimi henüz oturmamakla birlikte o kadar büyük toplumsal dönüşümlere neden olmuş ve burjuvazi güçlenmiştir ki eski feodal zamanlara dönüş imkânsızdır.[41] Sol'un (burjuvazi) "ilericiliği" karşısında eski düzeni isteyen sağ (aristokrasi) "gericiliktir" ve burjuvazi bu eski düzen yanlısı gericilere tepkisini *yurtsever milliyetçilikle* gösterir. Viyana Düzeni'yle (1815) çıktığı yerde; Fransa'da boğulmak istenen burjuva fikirler yine Fransa'da başlayan devrim dalgasıyla kısa sürede Avrupa'yı yeniden etkisine alır. Burjuvazi için Napolyon'un yenilgisi sadece daha büyük bir sıçrama için geriye atılmış bir adımdır:

> Temmuz Devrimi'nden (1830) sonra, liberal bankacı Laffitte, suç ortağı Orleans dükünü büyük sevinç gösterileriyle belediye binasına götürürken şu sözcükleri ağzından kaçırdı: "Şimdiden sonra, bankacılar egemen olacak." Laffitte, devrimin sırrını açığa vurmuş oluyordu. Louis Philippe zamanında egemen olan Fransız burjuvazisi değil, yalnızca onun bir kesimi idi: Bankacılar, borsa kralları, demir yolu kralları, kömür ve demir madeni sahipleri, orman sahipleri ve toprak sahiplerinin onlara bağlı bölümü mali aristokrasi denilen kesim. Bu kesim tahta yerleşmiş, meclise yasalar dikte ediyor, bakanlıklardan tütün bürolarına kadar kamu hizmetini ona buna dağıtıyorlardı.[42]

Fransa'daki gelişmeler hemen diğer gelişmiş ve burjuvazinin güçlü olduğu Avrupa ülkelerine sıçrar. Sanayi burjuvazisinin öncüsü durumundaki İngiltere'de memnuniyetsizlik kendisini *seçim sisteminin değiştirilmesi talebi* şeklinde gösterir. Zira diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi İngiltere'de de mevcut seçim sistemi yoksul

---

[40] Bkz. Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 105.

[41] Muharrem Tünay, *Siyasal Tarih*, İmge Yay., İstanbul, 1995, s. 84.

[42] K. Marks, *Fransa'da Sınıf Savaşları*, çev. Sevim Belli, Sol Yay., Ankara, 1996, s. 33.

halkın yanı sıra burjuvazinin de büyük bir kesimini iktidardan uzak tutmaktadır. İngiliz parlamentosu toprak sahiplerinin denetiminde ve tekelindedir ve ülkede söz sahibi olmak, mevcut yapıyı değiştirmek için parlamentoya etki edebilmek gerekmektedir.[43] Bu amaçla burjuvazi, önemli bir bölümü işçilerden oluşan kentlerdeki geniş halk kitlelerinin desteğini alarak bir "reform hareketi" başlatır.[44] Mücadele sonunda 1832 Reform Yasası (Great Reform Act) parlamentoda kabul edilir. Ancak yasa işçiler için tam bir hayal kırıklığı olur. Zira yine yasanın dışında bırakılmışlardır.[45]

2.2. 1848 İhtilalleri ve Çartist Hareket

Artan sanayileşme ve rekabetle patronlar mümkün olduğu kadar maliyet fiyatını azaltmaya çalışırlar. İşçiler gittikçe daha az ücretle daha uzun süre çalıştırılmakta, erkekler yerine aynı işi daha az ücretle yapan kadınlar ve çocuklar tercih edilmektedir.[46] Günde 13-15 saat çalışan işçiler sağlıksız ve kirli konutlarda yaşamlarını sürdürürler. Sermaye sahiplerinin ihtiyacına göre hızlı ve sağlıksız büyüyen kentlerde gecekondu bölgeleri oluşur. Buralarda ortam havasız, pis ve kalabalıktır. İşçilerin fabrikalarda toplanması ve fabrikaların da kentsel alanlara yığılmasıyla giderek kentler kırsal alanları yutmaya başlar. 1830'lu yıllarda kapitalizmin çok yavaş ilerlediği Fransa'da bile yaklaşık bir milyon işçi vardır.[47] Engels (ö. 1895), sanayi devrimine öncülük eden İngiltere'de kârına kâr katmak isteyen sermaye sınıfının nasıl bir sömürü düzeni kurduğunu Londra ve diğer şehirlerdeki işçilerin yaşam koşullarını tasvir ederek tüm çıplaklığıyla anlatır:

---

[43] Bkz. Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 128.
[44] Bkz. Cemil Meriç, *Saint-Simon, İlk Sosyolog İlk Sosyalist*, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s. 43.
[45] Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 155.
[46] K. Marks, *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yay., Ankara, 2000, s. 449.
[47] Tünay, *Siyasal Tarih*, s. 107.

> Camı olan bir pencere bulmak kolay değildir; duvarlar dökülmektedir; kapı-pencere çerçeveleri sağlam değildir, kırıktır; tahtaları eski olan kapılar birbirine çivilenmiştir ya da bu hırsızlar semtinde çalacak bir şey olmadığı için kapıya gerek olmayan bu semtte tamamen kaldırıp atılmıştır. Her yanda çöp ve kül yığınları vardır; kapıların önüne dökülen sıvı atıklar çok kötü kokular yayan birikintiler hâlinde durur. Buralarda yoksulun da yoksulu en düşük ücret alan işçiler hırsızlarla ve fahişeliğin mağdurlarıyla ayrım gözetmeksizin karmaşık yaşarlar...[48]

19. yüzyılın ilk yarısında "üzerinde güneş batmayan imparatorluğun" içerdeki manzarası işte böyledir. Bu dönemde Robert Owen (ö. 1858) gibi büyük burjuvaziden olan ancak toplumcu-idealist fikirlere sahip girişimcilerin çabaları da başarısızlığa uğrar.[49] Tüm bunlar aristokrasinin ardından büyük burjuva düzeninin de sorgulanmasını getirir. Artık işçiler arasında burjuvaziden bağımsız bir "sınıf bilinci" oluşmaya başlamıştır. Gelişmeler işçilerin zihninde seçme hakkının elde edilmesi hâlinde sorunlarının çözüleceği algısına yol açar. Bunun için de demokrasinin kapsamının, burjuva sınırının ötesine taşınması gerekmektedir. 1835 yılında kitlesel gösterilerle birlikte bir yandan da örgütlenmeye dönük arayışlar başlar. 1836'da Londra İşçi Birliği (London Working Men's Association) kurulur. 1837 yılında Parlamento ve işçi temsilcilerinden altışar üye seçilerek bir komite oluşturulur. Bu komite Parlamentoya verilmek üzere 1838 yılında *Halk Bildirisi (People's Charter)* adıyla taleplerini içeren bir bildiri yayımlar. Bildiri temel olarak siyasal sürece işçiler başta olmak üzere küçük esnaf ve diğer üretici kesimlerin de katılmasını istemektedir. Bildirinin geniş toplum kesimleri tarafından destek görmesiyle kısa zamanda bildiriye atfen adına *Çartizm (Chartism)* denen siyasal bir hareket ortaya çıkar.

---

[48] F. Engels, *Die Lage der Arbeitenden Klasse in England*, Otto Wigand Verlag, Leibzig 1845, s. 51-52.

[49] Rona Aybay, *Robert Owen*, Remzi Yay., İstanbul, 1993, s. 226.

Çartistler 1842'de parlamentoya ikinci kez taleplerini iletirler, ancak yine reddedilirler. Genel grev örgütleyen Çartistler, 1848'de üçüncü dilekçeyle Parlamentoya kitlesel bir yürüyüş planlarlar, fakat hükümet, askeri müdahaleyle göstericileri dağıtırken Parlamento da 15'e karşı 224 oyla dilekçeyi reddeder.[50] İhtilalci hareketlerin çok daha şiddetli olduğu diğer Avrupa ülkelerinde rejimler anayasal-parlamenter bir yönetim yönünde adımlar atarak, olayları büyük oranda kontrol altına almayı ve söndürmeyi başarırlar. Ancak Fransa'da gösteriler, Kral Louis-Philippe'in (1830-1850) tahttan indirilerek *İkinci Cumhuriyet* ilanıyla (1848) sonuçlanır.[51] Yasama Meclisi ve cumhurbaşkanının, erkek nüfusun katılacağı ve Avrupa'da bir ilk olan *genel seçimlerle* belirlenmesi kabul edilir. Cumhurbaşkanlığına, Napolyon Bonaparte'ın yeğeni Louis Bonaparte (ö. 1870) seçilir. Ancak Bonaparte 1851'de yapılan seçimlerin ardından gittikçe diktatörleşir ve 1852'de *III. Napolyon* olarak imparatorluğunu halka kabul ettirir.[52] Böylece İkinci Cumhuriyet Anayasası tüm hükümleriyle yürürlüğe giremeden geçerliliğini yitirir.

Tüm yollar tıkanıp legal mücadele alanı daralınca *ihtilalci-komünist* fikirler, mülksüz ve emeğini satarak geçinen geniş toplum kesimleri için tek alternatif olur. İnsanoğlu, *emeğin yabancılaşmasını* belki de tarihte hiç olmadığı kadar sanayileşme çağında hisseder. Otoritesi göklerden gelen kilisenin anlamsızlaşan "ritüelleri" ve ayrıcalıkları, "mavi kanından" tevarüs eden aristokrasinin tükenen asaletinin ardından şimdi de gücünü sermayeden alan büyük burjuvaziyle hesaplaşmaya hazırlanan aydınlar, insan emeğinin yalın kutsallığına ve meşruiyetine sarılarak üretimde olduğu gibi siyasette de gücün gerçek sahibinin "toplum" olduğunu tespit ederler. Toplumculuk çağdaş formunda adil bir "bir arada yaşam" ta-

---

[50] Bkz. Murat Belge (Gen. Yön.), "Britanya'da Sınıf Mücadeleleri", *STMA*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul, 1988, s. 176-181.

[51] Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 138.

[52] Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 140.

lebiyle nihayet 19. yüzyılda Avrupalı işçilerin omuzlarında yükselişe geçer.[53] İşçilerin duygularına tercüman olan *Komünist Manifesto* (1848) adaletin gerçekleşmesi için özel mülkiyetin bir proletarya ihtilaliyle ortadan kaldırılarak "sınıfsız" bir toplum düzeni kurulması çağrısı yapmaktadır:

> Komünistler, kendi görüşlerini ve amaçlarını gizlemeye tenezzül etmezler. Hedeflerine ancak tüm mevcut toplumsal düzenin zorla yıkılmasıyla ulaşabileceğini açıkça ilan ederler. Varsın egemen sınıflar bir komünist devrim korkusuyla titresinler. Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yok. Kazanacakları bir dünya var.[54]

2.3. 19. yy.da Komünizm ve Sosyalizm

2.3.1. Komünizm

Siyasi zeminde bunlar yaşanırken, bilimsel alandaki gelişmelerin de etkisiyle Avrupa'da 18. yüzyıl Aydınlanma çağının felsefi derinliği zayıflamış, yerini pozitivist-materyalist düşünceye bırakmıştır. Dinsel dünya algısını yıkarak gelişen bilimsel düşünce karşısında kilisenin ahlaki meşruiyetten yoksun siyasi tavrı, din konusunda muhalif söylemi daha bir pervasızlaştırır. Auguste Comte (ö. 1857) *Pozitivizmin İlmihali*'ni (1851), Charles Darwin (ö. 1882) "evrim" tezini (*Türlerin Kökeni-1859*) yazar. Hıristiyanlığa karşı Ludwig Feuerbach (ö. 1872) *yabancılaşma* kuramıyla kilisenin sömürü sistemini çözümler. Tüm bu kuramları kendi tarih felsefesine; emek-sermaye ilişkisine ve ekonomi politik eleştirisine uyarlayan Marks (ö. 1883) "bilimsel sosyalizm"ini geliştirir.[55] Sosyalistle-

---

[53] Ali Şeriati, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, çev. Fatih Selim, Birleşik Yay., İstanbul, 1993, s. 37.

[54] K. Marks; F. Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, Sol Yay., çev., Muzaffer Erdost, Ankara, 2009, s. 158.

[55] Bkz. K. Marks, *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, Birikim Yay., İstanbul, 2000, s. 112.

rin örgütlenmesi olan *Komünist Birlik* (1847-1852) ve ardından *Enternasyonal*'de (1864-1876) yaşanan tartışmalarda Wilhelm Weitling (ö. 1871) gibi *Hıristiyan Sosyalistler* ve diğer sosyalist teorisyenler "ütopik" yaftalamasıyla tasfiye edilince, Marksizm toplumcu düşünce ve işçilerin hak arama mücadelesinin en bilinen adı olur.

Böyle uzun ve detaylı bir tarihsel arka planı olan *komün* kavramı günümüzde de Avrupa'da "yerel yönetim" anlamında hâlâ kullanılmaktadır. Bu sebepten Osmanlı'da da, Tanzimat sonrası idari yapıdaki değişiklikler çerçevesinde "belediye" kelimesiyle Türkçeleştirilmiştir.[56] Ancak bizdeki güçlü merkeziyetçiliğin ağırlığı karşısında[57] "madun" (etkisiz, önemsiz, kâle alınmaz) kalan toplumsal-siyasal yapıda belediye, sadece şekil olarak komün kavramını karşılar olmuştur. Oysa Avrupa'da komün, öz mali kaynaklarını kendi organlarının kararları doğrultusunda kullanan özerk bir mali idari yapının tüzel kişilik kazanması yoluyla yüzyıllar içinde gelişiminin sonucudur.[58] Dolayısıyla Avrupa'da merkezi otoritenin çöktüğü Orta Çağ'da ortaya çıkan ve "kendi kendine yeten kent" mefhumundan gelen *komün,* bizdeki *belediye* kavramına göre çok daha kapsamlı ve yetkin bir yerel yönetimi ifade etmektedir. Kavramın 19. yüzyılda kazandığı yeni siyasi anlamıyla ilgili Engels, *Komünist Manifesto*'ya yazdığı Almanca dipnotta "selbstverwaltung" kavramını kullanarak şu açıklamayı yapmaktadır:

> İtalya ve Fransa kentlerinin kendi kentsel topluluklarına, feodal beylerinden ilk *kendi kendini yönetme [selbstverwaltung]* haklarını satın almalarından ya da koparmalarından sonra verdikleri ad.[59]

Engels, *Komünist Manifesto*'nun 1888 İngilizce baskısına yazdığı dipnotta da "self-government" kavramını

---

[56] Bkz. Osten, "İdare Hukuku Bakımından Türkiye'de Komün", s. 234.
[57] Bkz. Ramazan Şengül, *Yerel Yönetimler*, Umuttepe Yay., Kocaeli 2013, s. 25.
[58] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 1.
[59] K. Marks; F. Engels, *Werke*, Band 18, Dietz Verlag, Berlin 1973, s. 465.

kullanır. Bu kavram Türkçeye "öz yönetim" olarak çevrilmektedir.[60]

2.3.2. Sosyalizm

Sosyalizm kavramı da yine Latince "arkadaş" anlamına gelen "socienn" kelimesinden türemedir.[61] Komünizm gibi Orta Çağ ve öncesine uzanan bir tarihi olmayan sosyalizm kavramının kullanımının, Aydınlanma düşüncesiyle irtibatlı olarak 1700'lü yılların ortasına kadar uzandığı görülmektedir. Tanrıdan gelen egemenlik hakkının kullanımı konusunda kilise ve hükümdarlar arasında süren üstünlük kurma yarışı, gerek ruhban sınıfının seçilmişlik (klerik) ve gerekse aristokrasinin asalet (aristokrat) iddialarını tartışmaya açmış, *eşitlik* kavramını Fransız İhtilali'nin temel ilkelerinden biri hâline getirmiştir. Toplumu oluşturan unsurların eşitlenmesiyle egemenliğin kaynağı da artık Tanrı olmaktan çıkmış, bizzat toplum olarak tespit edilmiştir. 1766'da, İtalyan bir keşiş olan Ferdinand Facchinei (ö. 1814), "socialismo" sözcüğünden, "özgür ve eşit insanlardan oluşan, karşılıklı anlaşmaya dayalı bir toplum öğretisi" anladığını söyler. Kavram yirmi yıl sonra başka bir İtalyan yazar Appiano Buonafede (ö. 1793) tarafından kullanılmıştır.[62] Ancak 19. yüzyıl boyunca tekâmülünü sürdürecek olan sosyalist düşünce politik eşitlik ekonomik eşitlikle tamamlanmadıkça bunun yetersiz olduğu düşüncesindedir.[63] Sözcüğün, "antikapitalist ekonomi-politik eleştirisi" şeklinde kullanılması Fransa ve İngiltere'de yaklaşık

---

[60] Bkz. K. Marks; F. Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yay., Ankara, 2009, s. 118.

[61] Socialis: Müttefiklere ait, evlilikle ilgili. Socialiter: Candan. Societas: Arkadaşlık, birlik, ittifak. Socius: Birleşik, müttefik, yoldaş, dost. (Sina Kabaağaç; Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*).

[62] Jean Paul Thomas, "Sosyalizm", *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, çev. İsmail Yerguz, İletişim Yay., İstanbul, 2011, s. 815-816.

[63] Gaetano Mosca, *Siyasi Doktrinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yay. İstanbul, 1968, s. 189.

olarak aynı zamanda; 1820-1840 arasında olduğu düşünülmektedir. İngiltere'de "sosyalist" sözcüğü 1827'de Robert Owen taraftarlarınca çıkarılan bir kooperatif yayınında kullanılımış, 1835'te Owen tarafından kurulan *Association of allclasses of allnations (Tüm Ulusların Tüm Sınıfları Derneği)* tartışmaları sırasında yaygınlaşmış ve onun takipçilerini adlandırmak için yine bu kavrama başvurulmuştur.[64] Fransa'da ise yine 1832 yılında Saint Simon (ö. 1825), ardından Pierre Henri Leroux (ö. 1871) ve Jules Regnault'un (ö. 1894) takipçisi olanlar için kullanılmıştır.[65] Engels, iki kavramın 1880'li yıllarda ne anlama geldiği ile ilgili şu izahı yapar:

> 1847'de, sosyalist denilince, iki tür insan anlaşılıyordu. Bir yanda çeşitli ütopik sistemlerin yandaşları vardı; özellikle o tarihte her ikisi de salt mezhep durumuna düşüp giderek ölmekte olan İngiltere'deki Owen'cılar ile Fransa'daki Fourier'ciler. Öte yanda ise toplumsal bozuklukları çeşitli her derde deva yollarla her türden bölük pörçük çalışmalarıyla sermayeye ve kâra hiç bir zarar vermeksizin gidermek isteyen çok çeşitli türden toplumsal şarlatanlar. Her iki durumda da işçi hareketinin dışında duran ve daha çok "eğitim görmüş" sınıflardan destek arayanlar. Ama işçi sınıfının salt siyasal devrimlerin yeterli olmadığına inanan, toplumun köklü bir biçimde yeniden inşasını isteyen kesimi, kendisine o sıra komünist diyordu. Bu henüz yontulmamış, yalnızca içgüdüsel ve çoğu kez de biraz kaba bir komünizmdi.[66]

Marks ve Engels, birlikte yazdıkları *Komünist Manifesto*'da kendilerini "ütopik" olarak niteledikleri; daha doğru bir ifadeyle yaftaladıkları[67] (küçümsedikleri) diğer sosyalist hareketlerle "yontulmamış komünistlerden" ayırarak "bilimsel" olduğunu iddia ettikleri kendi kuram-

---

[64] Thomas, "Sosyalizm", s. 815.
[65] Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları*, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 20.
[66] Engels, "1890 Almanca Baskıya Önsöz", *Komünist Parti Manifestosu*, s. 106.
[67] Meriç, *Sosyoloji Notları*, s. 211.

larını "toplumsal evrilmenin son aşaması" olarak takdim ederler. Engels manifestolarına neden "Komünist" adını tercih ettikleri konusunu şöyle açıklarlar:

> Sosyalizm bir burjuva hareketi, komünizm ise bir işçi sınıfı hareketi anlamına geliyordu. Sosyalizm, hiç değilse kıtada çok saygıdeğerdi, komünizm için ise durum bunun tam tersiydi. Ve "İşçilerin kurtuluşu, işçi sınıfının kendi eseri olmalıdır." kanısını daha o sıralar kesinlikle taşıyor olduğumuzdan, bu iki addan hangisini seçmemiz gerektiği konusunda hiçbir duraksama gösteremezdik.[68]

Bu izahlardan, Marks ve Engels'e kadar Avrupa'da yaşanan toplumcu tartışmalarda sosyalizm kavramının, daha entelektüel (elit) ve ille de ihtilalci mücadeleyi öngörmeyen bir anlama sahip olduğu, komünizmin ise daha az eğitimli emekçi kesim tarafından tercih edildiği ama daha aykırı, gözü kara ve iddialı bir söylem olduğu anlaşılmaktadır. Marks ve Engels'in kendileri için "komünist" adlandırmasını tercih ederken böylece "ihtilalcilik" tarafında olduklarını izhar ettikleri, fakat toplumcu hareket adına bir bölünmüşlüğe izin vermemek ve "ütopik" sosyalistleri de kendi felsefelerine eklemlemek için "teorik" bir izaha giriştikleri görülüyor. Sonuç olarak iki kavramın Marksist teoride bir şekilde uzlaştırılmaya çalışıldığı anlaşılıyor. Buna göre kapitalizmin yıkılmasıyla birlikte bir "geçiş dönemi" başlar ve bu dönemin bitimiyle komünist topluma ulaşılır. Marks bu süreci "alt ve üst evreler" olarak ayırır. Alt evreye aynı zamanda "sosyalizm" denir. Üst evre ise komünizmdir.[69] Böylece Marksist teori "burjuva sosyalizmi" ile "kaba komünizmi" uzlaştırarak hem "sosyalistlerin" kazanımlarını, hem de "komünistlerin" iddialarını kendi "bilimsel" çatısı altında yoğurmuş olmaktadır. Fakat bunun o kadar da sağlam

---

[68] Engels, "1890 Almanca Baskıya Önsöz", s. 106.

[69] K. Marks; F. Engels, *Gotha ve Erfurt Programının Eleştirisi*, çev. Muzaffer E. Kabagil, Sol Yay., Ankara, 2002, s. 29.

olmadığı, I. Dünya Savaşı karşısında Bolşevikler ile Avrupa sosyalistleri arasındaki ayrışmada kendisini gösterecek, diğer dünya ülkelerinde de antikomünist propaganda karşısında komünizm, ateizmle, hatta "cinsel sapkınlıkla" özdeş kabul edilirken, sosyalizmin dinsizlik olmadığı anlatılmaya çalışılacaktır.

2.4. 1871 Paris Komünü

Sanayileşme ve bunun toplumsal hayata etkileri bakımından öncü olan İngiltere'deki gelişmeler kadar 18 ve 19. yüzyıllarda Fransa'daki devrimlerin ve entelektüel faaliyetlerin de toplumcu teorinin olgunlaşmasında payı büyük olmuştur. Özellikle 1871 Paris Komünü bir dönüm noktasıdır. Ülkede tam bir baskı düzeni kuran III. Napolyon, yitirdiği toplumsal desteği yeniden kazanabilmek için maceracı bir dış politika izlemeye başlar.[70] Almanya ile savaşa giren (Fransa-Prusya Savaşı, 1870-1871) ancak ağır yenilgiye uğrayan ve hatta Almanlara esir düşen III. Napolyon'un, Paris'i Almanlara teslim etmeyi kabul etmesi halkın derin öfkesine neden olur.[71] Paris'te yeni bir "ulusalcı" ruh; yeni bir "komün ruhu" doğmuştur. Paris halkı, Alman işgaline karşı direniş kararı alır ve 18 Mart 1871'de Hotel de Ville'de yeniden *Paris Komünü* ilan edilir. Monarşi güçlerinin 22 Mart'ta başlayan Komün'e karşı kenti ele geçirme girişimi ancak 12 Mayıs'ta başarıya ulaşır. 20 bin kadar ihtilalci yaşamını yitirir ve Komün 28 Mayıs'ta düşer.[72] Fakat iki aylık Komün rejimi de tarihte yerini almıştır. 20. yüzyıla girerken sosyalistler, Marks yorumuyla emek sömürüsüne karşı mücadeleyi Avrupa çapında bir ideoloji olarak örgütleyerek "işçileri" tüm eski aidiyetlerinden koparan bir paradigma geliştirmeyi başarmışlardır. Avrupa insanının erken Orta

---

[70] Bkz. Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 285.
[71] Bkz. Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 326.
[72] Bkz. Prosper Olivier Lissagaray, *1871 Paris Komünü*, çev. Ayşen Tekşen, Payel Yay., İstanbul, 2013, s. 371.

Çağ'dan beri süregelen *özgürlük, eşitlik, kardeşlik* taleplerini arkasına almayı başaran "sosyalizmin hayaleti" Avrupa'nın tepesinde dolaşmaya başlar.

3. NASYONAL VE ENTERNASYONAL SOSYALİZM

Sosyalizm, ifadesini daha çok *enternasyonalist* bir ideoloji olan Marksizm'de bulmuş ve dünyada da bu şekilde bilinmiştir. Fakat sosyalizm, enternasyonalizmden ibaret değildir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan ve "korporatizm" olarak da nitelenen *nasyonal sosyalizm* de en az Marksizm kadar sosyalizmdir. Her ne kadar nasyonal sosyalizm Adolf Hitler (ö. 1945) ve *Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi* üzerinden Alman milliyetçiliğinden ibaret gösterilmeye çalışılsa da en az enternasyonalizm kadar ahlaki meşruiyete sahiptir. İzleri kolaylıkla 1789 Fransız İhtilali ve 1871 Paris Komünü'nde sürülebilir olan milli sosyalizm fikrinin olgunlaşmasında, sanayileşmesini erken bir dönemde gerçekleştiren İngiltere karşısında Kıta Avrupası ülkelerinin korumacı bir ekonomiye yönelmelerinin önemli bir payı olmuştur.

Bu düşüncenin en önemli teorisyeni de bugünkü Avrupa Birliği (AB) fikrinin de sahibi sayılan Alman iktisatçı ve devlet adamı Friedrich List'tir (ö. 1846). List, *Das Natürliceh System Der Politischen Ökonomie (Politik Ekonominin Doğal İşleyişi)* ve *Das Nationale System Der Politischen Ökonomie (Politik Ekonominin Ulusal İşleyişi)* adlı eserlerinde ulusal birlik ve kalkınma için dış ticarette korumacı ekonomiyi savunur. Ardından Fransa'da Maurice Barres (ö. 1923) tarafından ulusalcı fikirler politik bir sistem olarak teorileştirilir ve değişik ülke ve zamanlarda "Hıristiyan sosyalizmi" ya da "devlet sosyalizmi" olarak anılır.[73] Barres, Fransa-Prusya savaşında işgali altında kalan Alsace-Loran bölgesinde siyasete gire-

[73] Aykut Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", *MTSD-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul, 2009, s. 254.

rek, *sosyalist milliyetçilik* fikrini savunmuştur. Barres'e göre ülkenin çöküşten kurtulması için "Fransız ortaklaşacılığı" bir ruh ve kimlikle yaşama müdahale etmelidir.[74] Enternasyonalizmi, "liberal bir zehir" olarak niteleyen Barres, buna karşın nasyonal sosyalizmi, "kolektif milliyetçiliği gerçekleştirmenin aracı" şeklinde açıklamıştır. İşçiler mücadeleyi yerli sermayeye karşı değil, yabancı sermayeye ve özellikle *enternasyonal Yahudi sermayesine* karşı vermelidir. Barres'in düşünce sisteminin özünde merkantilizm; yani "ekonomik milliyetçilik" fikri yatmaktadır. Barres'ten esinlenen Hitler ise, 1923 yılında yaptığı bir konuşmada sosyalizmi şöyle tarif eder:

> Gerçekten milli olan her düşünce sosyal; yani kendisini tamamen milletine vakfeden ve milletinin iyiliğinden daha yüksek ideal tanımayan herkes sosyalisttir.[75]

Bu milli ekonomi düşüncesi özellikle Yahudilik ile sorun yaşamıştır. Yahudiliğin vatansız, beynelmilel karakteri ve para ile olan ilişkisi, milli ekonomi fikrine ters görülmüştür. Nitekim Marks da işçilerin enternasyonalini kurmak isterken karşısında Yahudi enternasyonalini bulur ve onunla çatışır. Bruno Bauer'in (ö. 1882) Yahudiler ile ilgili görüşlerini tartıştığı *Yahudi Sorunu* adlı eserinde Marks, Yahudileri bencillikle suçlar:

> Alman Yahudileri özgürleşme istiyorlar. Ne tür bir özgürleşme? Yurttaşsal, politik bir özgürleşme. Bruno Bauer onları yanıtlıyor: Almanya'da kimse politik bakımdan özgürleşmiş değil. Biz kendimiz özgür değiliz. Sizi nasıl özgürleştirebiliriz? Yahudiler olarak kendiniz için özel bir özgürleşme peşindeyseniz, siz Yahudiler egoistsiniz demektir.[76]

---

[74] Neil Harding, "Barres Maurice", *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi*, C. 1, çev. Bülent Peker; Nevzat Kıraç, Ümit Yay., Ankara, 1994, s. 64.

[75] Akt. Peyami Safa, *Sosyalizm*, Babıali Yay., İstanbul, 1961, s. 40.

[76] K. Marks, *Yahudi Sorunu*, çev. Muzaffer İlhan Erdost, Sol Yay., Ankara, 1997, s. 5.

Kuramsal olarak iki sosyalist ideoloji arasındaki farklara baktığımızda enternasyonal sosyalizm, *sınıf* temelli olup toplumun sınıfsal yapısının dışındaki tüm dini, milli, coğrafi, kültürel özelliklerini önemsizleştirmektedir. 19. yüzyılın hâkim düşüncesi olan materyalizm, ateizme indirgenerek kendisini verili düzenden farklılaştırma adına insan, tüm kadim kültürel bağlarından kopmaya, verili yapının dışına çıkmaya ve yepyeni bir nizamda kendisini yeniden üretmeye zorlanmaktadır. Zira her türlü milli, dini, kültürel öğenin değil işçilerin özgürleştirilmesi, aksine köleleştirilmesi için "afyon" ve gerici bir araç olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Buna karşın nasyonal sosyalizm açısından toplum mücerret bir kavram değildir ve enternasyonalistlerin afyon olarak nitelediği kendine has tüm değerleriyle bir *millet* olarak özel bir niteliğe sahiptir. Milleti tarihinden tevarüs eden bu değerlerinden kopardığımızda onu güçsüz bırakmış oluruz. Yapılması gereken, istismar karşısında milli kimliği inkâr değil, toplumcu okumasıdır. Dolayısıyla nasyonalistler için sosyalizm, ulusun kendisini gerçekleştirmesinin yoludur. Kaldı ki bir enternasyonal zaten vardır ve bu sermayenin enternasyonalidir. Enternasyonal olmadan enternasyonalizm iddiasında bulunmak ancak sermayenin işine yarar. Aslında Marksist teori açısından da bakıldığında enternasyonalizm gerçeklik değil idealdir. Gerçek anlamda enternasyonal olmak demek bir ülke ve milliyete bağımlılık hissetmeyecek kadar imkân ve güç (para) sahibi olmak demektir. Dolayısıyla işçi sınıfının böyle bir birliğinden söz etmek gerçekçi olmaz. Zira işçi sınıfı için bu iddianın maddi şartlarını sağlamak olası değildir. Böyle bir iddia işçileri kültürel mirasından da koparmak, sermaye karşısında büsbütün güçsüzleştirmek anlamına gelir. Yahudilik için ise enternasyonal olmak bir temenni ve ideal değil, maddi şartları olan bir gerçekliktir (praksis). Beynelmilel Yahudi için

bir banka ya da borsa olan her yer vatandır. Bugün yüksek faizle Londra'da yatar, yarın Brüksel'de, öbür gün New Yok ya da İstanbul'da.

Fakat tıpkı enternasyonal sosyalizmin ateizme savrulması gibi nasyonal sosyalizm de 19. yüzyılın bilimsel gelişmeleri üzerinden savrulmalar yaşamıştır. Başta İspanyollar ve İngilizler olmak üzere sömürgecilik sürecinde üretilen dinsel (Tevrat) ırkçı teorilere daha sonra "bilimsel" izahlar getirilir (Arthur de Gobineau, ö. 1882). Ardından genetik alanındaki bulgular (Gregor Mendel, ö. 1884) bir destek olarak yorumlanarak sarı ve siyah ırklara karşı beyaz ırkın üstünlüğü savunulur. 20. yüzyılda Almanlar da kendi ırk teorilerini geliştirirler ve nasyonal sosyalizm adına ırk temelli kategoriler oluşturulur. Ancak bunda da Yahudiliğin herkesten önde olduğu bir gerçektir. Tek kelimeyle şovenist bir kurguya (tanrıya) sahip olan Tevrat'taki problem, diğer kutsal kitaplardaki (İncil, Kur'an vd.) bildik sorunlardan öte bir "ahlak sorunu" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan "antisemitizm" çığlıkları atılırken bir yandan da Tevrat'tan hareketle çeşitli ülkelerde hâlen faaliyet gösteren "gen merkezleri" insan türünü Tevrat teolojisine göre kategorize etmekle meşguldür.

Nasyonal ve enternasyonal sosyalizmler arasındaki çelişki özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda Marksizm adına Rusya'nın İngiltere ve diğer Batılı güçlerle Almanya'ya karşı savaşmasıyla yeni bir mahiyet arz etmiştir. Rusya destekli Marksist sosyalistler, Almanya karşısında siyonist propagandanın da yardımıyla "faşizm" kavramı üzerinden özel bir düşmanlık geliştirmişlerdir. Marksistler, yeni bir sermaye oyununa düştüklerini bile göremeden "faşizm" tartışmasını sosyalizmin asli bir karakteri hâline getirmişlerdir. Böylece sosyalizm, din konusunda olduğu gibi asıl mesele olan *emek mücadelesi* yerine ikinci bir savrulma ve sapmaya uğramıştır. Oysa yaşananlar

iki sosyalizm arasındaki farkın bir küre üzerinde zıt yönlere gitmekten ibaret olduğunu göstermiştir. Küre üzerinde batıya gidildikçe doğuya varılması gibi enternasyonal sosyalizm bir süre sonra nasyonal sosyalizmi, nasyonal sosyalizm de enternasyonal sosyalizmi gerektirmiştir. Bunun en açık örneği Rus sosyalizmi, yani Bolşevizmdir. Dünyadaki ilk ve en büyük "Marksist" devrim olan Bolşevizm, gerçekte Rus milliyetçiliğinin en yüksek aşaması, bir anlamda Rusya'nın Fransız ihtilalidir.

Türkiye'de de nasyonalist ve enternasyonalist iki sosyalizm arasındaki fark kendisini milli kültüre, özellikle dine bakış açısında göstermiştir. Milliyetçi sosyalizm solda Doğan Avcıoğlu (ö. 1983) gibi *Yön Dergisi* çevresi, sağda Nurettin Topçu (ö. 1975) *(Hareket Dergisi)* ile bilinmektedir. Sağ milliyetçi sosyalizm de çağdaş Batı düşüncesine büyük önem atfetmekle birlikte varılmak istenen asıl hedef, milli-İslami değerlerdir. Sol milliyetçi (laik) sosyalizm ise doktrinal olarak büyük oranda Marksizm'e matuf olmakla birlikte onu milliyetçi (ulusalcı) bir yoruma tabi tutar. Dolayısıyla iki akım için de "din ve sosyalizm ilişkisi" zorunlu olarak tartışma konusu olmuştur. Türkiye'de *Yön Dergisi* 1960'larda *İslam ve Sosyalizm* tartışmalarını en nitelikli düzeyde yapmayı başaran çevredir.

4. SOSYALİZM VE LİBERALİZM ARASINDA DEMOKRASİ

Konuya mukaddime mahiyetinde önem arz ettiğini düşündüğümüz bir mesele de *demokrasi* kavramıdır. Avrupa tarihi göstermektedir ki modernitede, (hem de her yönüyle) insan hakları adına kaydedilen kazanımlar toplumcu/sosyalist düşüncenin ve mücadelenin başarısıdır. Buna, siyasetçilerin ve "liberallerin" dillerinden düşürmedikleri *demokrasi* de dâhildir. Küresel sermaye odak-

larıyla içli dışlı ama demokrasi konusunda da çok iddialı görünen kimi yazarlar Avrupa'da demokrasinin gelişimini de liberalizmle izah etmeye kalkmaktadırlar. Oysa tarihsel gerçekler bunu doğrulamamaktadır. Kavramla ilgili çalışmalarda modern anlamda ilk demokrasi savunucularının İngiliz liberalleri değil, Fransız Devrimi'nin önemli simalarından Robespierre (ö. 1794) gibi jakobenler olduğunun tespit edilmesi tesadüf değildir.[77] Burjuvazinin ilericiliği, komün dönemleridir. Aristokrasinin elindeki iktidarın, bir avuç büyük burjuvazi ile paylaşılmasını demokrasi diye takdim eden bu çevreler Batı dışı toplumlar için Avrupa tecrübesinin çözümlemesini yapmak yerine sadece kaba bir hayranlık telkin etmektedirler. Oysa Avrupa ülkelerinde "seçme hakkının" topluma şamil olması bile ancak Rusya'daki Bolşevik İhtilali'nden sonra NATO sistemi tarafından benimsenen anti Sovyet konseptle olmuştur. Avrupa'da, 1830-1840'lardaki devrimlerde kısmen elde edilen seçme hakkı erkek nüfusa, o da mal varlığı (vergi matrahı) esasınca verilmiştir. 1918'e gelindiğinde sadece erkek nüfusun yüzde 50 kadarına seçme hakkı elde edilebilmiş ve bu da yine özünde kökleri Fransız İhtilali'ne uzanan sosyalist mücadelenin başarısıdır. Kadınların ise esâmesi bile okunmamaktadır.

1917 Bolşevik İhtilaliyle küresel sermaye için ciddi bir tehdit oluşturan sosyalist hareketin önünü alabilmek adına Avrupa burjuvazisi, yavaş yavaş "demokrasi" kavramını terennüm etmeye başlar. Böylece daha önce kitleler için *liberalizm* kavramıyla kabul edilebilir hâle getirilen kapitalizm, bu sefer de demokrasi boyasına batırılır. Bu şekilde modernitenin insani-ahlaki yüzünün gerçek yaratıcısının sosyalist düşünce ve pratik olduğu gerçeği karartılır. Fakat bunda da "halk egemenliği" mefhumu, iktisadi boyutundan yalıtılarak seçim sisteminden ibaret bir mekanizma hâline getirilir.

---

[77] Jean François Kervegan, "Demokrasi", *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, çev. İsmail Yerguz, İletişim Yay., İstanbul, 2011, s. 192.

Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla adeta vahşi kapitalizmin artık ihtiyaç duyulmayan yüzündeki bu boya da sökülmüştür. Siyonizmin dünya hegemonyası uğruna, *Tarihin Sonu-Medeniyetler Çatışması* konseptiyle tüm dünyayı kana bulamaktan çekinmeyen küresel sermaye, gezegeni yok oluşa doğru sürüklemektedir. Bu tehdit karşısında sürekli teslimiyeti telkin eden liberalizm, dünya halkları için "kendi kendini tasfiye" anlamına gelmektedir. Liberalizmin demokratlığı, küresel sermayenin önündeki engelleri kaldırmaktan ibarettir: "*Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler.*" Sovyetler Birliği'nin ardından tüm dünyada yoğun şekilde propaganda edilen liberallerin özgürlük vaatlerinin ne anlama geldiği on sene geçmeden Türkiye'de de açıkça ortaya çıkmıştır. Özelleştirme ve kamu kuruluşlarının tasfiyesinin ardından tüm bir toplum, küresel şirketlerin oyuncağı hâline getirilmiştir. Ancak bu tasfiye süreci, dünya hegemonyası peşindeki beynelmilel sermayenin tüm *ulusları devletsizleştirme* hedefi gerçekleşene kadar devam edecektir. Sermaye karşısında demokrasi ve demokrasi için de milli kültürle barışık bir sosyalizm, bundan sonra da tek kurtuluş yoludur. Ancak uzun zamandır terk edilmiş, üzerinde yabani otlar bitmiş, çakıl, balçık ve kumlarla belirsiz hâle gelmiş bu yolun yeniden işler hâle gelmesi, toplumları birbiriyle buluşturması için yürekli, hümanist, fikir namusuna sahip aydınlara ihtiyaç vardır.

I. BÖLÜM

SOSYALİZMİN OSMANLI'YA İNTİKALİ

1. DOĞU-BATI FARKLILAŞMASI VE ATÜT TARTIŞMALARI

> Devletin başında bulunan kimse kendi akraba ve toplulukları olan kavminin ve kendisine arka olanların kuvvet ve yardımıyla devlet kurabilir. Hükümdar devletine karşı isyan edenlerin güçlerini bunların yardımıyla kırar. Memleketin ülke ve bölgelerinin idaresine onları memur eder. Vezirlerini onlar arasından seçer vergileri bunlar vasıtasıyla toplar çünkü hükümdarın galebe çalmasına bunlar yardım etmişler, bunlar devlette ortaklarıdırlar. Devletin bütün önemli işlerini onunla paylaşırlar. Devlet ilk devresinde iken hâl böyledir... Devlet ikinci devresinde bulunduğunda onları istibdadı altına alarak hükümdar ululuğu ancak kendi şahsında topladıktan ve onları devlet işlerini ortaklaşmaktan uzaklaştırdıktan sonra devleti kuran bunlar hükümdarın düşmanı olurlar. Hükümdar, bunların kuvvetini kırarak devlet idaresinden uzaklaştırmak için kendi neslinden olmayan yardımcılar aramaya mecbur olur. Bu yabancı kuvvetler onlara galebe çalar, bu yabancıları memuriyetlere tayin eder... Bu hâl devletin tabiatının bozulduğunu ve tedavisi kabil olmayan hastalığa tutulduğunu bildirir.
>
> İbni Haldun, *Mukaddime*
>
> (Devletin Başında Olan Hükümdarın ve Kavminin Köleler ve İhsanıyla Yetiştirdiği Kimseler Sayesinde Kuvvet Kesp Etmesine ve Üstün Gelmesine Dair.)

1.1. Feodalite ve Asya'dan Kopan Avrupa

Avrupa'da Roma imparatorluk merkezinin Doğuya (Bizans) taşınmasıyla (330) Roma kentinin yüzlerce yıllık siyasi mirasını devralan kilise, bundan böyle herhangi bir dünyevi gücün boyunduruğuna da girmeyerek bağımsızlığını korumayı başarmıştı. Böylece Orta Çağ Avrupası, papalık çatısı altında aynı inanç sistemini (Katolik) paylaşan ancak hükmettiği toprağın sahibi ve üzerinde

yaşayan insanların da kendisinin tebaası olduğu onlarca dünyevi otoriteye ayrılmıştı (feodalizm)[1]. Doğu'da ise tarih başka bir yöne aktı. "Osmanlı neden çöktü?" sorusuna verilen cevaplarda, nedenler sıralanırken bir temel sebep olarak "kapitalist ekonomiye geçememesi" gösterilir ve neden geçemediği tartışılır.[2] Marks, Avrupa merkezli tarih felsefesinde kapitalizmin hazırlayıcısı olan feodalitenin Osmanlı ve diğer Asya toplumlarında karşılığının olmadığını görünce, buralardaki iktisadi düzeni izah etmek için "Asya Üretim Tarzı"[3], "Doğu Despotizmi"[4] gibi kavramlara başvurmuştur. Marksist literatürde de bu konu Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) şeklinde bir kavramla izah edilmiştir. Peki, nedir ATÜT?

Katolik Avrupa'daki dini ve dünyevi otoritenin ayrışmışlığına karşın, Ortodoks Bizans ve ardından gelen Sünni Osmanlı devletinde dini ve dünyevi otorite birbirinden ayrılmamıştı ve dini temsil de bizzat hükümdar tarafından yerine getiriliyordu. Bizans'ta kilisenin başı yani *başrahip (pontifex)* imparatordu, tıpkı Osmanlı'da padişahın aynı zamanda *halife* olması gibi.[5] Dünyevi otorite de merkezin gücü sayesinde yine hükümdarda toplandığından aynı inanç sistemi içinde *çok başlılığa* yer yoktu. Hükümdarlar bu durumu korumak için devlet bürokrasisinde kendilerine alternatif oluşturabilecek bir aristokrasinin filizlenmesine hiçbir zaman izin vermediler.[6] Yönetici zümre vergi ödeyen üretici sınıfların; reâyânın üzerinde imtiyazlı bir konumdaydı. Ancak bu zümrenin imtiyazlı statü-

---

[1] Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2010, s. 116.

[2] Bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara, 1982, s. 6.

[3] K. Marks, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yay. Ankara, 1993, s. 24.

[4] K. Marks, F. Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, çev. Mihri Belli, Sol Yay. Ankara, 2009, s. 151.

[5] Bkz. Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, s. 97.

[6] Suavi Aydın; Kerem Ünüvar, "ATÜT Tartışmaları ve Sol", *MTSD-Sol*, İletişim Yay., İstanbul, 2008, s. 1084.

sü Osmanlı hanedanı hariç, hiçbir zaman babadan oğula geçen bir soylu sınıfına (aristokrasi) dönüşmedi. Hatta birçok padişah annesinin "cariye" olduğu düşünüldüğünde hanedan için bile Batılı anlamda bir "asalet" söz konusu değildi. Hükümdar, devlete hizmet edecek herhangi bir kişiyi seçerek yönetici zümresine dahil edebilmekteydi.[7] Gerçi kuruluş döneminde ele geçirilen topraklar, Cermenlerde olduğu gibi Osmanlı'da da hem de İslam hukukunun gereği olarak gaziler arasında pay edilmiştir.[8] Ancak beylikten devlet düzenine geçilince ordular oluşturulmuş, toprağın mülkiyeti *(rakebe)* esas itibarıyla hükümdara ait kalmış, zilyeti; kullanma hakkı *(tımar)* farklı şekillerde belirlenmiştir. Bu hak ise miras yoluyla çocuklara devredilemezdi. Fernand Braudel, Osmanlı toprak sistemi ile ilgili şu tespiti yapmaktadır:

> Çoğu zaman sözü edilen Osmanlı feodalitesi, beneficium (görev süresince geçerli temlik) sahiplerinin (tımar) bir ön feodalitesinden başka bir şey değildir. Sipahilikler ancak ömür boyu geçerli olan temliklerdir. Gerçek bir Osmanlı feodalitesinin yeni ekim alanlarının kapitalist bir çizgi üzerinde iyileştirilmesi ve işler hâle getirilmesi doğrultusunda taslak hâlinde ortaya çıkabilmesi için 16. yüzyılı beklemek gerekecektir.[9]

Saraya istikrar getirilmiştir; adeta kendi hesabına zamanı durdurma pahasına! Bu yapıda din kurumundan da beklenen, sadece bu "istikrarı" korumasıdır. Cemil Meriç'in tabiriyle, *"Bir elinde kılıç, bir elinde Kur'an tutan Osmanoğlu, düşüncenin kıpırdamasına izin vermez."*[10] Saray, bir alternatif çıkarabilecek Müslüman asli unsur adına Avrupai anlamda bir "zadegân sınıfının" oluşmasının önünü bu şekilde alırken merkez, bürokrasi ve idari yapı-

---

[7] Halil İnalcık, *Rönesans Avrupası*, s. 317.

[8] Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, s. 298.

[9] Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık-Mübadele Oyunları* , çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara, 2004, s. 533.

[10] Meriç, *Sosyoloji Notları*, s. 27.

da da başka bir aidiyeti olmayan *devşirmelere* dayanmayı tercih etmiştir.[11] Ekonomi de aynı şekilde sistem içinde bir tehdit olarak görülmediğinden kendilerine oldukça avantajlı bir konum sağlayan gayrimüslimlere bırakılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında devlet adına kısa dönemli borç alma örneklerine rastlanmaktadır. Yüksek bürokratlar ve şehzadeler tarafından alınan bu borçları verenler ise Yahudi bankerlerdir. Bu kişiler, devlet erkânına sağladıkları mali hizmetler sayesinde devletin en büyük iltizam (özelleştirme) müzayedelerine de imtiyazlı bir konumda katılmakta, en cazip mukataaları işletme hakkını satın almaktaydılar.[12] Müslüman devlette Yahudilerin ya da diğer gayrimüslimlerin zenginleşmesi bir tehdit teşkil etmediği için sakıncalı görülmemiştir. Müslüman tebaanın zenginleşmesine ise mezkûr sebepten fırsat verilmez. Böylece padişaha hanedan dışı bir alternatif çıkması önlenmiş, "kardeş katli" ile de bizzat hanedanın kendi içinde bir bölünmeye mahal verilmemiştir. Sonuç olarak Osmanlı düzeninin Müslümanlar adına nasıl durağan, kendini tekrarlayan kısır bir döngüye saplandığını Kemal Tahir şöyle değerlendirmektedir:

> Asıl mesele kişisel mülkiyetin Osmanlı ve Osmanlı'ya benzeyen doğulu toplumlarda Batı'dakiyle hiçbir ilintisi olmayan özelliğinde. Marks'ın dediği gibi bu özelliğin ekonomik temelde büyük çatışmalar göstermemesinde (donmuş görüntüsü vermesinde) üstyapıda; en tepede, hazinenin kapısı önünde görülen kanlı boğuşmaların nedenliğini yapamamasında, buna karşılık bu kanlı boğuşmaların da son hesaplaşmada donmuş temeli, toplumu bir çizgiden daha yüksek bir çizgiye sıçratacak karşı tepkiyi yapamamasında, tarihin şaşılacak bir surette tekerrür etmesine sebep olmasındaydı.[13]

---

[11] Halil İnalcık, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yay. İstanbul, 2013, s. 83.

[12] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2010, s. 135.

[13] Tahir, *Notlar-Batılaşma*, s. 80.

Kemal Tahir'in anlatmaya çalıştığı durum daha 17. yüzyılda Fransız bir elçi tarafından, *"Büyük Senyör (padişah) yasaların üstündedir, uyruklarını hiçbir formalite olmadan ve çoğu zaman da bir nedene dayanmadan öldürmekte tüm mallarını müsadere etmekte ve bunları canının istediği gibi kullanmaktadır."*[14] şeklinde ifade edilir. Padişahın mülkü (devleti) kendi mülkü olarak görmesi toplumda da *kamu malı* fikrine bakışı belirlemiş, *devlet* mefhumu "kamu" olarak değil "padişah" olarak algılanmıştır. Mevlevi şair Şeyh Galip (ö. 1798) bu durumu şöyle ifade eder: *"Esrârını Mesnevî'den aldım; çaldım veli mirî malı çaldım.*[15] Mir, Arapça "emir" kelimesinden gelir ve "efendi, bey" anlamındadır. Mirî mal da özünde beyin mülkü anlamındadır. Dolayısıyla devlet malı halka (kamu) ait olarak değil, hükümdarın malı/mülkü olarak görülmekte, hükümdar da olaya böyle bakmaktadır. "Beyin" bu mülkü edinmesinde "meşru bir temel olmadığından", malı çalan açısından da "ahlaki bir sıkıntı" görülmemektedir. Hatta bir nevi gasp edilen malın geri alınmasıdır.

Fakat bu durağanlıkla birlikte sistem aslında kendi içinde belli bir "çelişkiyi" de (diyalektik) barındırmaktadır. 1344'te İzmir'in Haçlılar tarafından ele geçirilişi, devşirmelere dayanan Osmanlı devleti ve gaza beyleri arasındaki ilişki bakımından bir dönüm noktası olur. Aydınoğulları Beyi Gazi Umur Bey, İzmir Hisarı'nın Haçlılardan geri alınması için savaşırken şehit düşer (1348). Umur Bey'in şehadetinden sonra Rumeli'deki Osmanlı gazilerinin kendilerine "Umurca Gazileri" demeleri gazilerin Anadolu'daki beylikler arası ilişkilere bakışının Osmanlı devlet aklından oldukça farklı olduğunu göstermektedir.[16] Gelişmeler üzerine Emir Timur (ö. 1405) Anadolu'ya gelir ve 1402'de Ankara Savaşında Yıldırım

---

[14] Akt. Braudel, *Maddi Uygarlık- Dünyanın Zamanı*, s. 404.

[15] Abdulbaki Gölpınarlı, *Şeyh Galip, Hüsn-ü Aşk*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1968, s. 171.

[16] Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk Avrupa İle İlişkiler*, s. 23.

Beyazıt'ı mağlup ederek Anadolu'yu Türkleştiren "gaza ideolojisi" yeniden diriltilir. Timur, 1402'de İzmir'i de Haçlılardan alarak Gazi Umur Bey'in de intikamını almıştır.[17] Fakat Timur'un Anadolu'dan ayrılmasının ardından çok geçmeden I. Mehmet (1413-1421), kardeşlerini tasfiye ederek kendi hanedanlığını yeniden tahkim edince devşirme unsurlara dayalı patrimonyal devlet yapısı eskisinden çok daha güçlü bir hâl alır. Tepki bu sefer Şeyh Bedrettin isyanıyla (1416) kendisini gösterecektir. İsyanın felsefesini yansıtması bakımından dönemin Bizanslı tarihçisi Dukas (ö. 1462) Şeyh Bedrettin hakkında şunları yazmaktadır:

> O zamanlarda İyonyen Körfezi medhalinde kâin ve avâm lisanında "Stilaryon-Karaburun" tesmiye edilen dağlık bir memlekette âdi [sıradan] bir Türk köylüsü meydana çıktı. Stilaryon, Sakız adası karşısında kâindir. Mezkûr köylü, Türklere va'z ve nasâyihde bunuyor ve kadınlar müstesna olmak üzere erzak, melbûsat, mevâşi ve arazi gibi şeylerin kâffesinin umumunun mâl-i müştereki addedilmesini tavsiye ediyor idi.[18]

İsyan bastırılır ve Sarayın devşirme düzeni yoluna devam eder. Türkiye'de ATÜT tartışmalarında ismi en çok öne çıkan Kemal Tahir, Osmanlı'daki bu gidişata ilişkin ilginç bir vesikaya dikkat çeker. Yakın arkadaşlarından İsmet Bozdağ'ın (ö. 2013) aktardıklarına göre Kemal Tahir, bir gün kendisine bir belge göstermek için Bozdağ'ı evine davet eder. Görüşmelerinde Tahir, Budapeşte Üniversitesi'nde Türkoloji dalında doktora yapan bir asistanın ulaştığı yarım sayfalık bir belgeyi ve Türkçe çevirisini önüne kor. Tahir'e göre belge II. Murat'tan (1421-1444, 1446-1451) Yavuz Selim'e (1512-1520) kadarki Osmanlı tarihi hakkında bilinenleri değiştirecek mahiyettedir. Belge, II. Murat döneminde bir Macar be-

---

[17] İnalcık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk Avrupa İle İlişkiler*, s. 23.

[18] Akt. Esat Korkmaz, *Şeyh Bedreddin ve Varidat*, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul, 2010, s. 66.

yinin Osmanlı sarayına soktuğu bir ajanın yazdığı raporu mahiyetindedir. Raporda, II. Murat'ın, Çandarlı ve Timurtaş gibi dönemin varlıklı bey ve paşalarının mallarına el koymak istediği yazılıdır. Bunun şer'î yolunu ise Padişah'a, Şeyhülislam Şemsettin Efendi (ö. 1430) göstermiştir. Şemsettin Efendi memlekette *İktâ (Tımar)* sisteminin yerleştirilmesini önerir:

> Hünkâr, Hocaya, "Böyle bir kaide var mıdır, şeriatta yeri var mıdır?" diye sormuş. Hoca da "hay hay vardır ve *her şeyin Allah'a ait oluğunu* Kur'an-ı Azîm-u şânımız yazar" demiş ve yerini göstermiş.* Hünkâr: "Aman kimse duymasın, ben usulünce kolaylarım" demiş ama Lalası Çandarlı Halil Paşa duymuş. Duymasıyla öteki beylere haber salmış, hepsi bir olup Hünkârın karşısına dikilmişler.[19]

II. Murat iddiayı inkâr etse de beylerin baskısı karşısında on yaşındaki oğluna (II. Mehmed) tahtı bırakmayı kararlaştıracaktır. Osmanlı'nın ilk zamanlarında ganimet taşınır mallarla birlikte fethedilen toprakların da gazi beyler arasında paylaştırıldığını dile getiren Kemal Tahir bu yolla padişahın yanında Çandarlı gibi beylerin fetihler yoluyla büyük servetler elde ettiğine, yerlerine geçen evlatlarının da maddi olarak büyük bir güce erişmiş olduğuna dikkat çeker:

> Kur'an'da söylendiği gibi *yeryüzünde her şey Allah'ın* ve Allah adına da sultanın olduğu kabul edilebilir. Mülkiyet hakkı intifa (kullanma) hakkına dönüşmüş olur, böylece büyük servetlerin yığılmasının önüne geçilir. Kolayca tasarlayabiliriz ki Şemseddin Fenari Efendi *İkta* sisteminin taa Halife Ömer gününden başlayarak nasıl uygulandığını, Büyük Selçuklularda ve Selçukilerde askeri amaçlarla yapılan değişiklikleri ve Osmanlıda tımar sistemi hâline gelişini enine boyuna anlatmıştır.[20]

---

* 4. Nisa, 126.

[19] Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, s. 159.

[20] Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, s. 170.

Tahir, İstanbul'un fethinden sonra Çandarlı Halil Paşa'nın, "Bizanslılardan rüşvet aldığı" suçlamasıyla Fatih tarafından idam ettirilmesinin asıl nedeninin, padişahın kendisine rakip bir aristokrasiye izin vermeme hesabı olduğunu ifade eder. Çandarlı gibi Osmanlı'nın kuruluş günlerinden beri aralıksız devlete hizmet etmiş bir aile, iddialara göre "bir balığın karnına sığacak kadar altını rüşvet aldığı"[21] şeklindeki basit bir sebeple asılmış olamaz. Kaldı ki Çandarlı'nın o tarihteki varlığı belki tek başına padişahın varlığını bile geçiyor ve İstanbul'un ticaretini Bizanslılar aracılığıyla elinde tutuyordu. Kemal Tahir'in bu değerlendirmesini paylaştığı görülen Halil İnalcık da aslında bu güçlü merkezileşme çabasının Fatih'ten de önce Yıldırım Beyazıt (1389-1402) zamanında başladığını, Beyazıt'ın "yıldırım seferlerle" yerel hanedanları ortadan kaldırarak kendi kölelerini (gulâm) yerlerine geçirdiğini ve haraçgûzar ülkeler üzerinde doğrudan denetim kurduğunu dile getirir. İnalcık, Beyazıt'ın bu düzenlemesinin 1402 Ankara savaşıyla Timur tarafından baltalandığını ancak Fatih döneminde yeniden Beyazıt'ın temellerini attığı düzenlemenin yerleştiğini kaydeder.[22] Yine Fatih'ten itibaren Osmanlı'daki köklü Türkmen ailelerin tasfiye edildiğine, devlet bürokrasisinde ise devşirme unsurların öne geçirildiğine dikkat çeken Kemal Tahir, böylece Avrupa'daki gibi bir feodal (aristokratik) yapının Osmanlı'da oluşmasına imkân verilmemiş olduğunu belirtir.[23] Tarihi kaynaklar da bu yorumu doğrular görünmektedir. Osmanlı tarihi hakkındaki en önemli kaynaklardan biri olan Ahmet Âşıkpaşazâde (ö. 1484) de ünlü eserinde, İstanbul'un fethi sonrası 1466-1469 tarihleri arasında vezirlik yapmış Rum Mehmet Paşa'nın faaliyetlerine, İstanbul'da fetihten sonra Rumların nüfuzunun devamı için yapılanlara dikkat çeker.[24]

---

[21] Bkz. Ahmet Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332/1914, s. 141.

[22] İnalcık, *Osmanlı, Fütühat İmparatorluk Avrupa İle İlişkiler*, s. 68-69.

[23] Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, s. 166.

[24] Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s. 143.

Osmanlı'nın 600 yıl boyunca bir hanedana mahkum bu tekdüze yapısına karşı, Avrupa'da her biri diğerine karşı kendi egemenliğinin felsefi ve hukuki izahını yapmaya, meşruiyetini temellendirmeye çalışan geniş bir "egemenler" çevresi vardır. Birbirlerine karşı üstünlük kurmaya çalışan imparatorlar, krallar, prensler ve papalar arasındaki mücadele bir yandan normatif hukuk yolunda itici bir etki yaparken bir yandan da bu rekabet sayesinde entelektüeller nefes alma imkânı bulur, Avrupa insanının hayata bakışı yavaş yavaş değişime uğrar.[25] 17. yüzyıla gelindiğinde krallar tarafından finanse edilen Avrupalı kâşifler sayesinde ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kayması, Osmanlı ekonomisinin dayandığı Akdeniz ticaretini büyük oranda devre dışı bırakır. Daralan ekonominin faturası ise en fazla Anadolu köylüsüne çıkar. Zaten devşirme düzeniyle ikinci sınıf muamelesi gören Anadolu insanı tümden derebeylerinin, mültezimlerin ve eşkıyanın insafına terk edilir.[26]

> Zavallı köylüler sahipsizdi. Mallarından vazgeçmişler, canlarını düşünüyorlardı. Hürriyete kavuşmak için açlığa ve sefalete razı idiler. Zorbaların gelemeyecekleri yerlere çekiliyorlar, onların katlanamayacağı hayata intibak ediyorlardı. Böylece köyler beşer, onar evlere dağılmıştı... Herkes yollardan kaçıyordu... Kervansaraylar ıssız kalmıştı. Şenlikli kervan yolları artık mamur köylere uğramıyordu. Onlar çöl ortalarından geçip gidiyordu. Bu çölün ortasında en korkunç bulut silahlı kuvvet karaltısı idi. Atlının tırmanamadığı ve barınamadığı taş içleri, çıplak dağ dorukları, yol vermeyen orman izbeleri, susuz step ortaları... Bu sefil göçün ne zaman dindiği bilinmiyor. Fakat Anadolu köylüsünün bu hayata asırlarca katlandığını kayıtlar ispat ediyor.[27]

---

[25] Bkz. İnalcık, *Rönesans Avrupası*, s. 14-15.
[26] Bkz. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 36.
[27] Hasan Reşit Tankut, *Köylerimiz Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939, s. 24-25.

Osmanlı'nın "muhteşem" 16. yüzyılı aynı zamanda çöküşün de başlangıcı olur.[28] Saray, değil Avrupa'daki gibi "komünal" oluşumlara, aristokrasiye bile fırsat vermeyecek kadar güçlü ve tedbirlidir. Kurucu Türk unsuru dışlanıp askeri olarak devşirmelere dayanan Payitaht, Yeniçeriye emanettir. Bu sıkı mekanizmanın doğal sonucu olarak refahı tabana yayacak güçlü bir iktisadi yapı da geliştirilemez. Kurucu unsurda yönetici ve tebaa birbirine yabancılaşır. Bu durumdan Türkçe de nasibini alır ve medreselerde Arapça-Farsça okutulurken, 19. yüzyıla kadar Türkçenin grameri bile yazılmamıştır. Anadolu insanı için çıkar yol Tankut'un dramatik bir dille anlattığı gibi medeniyetten ıssız bölgelere çekilmek ya da terk-i diyar etmek; "Sünni çatıdan" ayrılmaktır.[29] Hanedan arkasına bakmadan *Kızıl Elma* peşinde seferden sefere koşarken kendisini dışlanmış, terk edilmiş bulan Türkmen tebaanın ütopyası "şaha gitmek"; *Kızılbaşlık* olur.

1.2. Değişemeyen Sistemin Çöküşü ve Sömürgeleşme

Şalvarı şaltak Osmanlı
Eğeri kaltak Osmanlı
Ekende yok biçende yok
Yiyende ortak Osmanlı

(Anadolu halk deyişi)

Batıda ise Rönesans-Reform-Aydınlanma süreciyle (15-18. yüzyıllar) modernitesini yaratan Avrupa, gelişimini Sanayi Devrimiyle taçlandırır ve iktisadi, siyasi ve askeri anlamda dünyanın geri kalanına hükmeder hâle gelir. Tarım ve yağma ekonomisinden üretim ekonomisine geçen Avrupa'nın hızlı yükselişi karşısında geleneksel büyük imparatorluklar çözülürken başta İslam coğrafya-

[28] Bkz. İnalcık, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, s. 149.
[29] Bkz. Tankut, *Köylerimiz Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır*, s. 24-25.

sı, neredeyse dünyanın tamamı sömürge durumuna düşer. Kendisi de ayakta kalmaya çalışan ve Müslümanların tek umudu hâline gelen Osmanlı Devleti çareyi reformlarda arar. Fakat "resmi modernleşme" bu aşamada tek tek kültür öğelerinin alınmasıyla sınırlı kalır.[30] III. Selim (1789-1808) döneminde askeri alanda başlatılan reformlar II. Mahmut (1808-1839) zamanında idari ve mali alanı da kapsayan daha geniş bir programa bağlanır.[31] Fakat eski muhteşem yüzyıllar çoktan geride kalmıştır. Öyle ki içerde baş gösteren isyanlar (Kavalalı M. Ali Paşa İsyanı, 1831-1833) ve dışarıda Rus tehdidi (Kırım Savaşı, 1853-1856) onu güçlü bir Batılı devletin himayesine mecbur bırakır. Bu devlet ise dünyada sanayileşmesini ilk gerçekleştiren ve Napolyon Savaşlarından (1800-1815) beri dış pazar arayışını sürdüren İngiltere'den başkası değildir.

Devşirme düzeni sonunda -İbn. Haldun'un daha 14. yüzyılda haber verdiği üzere- mantıksal sonuçlarına vararak çökmüştür. 1770-1840 arası dönemde sık sık yaşanan savaşlar ve sonuç vermeyen reformlarla Osmanlı maliyesi büyük boyutlara varan bütçe açıkları ile karşı karşıya kalır. 16 Ağustos 1838 *Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi (Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi)* imzalanır. Böylece sanayileşmesini erken tamamlayan İngiltere'nin ucuz sanayi mamullerine karşı diğer Batılı ülkeler kendi sanayilerini ve piyasalarını yüksek gümrük duvarlarıyla korurken Osmanlı, tam tersine bir politika izlemiş olur.[32] Bu düzenleme Müslüman tebaayı iyice perişan bir duruma düşürürken gayrimüslim tebaayı, emperyalist ülkelerle geliştirdikleri ilişki sayesinde daha bir avantajlı duruma getirir. "Asli unsur" Müslümanların elinde ise içi boşaltılmış bir "millet-i hâkime" unvanı kalmış, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla (3 Kasım 1839) *Millet Sistemi*

---

[30] İnalcık, *Rönesans Avrupası*, 319.

[31] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK Yay., Ankara, 2007, s. 152.

[32] Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2012, s. 31.

sonlandırılınca o da elden gitmiştir. Dahası, paradigmadaki bu değişiklik Müslümanlara göre Batı ile çok önceden ilişkileri geliştiren gayrimüslimleri birkaç adım daha öne geçirir.[33] Müslüman tebaayı modern çağ ile hazırlıksız bir şekilde yüz yüze bırakan *Doğu despotizmi* çoktandır Batılı devletlerle ilişki kuran, dil bilen beynelmilel bir karaktere bürünmüş gayrimüslim tebaa karşısında etkisiz kalmıştır. Kırım Savaşı sırasında İngiltere ve diğer Batılı güçlerle Rusya'ya karşı ortaklaşa yürütülen muharebe çerçevesinde çok sayıda İngiliz ve Fransız birlikleri İstanbul'a gelir ve uzun süre payitahtta kalırlar. Batılı insanla kurulan bu temas, gayrimüslim Osmanlı esnaf ve tüccarını iyiden iyiye etkiler.

Gittikçe Osmanlı toplumuna yabancılaşan gayrimüslimler, zamanla Avrupa tüccarlarının ülkedeki işlerini yürütmek ya da onlarla iş yapmak suretiyle zenginleşen "komprador" bir sınıf hâline gelmiştir. Bunlara dönemin tabiriyle "Levanten" ya da "Tatlısu frengi" diye adlandırılan, bizzat Batılı olup rant için İstanbul'a yerleşenler eklenir. Bu kimseler özellikle Saray ile tesis ettikleri "iyi ilişkiler" sayesinde servetlerine servet katarlar.[34] Fakat doğası gereği komprador burjuvazi ülkeye herhangi bir yatırım yapmamış, sınaî kalkınmaya bir katkı sağlamamış, aksine yerli sanayinin ölümünü hızlandırmıştır. Yabancı mallar hızla Osmanlı piyasasını istila ederken geleneksel üretim mekanizmaları bir bir çöker. Bursa'nın ipek böcekçiliği ve Çukurova'nın pamuk üretiminin, sanayi ürünü İngiliz malları karşısında tutunması mümkün

---

[33] Bkz. Arnold Toynbee; Kenneth Kirkwood. *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Örgün Yay., İstanbul, 2009, s. 46.

[34] Örneğin bunlardan biri II. Abdulhamit ile olan yakın ilişkisiyle tanınan Yunan vatandaşı Rum Banker Yorgo Zarifi'dir (1810-1884). Daha şehzadeliği dönemlerinde Zarifi'den ekonomik danışmanlık hizmeti almaya başlayan II. Abdulhamit, onun sayesinde kötü yönetim nedeniyle batmakta olan kişisel servetini kurtarır. Zarifi aracılığıyla borsada hisse senedi alıp satan padişah bu yolla büyük paralar kazanır. Bkz. Seriyye Akan, "Osmanlı Rum Bankeri Yorgo Zarifi", *Toplumsal Tarih*, S. 216, Haziran 2014, s. 43-51.

olmaz.[35] 1812 ila 1841 yılları arasında İşkodra ve Tirnova'da ipek dokuma tezgâhları sayısı 2000'den 200'e düşer. Anadolu'da ipek üretimi 19. yüzyılın ilk yarısında 50 yıl öncekinin onda birine geriler. Aynı dönemde Halep'te pamuklu ve ipekli kumaş üretiminin değeri 100 milyon kuruştan 8 milyon kuruşa düşer. Özellikle 1850'den sonra Belçika, Hollanda ve Fransa gibi devletlerin de Osmanlı pazarında İngiltere'ye rakip olmalarıyla, hiçbir yerli sanayi olabilecek kuruluşu kalmayan ve zanaatları da çöken ülke tam bir ekonomik kriz içine girer.[36] İsmen "Osmanlı" olan işletmeler çoğunlukla Avrupa sermayesine ya da Avrupa'ya sıkı sıkıya bağlı azınlık sermayesine dayanmaktadır. Gayrimüslimler, Osmanlı ekonomisiyle birlikte siyasi karar mekanizmasını da belirler hâle gelirken[37] Osmanlı'nın Lübnan'a tanımak zorunda kaldığı "özerk anayasa" ile 1864'te Lübnan'da işletmelere yatırım başlar. 1885'de 5 tanesi Fransızların olan 105 iplik fabrikası vardır. Ancak bütün ip fabrikaları Fransız sermayesine dayanmaktadır.

Bu şartlarda iflasa sürüklenen ülke, Nisan 1876'da "moratoryum" ilan ederek borç ödemelerini durdurmak zorunda kalır.[38] Bundan sonra reformlar, Batılı kapitalist devletlerin genişleyen pazar ihtiyaçlarını karşılamaktan başka bir anlam ifade etmeyecektir.[39] II. Abdulhamit (1876-1909) yönetiminin alacaklı ülkelerle yürüttüğü uzun müzakereler sonunda Muharrem Kararnamesi (20 Aralık 1881) açıklanır ve Avrupalı alacakların çıkarlarını gözetmek üzere *Duyûn-u Umumiye İdaresi* kurulur. Artık devletin iktisadi faaliyetlerinin yönetimi yabancıların kontrolünde, ülke resmen Batılı güçlerin yarı sömürgesi

---

[35] İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Yay., Ankara, 2010, s. 444.

[36] Tünay, *Siyasal Tarih*, s. 134.

[37] İnalcık, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, s. 35.

[38] Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol*, TTK Yay., Ankara, 2013, s. 269.

[39] İnalcık, *Rönesans Avrupası*, s. 320.

durumundadır.* 1913'e gelindiğinde Osmanlı imparatorluğunda 249 sınaî işletme vardır ve bunun 242'si faaldir. Sermayelerinin yüzde 10'u yabancılara, yüzde 50'si Rumlara, yüzde 20'si Ermenilere, yüzde 5'i Yahudilere ve nihayet yüzde 15'i de Müslümanlara aittir.[40] 1890'da Fransa'ya kaçan ve orada *Organe de la Jeune Turqie* adıyla gazete çıkaran "Georgiades" isimli gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşının yazdıkları Müslüman Osmanlı köylüsünün durumunu özetlemektedir:

> Türk köylüsü kadar mutsuz bir köylü yoktur. Kendisi Hıristiyan benzerlerinden daha çok eziyet çekmektedir. Konsolosların, sefirlerin ve yabancı devletlerin himayesinden mahrum olduğu için Hıristiyan köylüsünün elindeki kozlara sahip değildir.[41]

Gayrimüslimlerle olan bu çarpık ilişkinin ülkeyi ne hâle getirdiği yine II. Abdulhamit döneminde yaşanan bir olay gözler önüne sermektedir. Abdulaziz döneminde *Lorando* ve *Tubine* adlarında Fransız uyruklu iki Levanten bankerden alınan ve faiziyle birlikte 750 bin altını bulan borç ödenmeyince iki banker Fransız hükümetine şikâyetçi olur. Fransa'nın Osmanlı elçisi borcu alabilmek için hükümeti sıkıştırır. Durum sonunda Saray'a kadar iletilir. Abdülhamit borcun ödeneceğine dair teminat verir ancak bunun hazinede karşılığı yoktur. Sonunda Fransa ilişkileri koparır ve savaş gemileriyle Midilli Adası işgal edilerek adanın gümrüğüne el konur (Kasım 1901). Borcun böyle tahsil edileceği Babıâli'ye bildirilir. Sonunda borç ödenerek ada kurtarılır ancak Fransa'nın başka pek çok imtiyaz talebi kabul edilmek zorunda kalınır.

---

* Ancak kimi "liberallere" göre Duyûn-u Umumiye meselesi kötü değil aksine; faydalı bile olmuştur. Öyle ki günümüzdeki "üst kurullarla" mukayese edilerek bu kurumu "bağımsız idari otorite" tipi yönetim modellerinin öncüsü sayanlar çıkmıştır. Bkz. Saffet Kartopu, "Duyûn-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler", *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, C. 1, S. 2. Kış-2012.

[40] Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda, Hürriyet Yay. İstanbul, 1978, s. 130.

[41] Akt. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul, 1992, s. 36.

2. MÜSLÜMAN OSMANLI AYDINLARI VE ERKEN DÖNEM SOSYALİZM TARTIŞMALARI

2.1. Sosyalizmin Osmanlıcası: "İştirakçilik"

Bu sömürge hali, benzer süreçleri yaşayan İran, Hindistan, Mısır gibi İslam coğrafyasının diğer köklü medeniyet merkezleriyle birlikte Osmanlı payitahtında da, "milli tepkileri" beraberinde getirir. Devletin düştüğü zafiyeti gören eğitimli bir kesim, ülkenin kurtuluşu için farklı arayışlara girer. *Yeni Osmanlılar* olarak adlarını duyuran Namık Kemal (ö. 1888), Ali Suavi (ö. 1878), Ziya Paşa (ö. 1880) gibi aydınlar günü kurtarmaya dönük *modernleşme* arayışları içindeki saraydan ve olaylara *fıkıh* penceresinden bakan ulemadan farklı olarak sorunların felsefi temellerine inmeye çalışırlar. Bunlar, asıl sorunun ekonomik nitelik taşıdığını görmektedirler. Namık Kemal ülkenin ekonomik çöküşünden Tanzimat'ın "liberal" siyasetini sorumlu tutmaktadır. Yapılacak reformlarda milli çıkarların gözetilmesini ve doğal kaynakların Osmanlılar tarafından işletilmesini savunur.[42] Yeni Osmanlılar kapitülasyon rejimi altında ithal edilmiş Avrupa makine ve dokumalarının ülkedeki yerel sanayiyi öldürdüğünü ve geleneksel sanatların yerini alabilecek hiçbir yerel sınaî işletme olmadığından işsizliğin yaygınlaştığını acı acı görmektedirler.[43] Avrupa'da da iktisadi tartışmalar ve sosyalist mücadele bu kuşak döneminde başlamıştır.

Tespitlere göre Osmanlı Türkçesinde "sosyalizm" ve "komünizm" kavramlarının ilk defa kullanılışı İstanbul'da *Ceride-i Havadis* (1840-1864) gazetesini çıkaran İngiliz vatandaşı William Churchill (ö. 1864) tarafından olmuştur.[44] Bu iki siyasal sözcüğün Osmanlı topraklarına gelişinin nedeni ise Avrupa'daki 1848 devrimleridir. *Ce-*

---

[42] Halil İnalcık, *Osmanlı, Devlet Kanun Diplomasi*, Timaş Yay., İstanbul, 2014, s. 34.

[43] İnalcık, *Osmanlı, Devlet Kanun Diplomasi*, s. 34.

[44] Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 14.

ride-i Havadis daha ziyade Avrupa basınından aldığı haberleri tercüme edip sayfasına koymaktadır. Bu dönem yaşanan tartışmalarla ilgili Osmanlı basınını tarayan Kerim Sadi (ö. 1977), gazetenin çeşitli tarihlerdeki başlıklarına dikkat çeker: "Viyana amelesinin askerle çatışması" (S. 402); "Avrupa'da hudûs eyleyen inkılâbât", (S. 403). Aynı gazetenin 412, 415 ve 418. sayılarında ise komünizm, Blanqui*, Louis Blanc** ve ihtilaller hakkında ayrıntılı malumat verilmektedir. Öteki bazı başlıkları ise şöyledir: "İhtilalların muhakemesi" (S. 427), "Leroux*** ve Proudhon" (S. 432), "Belçika'da ihtilal teşebbüsü" (S. 433), "Sosyalist takımının toplantı yerlerinin kapatılması" (S. 483), "Kulüplerin kapatılması ve sosyalistler" (S. 485).[45]

Osmanlıdaki "sosyalizm" tartışmaları, Müslüman tebaa için daha kavramın kendisinde bir problemle başlar. Bunda da yine bizzat Batılıların etkili olduğu görülmektedir. O dönem Avrupa'da "büyük burjuvazi"nin sosyalistler aleyhinde yürüttüğü karşı propagandaya göre sosyalistler, *"kadın ve çocukların ortaklığını savunmaktadır"*. Marks ve Engels birlikte yazdıkları *Komünist Manifesto*'da bu kara propagandaya ironik bir cevap verirler:

> *...Siz komünistler, kadınların ortaklaşalığını getirmek istiyorsunuz* diye bağırıyor tüm burjuvazi bir ağızdan. Burjuva karısını salt bir üretim aleti olarak görüyor. Üretim aletlerinin ortaklaşa kullanılacağını duyuyor ve doğal olarak, ortaklaşa olma yazgısından kadınların da aynı biçimde paylarına düşeni alacaklarından başka bir sonuca varamıyor.[46]

---

* Louis Auguste Blanqui (1805-1881): Fransız devrimci, Paris Komünü mensubu.

** Louis Blanc (1811-1882): Fransız sosyalist politikacı, gazeteci ve tarihçi.

*** Pierre Leroux (1798-1871): Fransız filozof ve politik iktisatçı.

[45] Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 14-15.

[46] Marks; Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, s. 138. Bir başka yazısında Engels, kendi ilkelerine göre ailenin başka bir güç tarafından müdahale edilemeyecek özel bir ilişki olduğunu ifade ederek şöyle der: "Kadınların ortaklığı tümüyle burjuva toplumuna ait bir ilişki-

Sosyalizm kavramının sözlükte Türkçe tarifinin ise ilk defa James W. Redhouse'un (ö. 1892) Londra'da 1861 yılında yayımlanan İngilizce-Osmanlıca sözlüğünün "Socialism" *maddesinde "Kâffe-i emvâlin müştereken tasarruf olunması usûlü ve kavli"* şeklinde yapılmış olduğunu görüyoruz. "Socialist" maddesinin açıklamasında *"İştirâk-i emvâl usûlünün kavlen yâ fiilen taraftarı"* tarifi verilmektedir.[47] "Communism" maddesi için yine *"İştirâki emvâl usulü"* tanımı yapılan sözlükte, "Communist" için de *"Emvâlin ve bazen dahi ezvâcin ve etfâlin* müşterek tutulması usulüne rağbet eden kimse"* denmektedir.[48] Böylece sosyalizm kavramı için Arapça kökenli "iştirakçilik" ihdas edilmiş olur. Ancak Redhouse'un bu tariflerinden Avrupa'da da olduğu anlaşılan, Müslüman muhayyilesindeki *Mazdekizm* ve Heterodoks İslami akımları çağrıştırması uzun sürmez. 1848 devrimlerini analiz eden Ahmet Cevdet Paşa'ya (ö. 1895) göre devrim hareketlerini, kralı devirdikten sonra normal bir cumhuriyet idaresiyle de yetinmeyip "azıtan halk" yapmıştır:

> Şöyle ki; hukûk-u mülkiyet ve zevciyyeti [evliliği] inkâr edip ve *"herkes kâffeten husûsâtta müsâvaat üzere olmalıdır"* deyip birçok edânî [alçak] dahî bunu mizâçlarına muvâfık görmeleriyle Fransa Cumhuriyeti'ni bu renge boyamaya teşebbüs ettiler.[49]

Konuyla ilgili yazdığı makalesinde bu ihtilallerin insanlığı "iğtişâşât" (bozulma-anarşi) hâline sürüklemek-

---

dir ve bugün eksiksiz bir biçimde fuhuş ile gerçekleşmektedir. Ama fuhşun kökleri özel mülkiyettedir ve onunla birlikte o da kalkar. Şu hâlde komünist örgütlenme, kadınlarda ortakçılığı getirmek yerine ona son verir." F. Engels, "Komünizmin İlkeleri", *Komünist Parti Manifestosu*, s. 184

47 James W. Redhouse, *A Lexicon English and Turkish*, B. Quaritch, Londra 1861, s. 695.

* Eşler ve çocukların.

48 Redhouse, *A Lexicon English and Turkish*, s. 157.

49 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I, Dâr üt-tibâatül-Âmire Matbaası, İstanbul, 1891, s. 20.

ten başka bir şeye yaramadığını savunan Cevdet Paşa'ya göre sosyalizm Batı'ya Haçlı Seferleri sırasında Doğu'dan gitmedir. Sosyalizm ile Mazdekçilik arasında ilgi kuran Cevdet Paşa, Haçlı Seferleri sırasında Hıristiyanların, Mazdekçi fikirlerle tanışarak bunları Avrupa'ya taşıdığını ileri sürer. Avrupa'daki sosyalist hareketleri Osmanlı için, bu hareketlerin kavgalı olduğu Avrupa burjuva rejimlerinin işgalci, emperyalist politikalarından bile daha büyük bir tehdit olarak gördüğü anlaşılan Cevdet Paşa, olayların Osmanlıya sirayet etmesi endişesini dile getirerek şöyle der:

> Acaba Avrupa'da öyle bir ihtilâl-i umûmî zuhûr edersе biz ne hâlde bulunuruz? Fakat böyle bir hâl zuhûr edecek olursa seyirci gibi kalırız ve ehl-i ırz için Memâlik-i Mahrûsa'dan [Osmanlı ülkesi] başka cây-ı selâmet kalmaz. Çünkü Memâlik-i Mahrûsa'da âdet, teâmülât-ı âmme, efkâr-ı ibâhiyyeye münâfî olup her tâifenin içinde mütedeyyin adamlar dahî çoktur. Bu cihetle Memâlik-i Mahrûsa'da Avrupa kadar bu efkâr-ı fâsideye istidat yoktur.[50]

2.2. 1871 Paris Komünü ve Osmanlı Aydınları

Avrupa'daki olaylarla ilgili Osmanlı basınında dikkat çeken ikinci bir haber dalgası 1871 Paris Komünü ile gelir. Fakat bu sefer yayınların artmasıyla Osmanlı basını da daha çok seslidir. Başta *La Turquie* olmak üzere Fransızca yayımlanan gazetelerle *Takvim-i Vekâyi*, *Hakâyık-ül Vekâyi* ve *İbret* gibi Türkçe çıkan gazeteler Paris, Berlin, Londra gibi Avrupa başkentlerinde yayımlanan gazetelerden haberler geçerler. Haberlere hararetli tartışmalar eşlik etmektedir. Artık komüncüleri "kundakçı" olarak gösteren ve bu suçu arkasındaki güç olarak görülen Enternasyonal'e yükleyen yazıların yanı sıra Komün

[50] Ahmet Cevdet Paşa, "Sosyalistlere Dair Bir Makale", İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Yer Numarası: 335 CEV 1.

ve Enternasyonal'i savunan yazılara da rastlanmaktadır.[51] *Hakâyık-ul Vekâyi*, 9 Şubat 1871 sayısında ilk defa Karl Marks'ın bir makalesine onun imzasıyla yer verir.[52] Almanya ve Fransa arasında savaşa değinilen makalede Alman Başbakanı Bismarck (ö. 1898) eleştirilmekte ve Fransa'ya karşı izlediği düşmanca politikanın Fransa ile birlikte Avrupa genelinde özgürlükleri boğduğu dile getirilmektedir. Bu makaleden sonra İstanbul basınında Marks'ın ismine sıklıkla rastlanır. Fakat asıl yoğunluk Paris Komünü ve Marks'ın "Komün" hakkındaki yazılarıyla kendini gösterecektir. Gazetenin 22 Haziran tarihli haberinde olaylardan Enternasyonal sorumlu tutularak şöyle denmektedir:

> Paris ahalisinin efkârını ifsâd eden ve sinîn-i adîden beri mal ve bedenen edilen hizmetlerle âlemin birinci şehr-i şehîri nâmını kazanmış bir pâyitahtı yakıp yıkarak harap ve berbat etmiş olan eşkıyanın kumandanı Karl Marks denilen ve hâlâ Londra'daki Enternasyonal nâm cemiyetinin reîsi bulunan pehlivan olup merkum [adı geçen] orada kemâl-i emn-ü râhat üzere ikâmet etmekte bulunduğu halde...[53]

Resmi gazete olması bakımından sarayın görüşünü yansıttığı da söylenebilecek olan *Takvim-i Vekâyi*'ye göre de Paris Komünü, "bâğilerden" (asilerden) müteşekkildir. Enternasyonal ise ameleleri fabrikatörlere karşı kışkırtmaktadır:

> ...Enternasyonal Cemiyyet-i müfsidesi ameleyi himâye davasını ele alarak bunları sermâyedârân aleyhine sevk ettiğinden cemiyet-i mezkûrenin iltizam eylediği meslekle [yolla] amele takımının ihtisâl-i refâhını muvaffak olamayacağı aşikârdır. Kelâm-ı meşhûrdur ki her ne vakit amele fabrikatörün peşine düşer ise [iş isteyen çok işveren az olursa] ücretler tenezzül

[51] Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 28-45.
[52] Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 25.
[53] Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 53

> eder ve ne vakit fabrikatör amelenin peşine düşerse ücretler bilakis terakki eyler...[54]

Komün lehinde yazılar ise özellikle Yeni Osmanlılardan gelir. Hatta olaylar sırasında Paris'te bulunan Mehmet Emin Bey (ö. 1874), Kayazâde Reşat Bey (ö. 1902) ve Menâpirzâde Nuri Bey (ö. 1906) devrimcilerle birlikte kentin savunmasına katılırlar.[55] İstanbul'da ise Namık Kemal çıkardığı *İbret* gazetesinde Komün lehinde haberlere yer verir. Namık Kemal'in Paris Komünü'nü destekleyen yazıları anlaşılan o kadar etkili ve dikkat çekici olmuştur ki, daha 1915'te Türkiye hakkında kitap yazan Alman yazar Heinrich Zimmerer (ö. 1929), kitabında Namık Kemal'in *İbret* gazetesindeki Paris Komünü'nü destekleyen yazılarından söz eder.[56] Kerim Sadi ise Namık Kemal'le ilgili şöyle demektedir:

> Onda çağdaş sosyalist düşünürlerin -bir Marks'ın, bir Kropotkin'in*- ifadesini hatta bazen kelimesi kelimesine bulabiliyoruz. Namık Kemal "Versaylı katiller" derken bir an için Kropotkin'in kalemini elinden almış gibidir.[57]

Genel afla 1872'de İstanbul'a dönen yurt dışındaki diğer Yeni Osmanlılar da *İbret* gazetesinde Paris Komünü'nü savunan yazılar yazmaya devam ederler. Komün döneminde Paris'te bulunan Nuri Bey, *İbret* gazetesindeki 24 Haziran 1872 tarihli "Medeniyet" başlıklı yazısında Enternasyonal ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

> Enternasyonal nâmiyle maruf cemiyet ki Avrupa'nın bazı mahallerinde garazan, burada ise cehlen âsâyiş-i umûmiyeyi ihlâle sâî bir heyet bilinmiştir. İşte o cemiyetin maksadı sırf medeniyetten murad olunan ne-

---

[54] *Takvim-i Vekâyi*, S. 1507, 1 Ağustos 1872, s. 2-3.

[55] Hilal Görgün, "Sosyalizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, TDV Yay., İstanbul, 1998, s. 384.

[56] Bkz. Heinrich Zimmerer, *Die Neue Türkei von 1908 bis 1915*, Deit & Comp Verlag, Leibzig 1915, s. 11.

* Pyotr Alekseyeviç Kropotkin (1842-1921): Anarko-komünist Rus yazar.

[57] Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 83.

> ticeyi hâsıl etmektir... Avrupa'nın hemen her tarafında amele güruhu yürekler dayanmayacak bir haldedir. Bir fabrikacı mâlik olduğu sermayesi kuvvetiyle birkaç bin kişiyi esir gibi kullanıyor. Gördükleri işin onda birine mukâbil olacak derecede bile ücret vermiyor. Öyleyse niçin çalışıyorlar? Ya ne yapsınlar? Ameleden biri ücretin kılletinden dolayı bir fabrikayı terk ettiği takdirde başka fabrikaya kabul olunmaması için fabrikacıların ittifakı var.[58]

2.3. "Sosyalizm İyi, Komünizm Kötü"

Tartışmaların zamanla komüncüleri destekleyenleri, komünizm ile sosyalizm arasında bir ayrıma götürdüğü dikkat çekmektedir. Bunun nedeni de, karşıtların "iştirakçilik" kavramı üzerinden yaptıkları, "iştrâk-i emvâl ve nisâ" şeklindeki propagandadır. *İbret* gazetesinin 19 Haziran 1872 tarihli sayısında Reşat Bey imzalı, "Devâir-i Belediye Taraftârânı" başlıklı yazıda "komün" kavramı ile ilgili bir tahlil yapılarak kamuoyunda komünizm hakkındaki olumsuz yargılar kırılmaya çalışılmaktadır:

> Vâkıa "komün" maddesinden müştak olan "komünist" kelimesi "iştirâk-i emval ve iyâl" fikr-i fâsidinde bulunan bir-iki bedbahta isim olmuş ise de bunu ta'mim (genelleştirme) ile komün taraftarânına dahi "komünist" demek ve komünist ile 'komünalist'i fark edecek kadar Fransızca bilmeden Fransa'nın ahvâli hakkında beyân-ı mütalaaya kalkışmak cehaletten hâsıl olma gayet maskara bir cesarettir.[59]

Aslında bu ayrım, zeminini ve meşruiyetini "giriş" bölümünde dile getirmeye çalıştığımız üzere iki kavramın *Komünist Manifesto* öncesi Avrupa tarihindeki arka planıdır. Ancak Osmanlı ve İslam dünyasında toplumcu düşünceyi savunanlar tarafından Marks ve Engels'in yaptığı gibi bu iki kavramı uzlaştırmak yerine aksine komü-

---

[58] Akt. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 30-31.
[59] Akt. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 37.

nizmin "din karşıtlığı" olduğu, sosyalizmin ise bunu gerektirmediği yorumları yapılacaktır. I. Meşrutiyet'in ilanı (1876) döneminde ise Osmanlı basınında, komünizm karşısında sosyalizmi savunan ve hatta İslam'la sosyalizmi bağdaştırmaya çalışan yazılar dikkat çekmektedir. Şemseddin Sami (ö. 1904) *Tercüman-ı Şark*'ta komünizm ile sosyalizm arasında ayrıma giderek, Alman Sosyalist İşçi Partisi'nin programı olan "*Gotha Programı*'nın Şeriat-ı Ahmediye'ye uygun olduğunu" yazacaktır:

> Sosyalizm, cemiyet-i beşerin hüsn-ü idaresiyle refah ve saadetini ve bilâ istisna bütün efrâd-ı beşerin hürriyet ve müsâvaatını ve hiç kimsenin hukûk-u tabîiyyesinin pây-ı mal olmamasıyla hak ve adlin meydana çıkmasını ve nizam-ı tabîiyyeden herkesin mütenâim ve hissemend olmasını arar bir tarîk-i selamettir...[60]

Komünizm hakkında ise sosyalizmden farklı bir şey olduğunu iddia ederek, "Komünizm, insanı hayvan yapmakta ve değişmeyen -yani ezeli ve ebedi olan- mukaddes ahlak yasası bu doktrini meşru saymamaktadır" der.[61]

2.4. Cezayir'in Sömürgeleştirilmesi ve Paris Komünü

Konunun bir diğer boyutu ise Fransa'nın, dönemin en büyük sömürgeci ülkelerinden biri olması nedeniyle Paris Komünü'nün sömürgecilik karşısındaki tutumudur. Meselenin bu yönü aslında Osmanlıdaki resmi tutumun en azından dış politika bakımından ne kadar hatalı olduğunu gözler önüne sermektedir. Komüncülere karşı ya-

---

[60] Akt. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 107.

[61] Akt. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 106. Ancak Meriç, Şemsettin Sami'nin daha sonra bu düşüncelerinden tümden vazgeçtiğine dikkat çeker. Meriç'e göre ondaki fikir değişikliğinin nedeni toplumun bu düşünceye destek vermemesidir: *"1876'da bunları yazan Şemsettin Sami Bey 1312'de 4. baskısını yapan Kâmûs-u Fransevi'sinde sosyalizmi "silk-i sakîm-i iştirakiyûn" (sapık olan iştirakiyûn yolu) diye tarif eder. Şemsettin Sami'yi böyle bir ihanete sevk eden arkasındaki kalabalığın ihanetidir."* Meriç, *Sosyoloji Notları*, s. 162.

yım yapan resmi gazete *Takvim-i Vekâyi* Fransız Parlamentosu'nun Mart 1872'de Enternasyonal'e karşı kabul ettiği yasaya yer verirken yasadaki nitelemeler doğrultusunda Enternasyonal'i "fesat cemiyeti" olarak tavsif eder.[62] Reşat Bey ise resmi söyleme karşı komüncüleri savunduğu makalesinde, Osmanlı toprağı olan ve 1827'den beri Fransa tarafından işgal edilen Cezayir konusunda komüncülerin Cezayir halkının bağımsızlığını tanıdığına dikkat çeker:

> Komün idaresi, Cezayir ahâlisinin Fransızlarla hemcins ve hemmezhep olmadıkları için istiklâlini ilan etti. Hâlbuki Mösyö Tiyer'in* hükûmeti Cezayir'de silaha sarılan vatanperverlerden müdâfaa-i hamiyetkaranelerine [onurlu direnişlerine] galebe edemediği bir köy ahalisini umûman diri diri ateşte yaktı!... [63]

Halil İnalcık, Yeni Osmanlıları, *"Denetimsiz Batı kapitalizminin sömürüsü ve Batılıların ülkedeki işbirlikçilerine karşı bir protesto hareketi"*[64] olarak niteler. Yeni Osmanlıların sosyalizm konusundaki tutumunu değerlendiren Meriç de, onların çökmekte olan mevcut düzeni değiştirmek istedikleri ve bu amaçları doğrultusuna arayış içinde oldukları için Batı'da sosyalistleri desteklemelerinin doğal olduğunu ifade etmektedir:

> Genç Osmanlılar hâlihazır düzeni beğenmiyorlardı, bu itibarla Batı'nın ilerici çevreleriyle temas etmeleri tabii idi. Sosyalizme gösterdikleri sempati onu Müslümanlığa yakın bulmalarından ileri geliyordu. Bu temas yine de şeriatçı çevrelerin isyanı ve itirazıyla karşılanmıştır. Şeriatçılara göre Müslümanlık sosyalizme taban tabana zıttır.[65]

Meriç'in de dediği gibi Yeni Osmanlıların sosyalistlerden yana tavrı, onların mücadelesinde Müslümanların

---

[62] *Takvim-i Vakâyi*, S. 1463, 13 Mart 1872, s. 2.

* Adolphe Thiers (1797-1877), Fransa cumhurbaşkanı.

[63] Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 42.

[64] Halil İnalcık, *Osmanlı, Devlet Kanun Diplomasi*, s. 35.

[65] Meriç, *Sosyoloji Notları*, s. 162.

maslahatına uygunluk görmelerinden ileri geliyordu. Fakat kendilerini "sosyalist" olarak tanımlama gibi bir gayretleri olmamıştır. Zira onlar için sosyalizm -henüz- kendi başına bir "paradigma" olarak görülmemektedir. Zaten Batı'da da sosyalizm adına Kemal Tahir'in dediği anlamda bir "ikinci medeniyet yaratacak" *epistemolojik kopuş* çok daha sonra; diğer sosyalizmlerin Marksizm karşısında neredeyse tümüyle yok olmasıyla gerçekleşecektir. Sonuç itibarıyla ülkeyi yüzlerce yıllık uykusundan uyandırmak için çırpınan Yeni Osmanlıların enerjileri tükendiğinde pek çok konuda olduğu gibi, sosyalizm ile ilgili sözleri de yarıda kalmıştır. Milli kültür ile modernite arasında açılan makası kapatmak, kendilerini toplumlarına anlatmada bile güçlük çeken bu bir avuç gencin takatinin çok üzerindedir.[66]

3. TANZİMAT SOSYALİZMİ: GAYRİMÜSLİMLER VE SOL-BATICILIK

3.1. Komprador Burjuvaziden Sosyalizme Gayrimüslim Tebaa

Yeni Osmanlıların ardından sosyalizm, Osmanlı coğrafyasında kendisini bir başka yüzüyle gösterir. Uzun zamandır Osmanlı'ya karşı Avrupa ülkeleri ve Rusya tarafından kışkırtılan gayrimüslimler, sosyalizmin de ideolojisinden önce ihtilalci yönünü keşfetmişler, Balkanlar ve diğer Osmanlı coğrafyasındaki gayrimüslimler arasında ayrılıkçı "sosyalist komiteler" ortaya çıkmaya başlamıştır.[67] İlginç olan ise bu gayrimüslim örgütler, sosyalizm gibi "antikapitalist" bir ideoloji adına Osmanlı'ya karşı silahlı hareketlere kalkışırken yukarıda da uzunca anlatıldığı üzere Osmanlı iktisadiyatı tümüyle gayrimüslimlerin elindedir. Bugün bile Marksist çevrelerce bu

[66] Bkz. Meriç, *Bu Ülke*, s. 131.

[67] George S. Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, çev. Enis Yedek, Boğaziçi Yay., İstanbul,, 1976, s. 21.

gayrimüslim "sosyalist" örgütler için "Osmanlı devletindeki ilk işçi grevleri" gibi başlıklar altında analizler yapılarak "Osmanlı burjuva düzenine karşı sosyal adalet mücadelesi" veriliyor algısı yaratılmaktadır. Gerçekte ise bu gayrimüslim örgütler için sosyalizm, bir *sosyal adalet* arayışı olmaktan çok etnik temelli ve tümüyle Batı sömürgeciliğinin güdümünde bir araç hâline getirilmiştir.[68] Yerli/milli kültüre yabancılaşmış Marksistlerin sırf kendilerine uzun bir tarih ve şecere inşa etmek adına yaptıkları zorlama okumalar, maalesef o dönemlerle ilgili çözümlemeleri hâlâ bulanıklaştırmaya devam etmektedir.

Osmanlı'ya karşı ihtilalci eylemlerde bulunan gayrimüslim örgütlerin "sosyalizm" adıyla ortaya çıkması, Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru görülmeye başlar. Bunlardan biri, 1887'de Avedis Nazarbeg (ö. 1939) önderliğinde İsviçre'de kurulan, "Ermeni Sosyal Demokrat Hınçak Partisi"dir.[69] Bir diğeri, 1890 yılında Hınçak'ta çıkan anlaşmazlık üzerine Tiflis'te Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı (Taşnaksutyun) kurulmuştur. İhtilalci "Sosyalist" örgütlerin faaliyet gösterdikleri bölge de Osmanlı'nın Balkanlardaki topraklarıdır. 1894'te Fransa'da, Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp ve Romanyalı "sosyalistler" "Balkan Konfederasyonu Ligası" adlı bir örgüt kurarlar. Aynı yıllarda "Bulgar Dar Sosyalistler Partisi" kurulur. 1891'de de Bulgar Sosyal Demokrat İşçi Partisi adıyla bir örgüt kurulur. 1900'lerin başına gelindiğinde artık Osmanlı'da da sendikal örgütlenmeler başlar ve bunda da yine gayrimüslimler öndedir. 1906 yılından itibaren birleşik işçi komiteleri ve kulüpler kurulmaya başlar ve 1908'den sonra bu tür çabalar daha da yoğunlaşarak benzeri birleşik örgütlenmeler birçok büyük şehir ve kasabada oluşturulur. 1909'da ise

---

[68] Georges Haupt; Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, çev. Tuğrul Artunkal, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2013, s. 25.

[69] Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Otağ Yay., İstanbul, 1976, s. 37.

önce "Selanik Amele Cemiyeti" adıyla liderliğini Yahudi asıllı Osmanlı vatandaşı gazeteci Avram Benaroya'nın (ö. 1955) yaptığı, Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu (SSİF) kurulur. Örgüt, Enternasyonal tarafından da tanınır. SSİF adından da anlaşılacağı üzere bir işçi örgütü olma iddiasının yanı sıra değişik azınlıklar adına çıkan hareket ve örgütlenmeleri birleştirme gibi bir amacı vardır. Örgüt tarafından *Amele* adıyla dört dilde (Rumca, Bulgarca, Türkçe, Ladinoca) bir gazete çıkarılır.[70]

Ne var ki Benaroya ve arkadaşları, bu faaliyetlerin kendilerine Osmanlı düzeninin sağladığı bir imkân ve "sosyalizm" adına sözünü ettikleri özgürlüğün ta kendisi olduğunu görmezler. Balkan Savaşları, Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren sosyalist hareketleri altüst eder. Gelişmelerden en fazla etkilenen teşkilatlardan biri de II. Enternasyonal'in Selanik alt şubesi kabul edilen SSİF olur. Savaşlar esnasında federasyon tarafından Selanik'te savaş karşıtı gösteriler düzenlenir, din ve milliyet farklılıkları lanetlenir. Ancak 1913'ten sonra Selanik bir Osmanlı şehri olmaktan çıkınca SSİF hatasını anlar. Zira SSİF de artık bir Osmanlı örgütü olmaktan çıkar ve çok geçmeden de anlamını yitirir ve eriyip kaybolur. Oysa kendilerine "sosyalistlik" yakıştıran bu örgütlerin tutarsızlıklarını bizzat Karl Marks çok daha öncesinden göstermeye çalışmıştır. Rusya'nın, Osmanlı toprağı olan Eflak ve Boğdan'ı (Romanya) işgale başladığı günlerde Ermeni Prens Lussinian Lewon, Londra'da yayımlanan gazetelerin 17 Haziran 1853 tarihli sayılarında bir bildiri yayımlatır. Yazılarında Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine dikkat çeken ve Batılı devletlerin tepkisizliğini eleştiren Marks da Ermeni sosyalistlere ihtar mahiyetinde bu bildiriyi *New-York Daily Tribune* gazetesindeki 1 Temmuz 1853 tarihli sayısında konu eder. Marks'ın aktardığı, Ermeni Prens Lewon'a ait bildiri metninde şu ifadelere yer verilmektedir:

---

[70] Haupt; Dumont, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, s. 12.

> Tanrının lütfuyla Ermenistan prensi olan Lewon'dan Türkiye'deki Ermenilere. Sevgili kardeşlerim, sadık yurttaşlarım. Bizim sizden istediğimiz ve yürekten arzumuz kanınızın son damlasına kadar ülkenizi ve sultanı kuzeyin zorbasına karşı müdafaa etmenizdir. Kardeşlerim hatırlayın; Türkiye'de sizin için esaret yoktur; Türkler burun deliklerinizi parçalamazlar, kadınlarınız gizlice ya da halkın gözleri önünde dövülmez. Sultanın egemenliği altında insanlık vardır. Kuzeyin o zaliminin egemenliği altında ise yalnızca barbarlık. Bu nedenle tanrının yolundan şaşmayın ve ülkenizin özgürlüğü ve şimdiki hükümdarınız için yiğitçe savaşın. Barikatlar yapmak için gerekiyorsa evinizi yıkın, silahınız yoksa masa ve sandalyenizi parçalayıp kendinizi savunun...[71]

3.2. Müslüman Tebaada Sosyalizme Yöneliş

Gayrimüslimler cephesinde bunlar yaşanırken Yeni Osmanlıların takipçisi konumundaki Jön Türkler, Batı'ya karşı farklı tavırlar geliştirmeye başlar. Yeni Osmanlıların ardından gelen bu kuşağın ortak özelliği, *milli kültüre* olan inançlarının ciddi şekilde azalmış olmasıdır. Bazıları üstü örtük de olsa artık bir "ayak bağı" olduğunu düşündükleri dini kültürü terk edip tümüyle "Batılılaşarak Batı'ya karşı durmak" gerektiği fikrine varırlar (Ahmet Rıza, merkeziyetçiler). Diğer bir eğilim, "yenilgiyi içselleştirip" kayıtsız-şartsız Batıya teslimiyettir (Prens Sabahattin, adem-i merkezciler).[72] Kendini yenilemede başarısız olan ve yabancı elçiliklerin güdümüne giren Saray için ise Batıcılık, uzun zamandır fiilen resmi politika hâline gelmiştir. Bu nedenle Batılılaşma konusunda ne kadar uç talepler gelirse gelsin artık kimseyi şaşırtmamaktadır. Fakat iş başına gelenler, talepleri "mümkün oldu-

---

[71] K. Marks; F. Engels, *Werke*, Band 9, Dietz Verlag, Berlin 1960, s. 139.

[72] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 117. Bkz. Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar*, Ayraç Yay., Ankara, 1999, s. 56.

ğunca az, mümkün olduğunca geç, o da ölüm tehlikesini gördükçe" kabul etmekte, yine kimse memnun edilememektedir.[73] Böylece bugün bildiğimiz, devleti sürekli "reformları hayata geçirememek" ve "Batılılaşmada yetersiz kalmakla" itham eden "liberal" aydınlar ve "ucu açık" Batılılaşmayı bir türlü tamamlayamayan iktidarların ilişkisi başlamıştır. Bu dönem eğitim için Batı'ya giden öğrencilerin her biri elinde devleti kurtaracak farklı bir reçeteyle memlekete döner. Fransa'dan gelenler Fransız felsefesini, Descartes ve Bergson'un fikirlerini, egzistansiyalizmi; Almanya'dan dönenler Alman felsefesini, felsefi antropoloji, yeni ontoloji ve fenomenolojiyi; İngiltere'dekiler İngiliz felsefesini, yeni realizm ve yeni pozitivizmi; Amerika'dan dönenler ise pragmatizmi ülkeye getirirler.[74] "Sosyalizm" de bu dönemde kimi Müslüman entelijansiyadan bir kurtuluş reçetesi olarak ilgi görür. Fakat dini ve milli hassasiyeti zaman içinde törpülenmiş bu aydınların sosyalistlikleri de gayrimüslimlerden farklı değildir.

3.3. İştirakçi Hilmi ve Osmanlı Sosyalist Fırkası

Müslüman Osmanlı aydınları arasında kendisini "sosyalist" olarak niteleyen isimlerin başında, "İştirakçi Hilmi" olarak ünlenecek olan Hüseyin Hilmi (ö. 1922) gelir. İzmirli bir ailenin çocuğu olarak doğan Hüseyin Hilmi, Müslüman Osmanlı tebaası arasında sosyalizmi benimseyen ve bu doğrultuda faaliyette bulunan en bilinen isimdir. Meşrutiyetin ilanından önce *Serbest İzmir* gazetesini çıkaran Hüseyin Hilmi, babasının ölümüyle miras kalan evi satarak Romanya'ya gezmeye gider. Burada Sosyalistler tarafından tertiplenen bir gösteriye tanık olur ve derinden etkilenir. Ancak doktrin olarak sosya-

---

[73] Tahir, *Notlar-Batılaşma*, s. 81.

[74] Ülker Öktem, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlılarda Felsefe", *Milli Eğitim Dergisi*, S. 143, MEB Mtb., Ankara, 1999. s. 91.

listliği, İstanbul'da anarşist-materyalist görüşleriyle tanınan Baha Tevfik'ten (ö. 1916) öğrenir.[75] 1910'da Hilmi ve çevresi *İştirak* adlı haftalık bir dergi yayımlayarak görüşlerini burada ifade ederler. Derginin logosunun altında bazen, *"Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar"* sözü yer alır. Kimi zaman da *"Milletim nev-i beşerdir, vatanım rûy-i zemin"* şeklinde oldukça "beynelmilel" bir ifadeye yer verilir.[76] Dergide bazen ayet ve hadislere de atıfta bulunulur ancak son derece iğreti durmaktadır. Bu ilk Marksistlerimizin yüzeysellikleri, Batı'ya ilişkin dogmatik kabulleri ve İslam hakkındaki kolaycılıkları Türkiye'de solun kaderi olacaktır. Hilmi ile ilgili dışarıdan bir gözlem olarak Georges Haupt ve Paul Dumont'un tespitleri durumu gayet güzel özetlemektedir:

> Osmanlı toplumunun sorunlarının özgülüğü konusunda hiçbir görüş ve tartışma geliştirilmemişti. Örneğin din sorunu konusunda mutlak bir sessizlik sürdürülmüştü; Türk sosyalistlerinde İslam dinini ele alan yazılara pek az rastlanmaktadır. Hüseyin Hilmi'nin İstanbul'da 1910 Şubatı'ndan itibaren çıkardığı gazetelerde, İslam dini ancak 2 ya da 3 makalede söz konusu ediliyor. Şu açık ki, daha benliğini bulamamış, dışarıdan gelen itibarlı modelleri taklit etmekle yetinip onları koşullara uydurmaya bile çalışmayan bir sosyalizmle karşı karşıyayız.[77]

İştirakçiler gazeteyle birlikte aynı yıl Osmanlı Sosyalist Fırkası (OSF) adıyla bir de parti kurarlar. OSF'nin ideolojisinde Baha Tevfik doktrini, Hilmi de eylemi temsil etmektedir. *İştirak*'in yayımı yasaklamalar nedeniyle sık sık inkıtaa uğrar. *İnsaniyet*, *Sosyalist*, *Medeniyet* gibi farklı isimlerle yayımcılık faaliyetlerini sürdürürler.[78]

---

[75] Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul, 2009, s. 44.

[76] *İştirak*, S. 1, 20 Haziran 1912, (Rumi: 7 Haziran 1328).

[77] Haupt; Dumont, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, s. 26-27.

[78] Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 46.

3.4. Afgani ve Sosyalizm

Bu dönem sosyalizm ile ilgili tartışmaların geldiği noktayı yansıtması bakımından Afgani'nin konuya bakışı dikkat çekicidir. Çağdaş İslam düşüncesinin öncüsü olarak kabul edilen ve pek çok konuda "ilk" olan Afgani, İslam ve sosyalizm tartışmalarında da böyledir. Cemil Meriç de "sosyalizmin Araplaştırılması" işinde başrolü Afgani'nin oynadığını söyler.[79] İslam dünyasının kurtuluşu için Afganistan'dan Mısır'a, Avrupa'ya ve Rusya'ya kadar uzanan uzun siyasi mücadele serüveninin ardından Yeni Osmanlılar gibi o da yorulur ve II. Abdulhamit'in "etkisizleştirme" politikasıyla davetini kabul ederek 1892'den vefatına kadar (1897) İstanbul'da kalır. İkametgâhında sevenleri ve fikirlerine değer verenler tarafından kendisine yoğun ilgi gösterildiği ve ziyaret edildiği anlaşılan Afgani'nin bu dönemini kitaplaştıran onun takipçilerinden Lübnanlı Muhammed Mahzumi Paşa (ö. 1931) sosyalizm ile ilgili görüşlerini de aktarmaktadır. Mahzumi Paşa, isim vermeden Afgani'yi ziyaret eden "sosyalizme" meyyal Osmanlı aydınlarından birinin, Afgani'ye sosyalizm konusundaki görüşlerini sorduğunu anlatmaktadır. Afgani cevabında sosyalizmi yeni bir doktrin olarak okumak yerine kavramın Arapça (iştirâkiyye-اشتراكية) sözlük anlamından hareket eder. Konuya nispeten olumlu baktığı için sosyalizmin köklerinin İslam'da olduğunu, hatta "İslâmi sosyalizmin" daha iyi olduğunu savunur. Fakat izah ederken muhtemelen soruyu soran kişinin durumunu da dikkate alarak son derece basitleştirdiği, sosyalizmi bir tür "cömertlik" olarak takdim ettiği de görülmektedir. Öyle ki İslam öncesi bedevi Arapların meşhur abartılı konukseverliğini bile "sosyalizm" olarak niteler.[80] Bir yandan da Avrupalı hükümetleri, işçi-

[79] Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İletişim Yay., İstanbul, 2015, s. 223.
[80] Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, çev. Adem Yerinde, Klasik Yay., İstanbul, 2010, s. 151.

lerin taşkınlıklarına karşı yeterli tedbir almamakla eleştirerek, bunun sakıncalarına dikkat çeker:

> İslam'ı din olarak benimsedikten sonra sosyalizmi ilk uygulayanlar sahabe neslindeki büyük halifelerdir. Sosyalizmi (iştirakiyye) uygulamaya teşvik edenlerin en büyükleri yine sahabenin büyükleridir... Servet geçmişte olduğu gibi günümüzde de fertlerin elinde mevcuttur. Fakat onun yararlı kullanılması ve ondan diğerlerinin payının verilmesi sosyalizmi makbul bir iş ve övgüye layık bir uygulama yapmaktadır... Bugün servet sahiplerinin hali budur ve sosyalizm talebiyle işçi tabakalarını harekete geçiren de budur. Ama bu hareketlerin de intikam ruhu ve haklarını talepte aşırılık bulunmaktadır. Buna karşılık ise hem onları engelleyecek tedbirde ihmalkârlık yapılmakta hem de istedikleri hakları verilmemektedir. Kuşkusuz gerilim gittikçe artarak bütün Batı'ya yayılacak ve bundan Doğu da kurtulamayacaktır.[81]

Ancak Afgani, İslam sosyalizmine örnek olarak Hz. Peygamber ile Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerini örnek gösterdikten sonra Hz. Osman döneminde, Müslümanların toplumda "emirler", "şerefliler", "müreffehler" gibi "varsıllar" ve "yoksullar" şeklinde tabakalara bölündüğünü kaydetmektedir:

> Devleti ve İslam camiasını tehdit eden bu tehlikeyi ilk hisseden büyük sahâbi Ebû Zer el Gifâri oldu ve hemen Şam'da bulunan Muaviye b Ebû Sufyan'a giderek ona seleflerinin yaşantısına dönmesini, israf ve lüks yollarını azaltmasını, kıskançlığa yol açacak davranışlardan sakınmasını ve Müslüman işçilerin kalplerinden bu duyguları söküp atmak için çalışması gerektiğini söyledi... Muaviye özetle şu cevabı verdi: "Ebû Zer, dediğin doğrudur. Fakat ben geri dönmem. Ne Ebû Bekir es-Sıddîk'in yaşantı ve siyasetine ne de Ömer el-Faruk'un takip ettiği uygulamalara dönmem mümkündür. En fazla yapabileceğim, sadaka vermeye teşvik etmek ve kıskançlık duygularını hafifletmek

[81] M. Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, s. 151-152.

> için yumuşak üslup ve nasihat yoluyla halkı irşad etmektir. Bunun dışında bir şey yapamam." Bunun üzerine Ebû Zer şöyle dedi: "Ey Muaviye! Ben sana nasihat görevimi yaptım. Din nasihatle kaimdir. Sen ve halife Osman takip ettiğiniz siyasetin kötü sonucundan sakının." Sonra öfkeyle Muaviye'nin meclisinden çıkıp gitti.[82]

Afgani'nin bu bakış açısı daha sonra *İslam sosyalizminden* söz edecek başka Arap düşünürlerde de görülecektir. Ancak ilk bakışta oldukça yüzeysel gelen bu yaklaşım Afgani'nin genel üslubu ve dönemin sosyalizm ile ilgili tartışmalarına bakıldığında onun, göründüğünden çok daha öte hedefleri olduğu anlaşılmaktadır. Afgani'nin kendisine atfedilen önem ve aksiyoner kişiliğine göre fikir bakımından çok "yetersiz" olduğu iddia edilmiştir.[83] Gerçekten de Afgani'nin yazılarına bakıldığında genel olarak büyük bir özgünlük olmadığı açıktır. Ancak Cemil Meriç'in dikkat çektiği bir metine bakılacak olursa Afgani zannedilenden çok daha ileri bir felsefi ve entelektüel derinliğe sahiptir. Meriç, Afgani'nin bildik yazılarının dışında onun yine Ernest Renan'ın (ö. 1892) İslam aleyhindeki sözleri münasebetiyle Renan'ın yazarı olduğu Fransız *Le Journal des Débat* gazetesine gönderdiği bir mektuba işaret eder.[84] Gazetenin 18 Mayıs 1883 sayılı nüshasında da yayımlanan mektuba göre Afgani, İslam dünyasının geri kalmışlığı konusunda Renan ile hemfikirdir. Ancak bu geri kalmışlığın nedeni İslam değil; bilimsel bilgiyi ve felsefi düşünceyi küçümseyen Müslümanlar ve din adamlarının kendileridir:

> ...Biliyorum, Müslümanların Avrupa'yla aynı medeniyet seviyesine yükselmeleri çok güçtür. Felsefi ve ilmi usullerle hakikate vüsûl onlara yasaktır. Gerçek

---

[82] M. Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, s. 160-161.

[83] Bkz. Mümtaz'er Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 35.

[84] Bkz. Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Ötüken Yay., İstanbul, 1979, s. 53.

> bir mümin, konusu ilmi hakikat olan her çeşit araştırmadan kaçınmalıdır. Oysa bazı Avrupalılara göre her hakikat ilme dayanmak zorundadır. Kölesi olduğu nassa, sabana bağlanan bir öküz misali bağlanan mümin, ilânihaye şeriat tefsircileri tarafından çizilen yolda yürümeye mahkûmdur... Hakikatin zaten bütününe sahip, aramasına ne lüzum var?! İmanını kaybederse daha mı bahtiyar olacak. Böyle olunca da ilmi küçümsemesi tabii değil mi?![85]

Oldukça sert bir özeleştiri mahiyetinde olan bu ifadeleri aktarırken Meriç de Afgani'ye tepkilidir ve onu Batılılara şirin görünmeye çalışmakla eleştirir. Ancak metinde de görülmektedir ki Afgani, bu sözleri sarf ederken kesinlikle içerden bir dil kullanmaktadır ve ümitsiz de değildir. Arapların İslam'dan önce de geri, bedevi bir toplum olduğunu hatırlatan Afgani, fetihlerle birlikte fikri bir yükseliş başladığını, bir asırda Yunan ve İran kültürünün Müslümanlar tarafından içselleştirildiğini kaydeder.[86] Afgani için öncelikli olan, Müslümanların çağdaş düşünceyle tanışmalarıdır. Onun sosyalizme bakışı da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Afgani sosyalizm hakkındaki "dinsizlik", "iştirâk-i emval ve nisâ" şeklinde aleyhte propagandanın yapıldığı bir sırada, kelime anlamından hareketle kavramla ilgili spekülasyonları aşmaya, asıl maksada dönük müspet bir yaklaşım geliştirmeye çalışmıştır. Nitekim benzer bir çaba Şemsettin Sami'de de görülen, "sosyalizm" ile "komünizm" kavramları tefrik edilerek "sosyalizmin iyi, komünizmin kötü" olduğu sonucuna varmasıdır. Afgani diğer İslam modernistleri gibi bilimsel gelişmelerin sosyal sonuçlarını, Avrupa'daki gibi bir "epistemolojik kopuşla" değil İslami geleneğe eklemleyerek ama *ilerlemeci* bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Bu nedenle onun düşünüş biçiminin Avrupa merkezli şablonlara uymaması şaşırtıcı olabilmekte, hatta "entelektüel yetersizliğine" yorulabilmektedir. Onun bu tutu-

---

[85] Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 53.
[86] Bkz. Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 54.

mu aslında Avrupa dışı toplumların, kendileri için pek bir anlamı olmayan "sınıf" temelli bir sosyalizm yerine "antiemperyalist" bir sosyalizm fikrine yönelişlerinin habercisidir.

4. İTTİHAT-TERAKKİ VE KORPORATİZM

Aydınlar cephesinde bunlar yaşanırken fiilen Batılı güçler tarafından ele geçirilen devlet aklı, Ekim 1912'de yaşanan Balkan mağlubiyetiyle adeta irkilir. İmparatorluğun asli gövdesini teşkil eden Balkan coğrafyasının kaybıyla artık bir karar verme zamanı gelmiştir. Edirne'nin de Bulgaristan tarafından teslim alınmak istendiği bir sırada Enver Paşa'nın da aralarında bulunduğu silahlı bir grup 23 Ocak 1913'te Bâb-ı Âli'yi basar ve böylece İttihat ve Terakki Fırkası (İTF) ülkede kontrolü ele alır. Daha önceki *ittihâd-ı anâsırcı* (çok milletli) tutumunu terk ederek "milliyetçi" bir politika benimser.[87] İngiltere ve Fransa'ya karşı Almanya'yla ilişkiler kuvvetlendirilir. Dönemin Almanya Başbakanı Bismarck'ın kalkınma yöntemi olan *korporatizme* yönelen İTF, "milli iktisat" siyaseti gütmeye başlar.[88] Talat Paşa (ö. 1921) bu durumu, *"Bizi ancak devlet sosyalizmi kurtarabilir"* şeklinde ifade eder.[89] Peki, nedir korporatizm?

Korporatizm, kapitalizme karşı Marksizm ve diğer bazı sosyalist teorilerin toplumu sınıflara ayıran tepkisine karşı bir alternatif kuram olarak çıkmıştır. Buna göre korporatizm, kapitalist sömürüye karşıdır ancak toplumda sınıf temelli "çatışmacı" bir tasnife gitmez. Etimolojik olarak da kavram, çatışmacı kuramların parçalayıcılığına karşı Latince "gövde, bütün, bütün varlık" gibi anlamına

---

[87] T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. 1, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1984, s. 31.
[88] Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. 1, s. 35.
[89] Falih R. Atay, *Batış Yılları*, Dünya Yay., İstanbul, 1963 ,s. 82.

gelen "corpus" sözcüğünden gelir.[90] "Hıristiyan sosyalizmi", "devlet sosyalizmi" gibi çeşitli nitelendirmeleri olan korporatizm, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde *milliyetçi (nasyonal) sosyalizm* olarak bilinecektir.

İttihat-Terakki yönetiminde böylesi köklü bir paradigma değişikliği kısa sürede Osmanlı'nın ekonomi hayatında etkisini gösterir. İngiliz sermayesi tarafından kurulan (1856) Osmanlı Bankası'nın Adapazarı Şubesi bir Türk tacirine kredi açmadan önce Hıristiyan olan bir tacirin kefil olmasını şart koşar. Bu durumdan müteessir olan bir grup tüccar aralarında para biriktirir ve Mart 1913'te Osmanlı tebaanın ilk bankası olan Adapazarı İslam Ticaret Bankası'nı kurarlar. (Banka cumhuriyet dönemindeki gelişmeler doğrultusunda isim değişikliğine giderek 1937'de Türk Ticaret Bankası adını alacaktır.) Ülke yönetiminde ise İTF, Birinci Dünya Savaşı'na dâhil oluşunun (30 Ekim) arifesinde; 9 Eylül 1914'de İngiltere, Fransa ve İstanbul'daki diğer Batılı ülke sefirlerine kapitülasyonların kaldırıldığına ilişkin bir nota verir. Almanların itirazına rağmen Duyûn-u Umumiye İdaresi de askıya alınırken o zamana kadar Merkez Bankası işlevi gören ve aslında bir İngiliz-Fransız ortaklığı olan Osmanlı Bankası'nın faaliyetine de son verilir.[91] Korporatist uygulamaların bir devamı olarak Milli politikalar gereği Rum, Ermeni ve Yahudiler yerine Müslüman bir burjuvazinin teşekkülü teşvik edilir. Mayıs 1915'te "dil reformu" yapılır. Her türlü ticari yazışma ve muhasebe işlemlerinde Türkçe kullanılması zorunlu hâle getirilir, Fransızca ve İngilizcenin kullanımı yasaklanır. Yabancılara ait demiryollarının, bankaların Türkleştirilmesi yoluna gidilir.

Savaşta temel strateji, Osmanlı öncülüğünde Afganistan, İran ve tüm İslam dünyasını İngilizlere karşı ayaklandırmak ve Hindistan'ı İngiltere'nin elinden kurtarmaktır. Zira Hindistan kurtarıldığında, İngiltere'nin

---

[90] Bkz. Kabaağaç; Alova, Latince-Türkçe Sözlük, s. 136.

[91] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 127.

çökmesi kaçınılmaz olarak gelecektir.[92] Ne var ki savaşın seyri istenildiği gibi gitmez. Kendilerini desteklemeleri karşılığında bağımsız bir "krallık" vaadinde bulunan İngilizler, Arapları Osmanlı'ya karşı yanlarına çekmeyi başarırlar. Savaşın sonuna doğru Araplar aldatıldıklarını anlarlar, ancak iş işten geçmiştir.

[92] Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, Gençlik Yay., İstanbul, 1995, s. 1.

II. BÖLÜM

1917 BOLŞEVİK İHTİLALİ
RUSYA MÜSLÜMANLARI VE TÜRKİYE

1. İHTİLAL ÖNCESİ RUSYA

1.1. Bir Asya Despotizmi Olarak Rusya

Komünist Manifesto'nun yazıldığı dönemde (1848) Avrupa'nın kıyısındaki iki imparatorluktan biri olan Rusya, sömürgeci devletlerin gözünü diktiği Osmanlı topraklarının aksine sırtını Sibirya'nın soğuklarına ve çağın çok gerisinde, herhangi bir tehdit oluşturmayan halkların yaşadığı Orta Asya bozkırlarına dayamış olmanın verdiği güvenle sürekli etrafına saldıran muhteris bir ülke durumundadır. Bu coğrafi konumu Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmesine imkân sağlarken kültürel olarak da Hıristiyanlıkla Avrupa'ya yaklaşmakta, fakat Ortodokslukla da "Doğulu" (Avrupa-dışı) kalmaktadır.[1] Osmanlı'ya benzeyen *patrimonyal (pederşahî)* yapısı Rusya'ya da Avrupaî tarzda bir kapitalizmin gelişimine imkân vermemişti.[2] Bu nedenle Avrupa'nın içlerine kadar uzanan Slavların bu büyük ülkesini Marks yine de "Asya despotizmi" olarak görür.[3] Bu melez yapısıyla Rusya, Avrupa'da ortaya çıkan fikirlerden ve siyasi-sosyal gelişmelerden en çabuk etkilenen Avrupa dışı ülke durumundadır. Bu sayede modernleşme (Batılılaşma) politikaları konusunda da hızlı davranmış, Osmanlı'dan yaklaşık bir buçuk asır önce başlamış, özellikle I. Petro (1682-1725) döneminde önemli ilerlemeler kaydetmiştir.[4]

Ancak Kırım Savaşı (1853-1856), İngiltere ve Fransa gibi sanayi ülkeleri karşısında Rusya'nın hâlen çok zayıf olduğunu gösterince Çar II. Aleksandr (1855-1881), yeni bir reform programı uygulamaya koyar. Osmanlıdaki gibi

---

[1] Bkz. Tahir, *Notlar-Batılaşma*, s. 215.

[2] Bkz. Bertram D. Wolfe, *Devrimi Yapan Üç Adam*, C. 1, çev. Yunus Murat, BFS Yay. İstanbul, 1989, s. 21- 31.

[3] K. Marks, *18. yüzyılda Gizli Diplomasi-Rus Despotizminin Asyatik Kökeni*, çev. Işık Soner, Kaynak Yay. İstanbul, 1992, s. 120.

[4] Murat Belge, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya", *MTSD-Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 44-46.

ağırlıklı olarak orduya yönelik olmak kaydıyla sanayileşmeye önem verir. Yabancı sermayenin ülkeye gelebilmesi için düzenlemeler yapar. 1870'lerden itibaren Almanlardan aldığı yardımlarla yatırımları artırır. 1895-1904 yılları arasında yabancı şirketler Rusya'da 830 milyon altın Ruble kâr sağlarken, Rusya'nın başta Fansızlar olmak üzere diğer ülkelerden aldığı dış borcu 3 milyar altın Ruble'ye ulaşır. Fakat Rusya'nın coğrafi konumu, emperyalist Avrupa ülkeleri karşısında onu Osmanlı gibi bir "yarı sömürge" durumuna düşmekten korumaktadır.[5]

1.2. Narodnizm'den Marksizm'e Devrimci Muhalefet ve Sovyetler

Olumsuzluklar karşısında devletin reform politikasına inanmayan yeni aydın kuşağın tepkisi gecikmez. Yeni Osmanlılar gibi bir yandan çağdaş Batı düşüncesinin taşıyıcısı olan, bir yandan da devletin resmi-şekilsel Batılılaşma politikalarını eleştiren Rus aydınlarının 1870'lerden itibaren başlattıkları *Narodnik (Halkçı)* hareket, gittikçe kuvvet kazanır. Mart 1881'de Çar II. Aleksandr'ın bombalı saldırı sonucu yaşamını yitirmesinin ardından Narodnikler, Avrupa'ya kaçarak siyasi faaliyetlerini dışarıdan yürütürler.[6] Rus muhalefeti bu dönem Avrupa'da yükselişte olan Marksist düşünceden derinden etkilenir. Çeşitli kentlerde kurulan işçi örgütlenmelerinin bir araya getirilmesiyle 1898'de "Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi" (RSDİP) kurulur. Partinin liderliğinde eski bir Narodnik olan Georgi Plehanov (ö. 1918) ve Vladimir İlyiç Lenin'in (1870-1924) isimleri öne çıkar. Çok geçmeden partide Lenin'i destekleyen *Bolşevikler* (Rusça, çoğunluk) ve karşı olan *Menşevikler* (Rusça, azınlık) arasında hizipleşme baş gösterir.

---

[5] Wolfe, *Devrimi Yapan Üç Adam*, C 1, s. 13.

[6] Bkz. Murat Belge (Gen. Yön.) "Rus Devrimci Hareketi", *STMA*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul, 1988, s. 506.

1904'te "Trans Sibirya" demiryoluyla Uzakdoğu'ya uzanan Rusya, nüfuz mücadelesine girdiği Japonlarla yaşanan çarpışmada büyük bir bozgun yaşar ve ağır şartlar altında anlaşma yapmak zorunda kalır. Yenilgi ülkede yeniden huzursuzluğa neden olur. Gelişmelere Avrupa'da ortaya çıkan ekonomik krizin de eklenmesiyle çeşitli kentlerde işçi grevleri baş gösterir. Ocak 1905'te Petersburg işçileri taleplerini iletmek için Çar II. Nikola'ya (1894-1917) bir dilekçe sunmak üzere Kışlık Saray'a yürürler. Askerler tarafından işçilerin üzerine açılan ateş sonucu binden fazla kişi yaşamını yitirir ve binlercesi de yaralanır. Rusya tarihine "Kanlı Pazar" olarak geçen olay 1905 ayaklanmasının başlangıcı olur.[7] Kanlı Pazar'dan sonra önce başkent Petersburg'da genel grevler başlar ve giderek diğer büyük şehirlere yayılır. İşçi eylemlerinde taşkınlıkları önlemek ve kontrolü sağlamak için ilk defa seçilen işçi temsilcilerinden oluşan bir idari organizasyon oluşturulur. Böylece 20. yüzyılda, 72 yıl boyunca dünyanın ilk ve en büyük "sosyalist" (Marksist) ülkesini tanımlayacak olan Rusça bir kavram da dünya literatürüne girmiştir: *Sovyet*.

Sözlükte "danışma, şûra, konsey" gibi anlamlara gelen Sovyet[8] o dönem "işçi birliği" anlamında kullanılmaktadır. Çar, olayların önünü alabilmek için halk tarafından seçilecek bir *Danışma Meclisi'nin (Duma)* kurulacağını duyurur. Fakat bu vaat işçileri ihtilalci faaliyetlerden alıkoymaya yetmez. Ekim 1905'de Petersburg, ardından da Moskova Sovyeti kurulur. Paris Komünü'nden 34 yıl sonra bir monarşiye karşı yine toplumcu/sosyalist bir organizasyon yönetimi ele almak için adım adım ilerlemektedir. Fakat Çar, ordu Uzak Doğu'dan dönünce Petersburg ve Moskova Sovyetlerini askeri müdahaleyle

---

[7] Murat Belge (Gen. Yön.), "1905 Rus Devrimi", *STMA*, C. 2. İletişim Yay., İstanbul, 1988, s. 510.

[8] Bkz. Patrick Goode, "Konseyler" *Marksist Düşünce Sözlüğü*, çev. Der. Mete Tunçay, İletişim Yay. İstanbul, 2001, s. 357.

ortadan kaldırır. Her ne kadar söz verildiği gibi bir parlamento açılırsa da niteliği beklentilerin çok gerisindedir. Dikkatleri dışarıya çevirmeye çalışan Çar gözlerini Osmanlı coğrafyasına diker. Haziran 1908'de İngiltere Kralı VII. Edward (1901-1910) ile Reval'de bir araya gelen Çar Nikola arasında "Hasta adam" olarak niteledikleri *Osmanlı Devletinin parçalanması ve bölüşülmesi anlaşması* yapılır. Böylece I. Dünya Savaşı'nın en önemli adımı atılmış olur.[9]

2. İHTİLAL VE BATI

2.1. I. Dünya Savaşı ve Çar'ın Sonu

Reval görüşmelerinden yaklaşık altı yıl sonra başlayan I. Dünya Savaşı şartlarında Rusya'da da iç muhalefet bir süre geriler. Ancak savaş tahmin edilenden uzun sürünce ağırlaşan savaş ekonomisi dayanılmaz bir hâl alır, 1917'ye doğru temel tüketim mallarında kıtlık baş göstermeye başlar.[10] Rusya Müslümanları orduda işçi olarak çalıştırılmak için askere alınmak istenince ayaklanma çıkar, isyan tüm Türkistan'a yayılır. İsyanı muazzam bir baskı takip eder ve yüz binlerce insan katledilir. İnsan kayıpları Müslümanlara göre çok daha az olan Ruslar, daha çok savaş sürecinde stratejik olarak zarar görürler. Sefalet içindeki Rus halkı için de sonunda Çar'a karşı gelmekten başka çare kalmamıştır. Şubat 1917'de Petersburg'da Menşeviklerin öncülük ettiği gösteri ve grevler, genel ayaklanmaya dönüşür. Sert önlemlere rağmen olayların önü alınamaz. Şehirde "Petersburg İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti" ilan edilir. Kısa sürede ülke genelinde yayılan ihtilalle Çar rejimi tarihe karışırken ülke genelinde tüm kentlerde yeniden "Sovyet" idareleri kurulur. Fakat kurulan Geçici Hükümet, müttefiklerin baskı-

---

[9] Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. 1, s. 23.

[10] Murat Belge (Gen. Yön.) "Ekim Devrimi" *STMA*, C. 2. İletişim Yay., İstanbul, 1988, s. 545.

sıyla savaşın devamından yana olunca halkın desteğini hızla kaybeder ve toplumsal olaylar yeniden yükselir. Avrupalı sosyal demokrat partilerin de savaşın devamından yana iktidarları desteklemesi karşısında Lenin, ünlü *Nisan Tezleri*'ni yayımlar. Hâkim burjuva düzenlerinden kopamayan ve emperyalist savaşı destekleyen Avrupalı sosyal demokratlara karşı, Marksist bir kopuşla Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin adının "Komünist Parti" olarak değiştirilmesi gerektiğini savunur. İktidarın Sovyetlere devrini ve savaşa son verilerek bir an önce barış yapılması gerektiğini dile getirir.[11] Lenin'in çağrısıyla savaş karşıtı Bolşevikler, Petersburg ve Moskova başta olmak üzere çoğu kent sovyetinde üstünlük sağlarlar ve savaş yanlılarını tasfiye ederler. Nihayet tüm Rusya Sovyetler Merkezi Yönetim Komitesi, iktidarın ele alınması yönünde karar alır. Bolşevik Merkez Komitesi, 7 Kasım 1917* günü başkent Petersburg'da neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan tüm hükümet ve devlet binalarını ele geçirir. Eski dönem tümüyle sona erdirilir. Bir gün sonra da Bolşeviklerden oluşan yeni hükümet kurulur. Sosyalistler yönetim şekline ilişkin "burjuva rejimlerinden" farklılıklarını vurgulamak için kurumları isimlendirmede de kendilerine özgü bir terminoloji kullanırlar. Buna göre hükümetin resmi adı *Halk Komiserleri Sovyeti (Rusça kısaltmayla: SOVNARKOM)* olur.[12]

SOVNARKOM, uzun süre ülkeyi kararnamelerle yönetir. Kamuoyuna daha önce verilen sözler doğrultusunda ilk adım "barış" için atılır. Bizzat Lenin tarafından yazılan "Barış Kararnamesi", hemen 8 Kasım 1917 günü II. Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi tarafından onaylanarak ilan edilir. Kararname ile Lenin savaş hâlindeki tüm halklara ve onların hükümetlerine demokratik, işgalsiz

---

[11] Lenin, *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yay., Ankara, 2016, s. 62.

* Jülyen takvimine göre 25 Ekim 1917.

[12] Muat Belge (Gen. Yön.) "Sovyetlerde İç Savaş", *STMA*, C. 2. İletişim Yay., İstanbul, 1988, s. 582.

ve tazminatsız tam bir "barış" için derhal görüşmelere başlanması çağrısı yapar.[13] Kararnamede özellikle sanayileşmiş ve işçi sınıfı mücadelesi çok daha önce başlamış İngiltere, Fransa ve Almanya halklarına hitaben üç aylık acil bir ateşkes önerisi yapılmaktadır. Ayrıca gizli anlaşmaların açıklanması, ilhak ve tazminatlarla ilgili hükümlerin lağvedilmesi öngörülmektedir Ancak İngiltere ve müttefikleri, Bolşeviklerin barış çağrısını kendilerine karşı doğrudan bir darbe olarak değerlendirirler. Rusya'nın cephelerden çekilmesi, Güney Rusya ile Kafkasların ardına kadar Osmanlı ve İtilaf güçlerinin etkisine açılması demektir. Devrimi korumanın tek yolunun barıştan geçtiğini çok iyi bilen Bolşevikler ile cephelerde derhal bir ateşkes ilanı için koşulları oluşturma çabasındadırlar.[14]

2.2. 1918-1922 Rus İç Savaşı

Bolşevikleri geri döndüremeyeceklerini anlayan İngilizler, ülkedeki Bolşevik karşıtı güçlerle irtibata geçerler. Müttefiklere sadık tek Rus gücü, Don nehri kıyısında Novoçerkassk'taki Kazak General Aleksi Maksimoviç Kaledin'in (ö. 1918) birlikleridir. Kaledin, Bolşeviklerin iktidarı alışının ertesi günü yeni hükümeti tanımayı reddeder, Novoçerkassk'ta bağımsız bir yönetim ilan eder. İngilizler bu Kazak girişiminin, güçlendirilmesi ve maddi olarak desteklenmesi durumunda bölgede çok yararlı olabileceği umudundadırlar. Kazakların yardımıyla Gürcüler ve Ermeniler de Kafkasya cephesinde Türklere karşı takviye edilebileceklerdir.[15] Fakat İngiliz askeri yetkililer taşradaki anti Bolşevik güçleri desteklerken, başkent Petersburg'daki İngiliz elçiliğin Bolşeviklerle arayı bul-

---

[13] Bkz. Belge, "Ekim Devrimi", s. 569.

[14] Bülent Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye*, TVY Yay. İstanbul, 1998, s. 14.

[15] Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye*, s. 11-12.

maya çalışması İngilizlerin Rusya politikasında ikiliğe neden olur. Durumun farkında olan Bolşevikler, İngiltere'nin Güney Rusya ve Kafkaslar'a müdahalesini ve anti Bolşevik güçlere verdiği desteği, Sovyet egemenliğine karşı bir askeri eylem olarak görürler. Süreç, *"devrimin gözlerini korkuttuğu ve canlarını yaktığı İngiliz emperyalistleri tarafından başlatılan bir sınıf savaşı"* olarak tanımlanır.[16]

Kaledin ise komuta ettiği Don Kazaklarıyla beraber Bolşeviklere karşı ayaklanma başlatır. Böylece "Beyaz Ordu" olarak adlandırılan Müttefiklerin desteklediği güçlerle Bolşevikler arasında *Rus İç Savaşı* başlamıştır. İngilizlerin organizasyonuyla Beyazlara destek olarak 14 farklı ülke askeri yardım ve birlik gönderirler. Lenin de devrimi korumak için 28 Ocak 1918'de bir ordu kurulmasına karar verir. Böylece 20 bin Kızıl Muhafız, 200 bin kişilik Baltık Filosu denizcileri ve Bolşevik sempatizanların Petersburg karargâhındaki askerlerle birleştirilmesiyle *Kızıl Ordu* doğar. Rusya'daki bu gelişmeler başta İngiltere olmak üzere İttifak ülkelerinin tüm planlarını alt-üst eder. Kendi içlerinde güçlenen "işçi sınıfı" ile başları dertte olan sanayileşmiş Avrupa ülkeleri, I. Dünya Savaşı'nın temel nedeni olan "Osmanlı coğrafyasının paylaşımı" konusundaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakarak daha sıcak ve yakın bir tehlike hâline gelen "komünist tehdidin" bertaraf edilmesini öncelemek zorunda kalırlar.

2.3. Bolşevizm Karşısında Avrupa Solu

Ancak devrim, Avrupa solunda da kafa karışıklıklarına neden olur. Teoriye göre devrimi henüz sanayileşmenin çok gerisinde olan Rusya'da değil, Avrupa'da bekleyen Marksistler için Bolşevik ihtilalin meşruiyeti yok-

[16] Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye*, s. 19.

tur.[17] Ortodoks Marksizm'e göre kişinin bilinçli eyleminden çok *ekonomik ve sosyal determinizm* belirleyicidir. Üretici güçlerdeki (burjuvazi) gelişim, toplumun çeşitli sınıflarındaki değişimi yaratır (kapitalizm). Bu değişimin sonucu yükselen bir sınıfın (proletarya) gerçek gücü ile hukuki konumu arasındaki çelişki belli bir noktaya eriştiğinde sınıflar arası mücadele şiddetlenir ve bir ihtilal patlak verir. *"Toplum, normal gelişmesinin birbirini izleyen aşamalarının ortaya koyduğu engelleri ne gözü pek sıçrayışlarla temizleyebilir, ne de meşru yasalarla ortadan kaldırabilir. Ancak doğum sancılarını kısaltabilir ve azaltabilir."*[18] O hâlde iktisadi evrimde belli aşamayı kat etmeden yapılacak her iktidarı ele geçirme eylemi zamansız; yani teorik meşruiyetten yoksundur.[19]

Böylece savaş karşısında ortak bir tavır geliştiremeyen ve II. Enternasyonal'in (1889-1916) bölünmesine neden olan Avrupa solunun ikircikli tavrı, Bolşevikler karşısında da devam eder. Kopenhag'da toplanan tarafsız ülkelerin delegeleri, savaşan taraflara barış çağrısında bulunurlar. Hükümetleri gibi Rusya'nın savaşta devam etmesini isteyen Müttefik ülkelerin sosyalistleri ise yine savaştan yana tavır sergilerler. Bu arada Rusya'da Lenin'in *Nisan Tezleri*'nde dile getirdiği üzere partinin *Sosyal Demokrat İşçi Partisi* olan adı, "Komünist Parti" olarak değiştirilir. Böylece Marks ve Engels'in birleştirdiği *komünizm* ve *sosyalizm* kavramları tekrar ayrışmıştır. Bolşevikler için komünist, Bolşevikleri desteklemeyen Avrupa solu için ise "sosyalist" kavramı kullanılır.[20] Avrupalı yoldaşlarına karşı devrimin meşruiyetini ispatlamak ve ülkesinin "kapitalist" kategorisinde olduğunu göstermek için Lenin, Rusya konusunda Marks'ın "Asya

---

[17] Belge, "Ekim Devrimi", s. 558.
[18] Marks, *Kapital*, s. 18.
[19] Bkz. Belge, "Ekim Devrimi", s. 558.
[20] Murat Belge, "Tarihi Uzlaşma Üstüne", *Dini Üretim Biçimleri Üstüne Tarihi Uzlaşma*, İletişim Yay., İstanbul, 1984, s. 61.

despotizmi" tezlerini yadsır.[21] Olaylara tümüyle şabloncu bakan Ortodoks Marksizm'in determinist mantığının Rusya için anlamını istihza ile karşılayan Lenin şöyle der:

> ... Bu, 1894-1895'te Narodniki'nin çizdiği Rus Marksizm'inin karikatürü gibidir. Şöyle bir akıl yürütme kullanmışlardı: Eğer Marksistler Rusya'da kapitalizmin kaçınılmaz ve aşamalı olduğuna inanıyorlarsa, bir meyhane açıp kapitalizmi aşılamaya bakmalıdır![22]

Ancak Marksist teori açısından gerçekten de böyle bir sorun olduğu açıktır. Bu sorunu aşmak zorunda kaldığında da Lenin'in, Marksizm'e asıl katkısı *emperyalizm* çözümlemesiyle, daha doğrusu John A. Hobson (ö. 1940) ve Rudolf Hilferding (ö. 1941) gibi Avrupalı bilim adamı ve siyasetçilerin emperyalizmle ilgili görüşlerine yönelmesiyle olur.[23]

2.4. Marks'ın Antiemperyalist Yorumu: Leninizm

Böylece Lenin, Avrupa solunu olumsuzlamak için Marks'ın beşli sistemde *(ilkel komünal, köleci, feodal, kapitalist, komünist)* kapitalist ve komünist evrelerin arasına sıkıştırdığı *sosyalizmi* çıkarırken onun yerine "kapitalizmin özel bir evresi" olarak *emperyalizmi* yerleştirir. Marksist teorideki bu "revizyon" kendilerine sosyalist diyen Avrupa solunun aslında emperyalist burjuvazi ile sarmaş-dolaş hâlini teşhir etmektedir. Üstelik bu müdahaleyi yaparken Marks'tan da çok uzaklaşmış değildir. Marks'ın, 16. yüzyıldan beri İngiliz sömürgesi durumunda olan İrlanda ile ilgili çözümlemelerini hatırlatan Lenin, İrlanda'nın sömürülmesinin İngiliz işçi sınıfını, geri-

---

[21] Bkz. V. İlyiç Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, çev. Şerif Hulusi, Payel Yay., İstanbul, 1971, s. 22.

[22] V. İlyiç Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Hayri Özen, Zeplin Yay., İstanbul, 2015, s. 124.

[23] Bkz. Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, s. 19.

ciliği besler bir hâle getirdiğine dile getirir. Lenin konuyla ilgili Marks'ın şu tespitine dikkat çeker:

> İrlanda, İngiliz boyunduruğundan kurtulmadıkça, İngiliz işçi sınıfı hiçbir zaman özgürlüğüne kavuşamayacaktır. İngiltere'de gericilik, İrlanda'nın boyunduruk altında tutulmasıyla beslenmekte ve güçlenmektedir. Tıpkı Rusya'da gericiliğin bir sürü ulusların boyunduruk altında tutulmasıyla beslendiği gibi.[24]

Buna göre proleter sosyal devrimlerin arifesi, "kapitalizmin en yüksek aşaması" emperyalizmdir ve Ekim Devrimi de bunun teyididir.[25] Bu resimde Rusya evet; zayıf bir kapitalist ülke olduğu kadar zayıf bir emperyalist ülke durumundaydı. Zaten devrimi mümkün kılan da bu zayıflığı olmuştur. Zira devrim, "emperyalizmin en zayıf halkası" durumunda olan Rusya'da kırılmıştır. Görüldüğü gibi Lenin, İhtilali Marksist şablona uydurmaya çalışırken her şeyi allak-bullak etmiştir. Ortodoks Marksist diyalektiğe göre devrim, kapitalizmin zayıf durumunda değil aksine, en güçlü (olgun) döneminde beklenmelidir. Bu durumda Lenin, "Rus emperyalizmi" için "en zayıf halka" derken aslında İngiliz emperyalizminden bile daha ileri boyutlu bir sömürgecilik olarak vasıflandırmış olmaktadır. Çarlık Rusya'sı, hâkimiyeti altındaki halklara ve en başta da Müslümanlara çok büyük zulümler yapmıştır. Ancak bu yine de modern anlamıyla bir "emperyalizm" değildir. Rusya için Marksist literatürde doğrusu "Doğu despotizmi" tabiridir. Elbette Lenin'in kendisi de bunun farkındadır ve bu nedenle Marks'ın, Rus despotizmini incelediği *19. yüzyılda Gizli Diplomasi* adlı eseri Sovyetler Birliği'nde yayımlanan Marks ve Engels'in *Toplu Eserler* derlemesinde yer almadığı gibi, Doğu Alman-

---

[24] Akt. V. İlyiç Lenin, *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yay, Ankara, 2010, s. 101.

[25] Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, s. 18.

ya'da yayımlanan *Werke* içinde de yer verilmez.[26] Cemil Meriç, Lenin'in bu çabasını şöyle değerlendirmektedir:

> Lenin, Marks'tan ihtilale geçme yolları bakımından faydalanmıştır, fakat onları istediği gibi yoğurur. Önceleri o da ihtilalin evvela Avrupa'da (Almanya'da) olmasını bekler. Sonra kapitalizm zincirinin en zayıf oldu yerde kırılması (Asya) lazım geldiğini formüle eder.[27]

Biraz polemik de olsa Lenin, Avrupa solu ve dolayısıyla Batı sistemi karşısında üst bir söylem geliştirmeyi başarmıştır. Ancak bunu Çar rejiminin boyunduruğu altında yaşayan gayrı-Rus halklara özel bir önem atfederek yapmış olmaktadır. Zira bu resimde İngiliz emperyalizmi karşısında İrlanda'nın durumu ne ise, Rus boyunduruğundaki Müslüman halkların durumu da odur. Leninist yoruma göre Bolşevik ihtilali "Rus kapitalizmine" karşı olduğu kadar "Rus emperyalizmine" karşı da gerçekleşmiştir. Emperyalizmin iktisadi ve sosyal sürece etkisi düşünüldüğünde, sömürgeci güçlerin elinden sömürgeler alındığında Avrupa işçi sınıfının da "gerici" bir yönelime girmesi engellenecektir. Bunun için de Avrupa işçi sınıfının (Avrupalı sosyalistlerin) sömürgeciliğe karşı bağımsızlık mücadelelerini destekleyen Bolşeviklere destek olmaları Marksist teori açısından da bir gerekliliktir. İyice skolastik bir hâl alan tartışmada kendisine yönelik "revizyonizm" suçlamalarına Lenin belki de en mantıklı cevabı *Nisan Tezleri*'nde ünlü Alman filozof Goethe'nin *Faust* adlı eserinden şu cümlesiyle verir: *"Bütün teoriler gridir dostum, hayat ağacı ise her zaman yeşil."*[*]

---

[26] Doğu Perinçek, "Türkçe Baskıya Önsöz", Karl Marks, *18. yüzyılda Gizli Diploması*, çev. Işık Soner, Kaynak Yay., İstanbul, 1992, s. 8.

[27] Meriç, *Sosyoloji Notları*, s. 259.

[*] *"Grau, teurer Freund, ist alle Theorie, und Grün des Lebens goldner Baum."* Aslında bu, günümüz İslam ilahiyatının yabancısı olmadığı bir tartışmadır. Genel olarak aydınlanmacı ilahiyatçılar tarafından dillendirilen ancak muhafazakâr ve selefi çevrelerce bir türlü "anlaşılamayan" *tarihsellik* tartışması bu konunun ilahiyat dünyasındaki

Lenin'in Marksizm'e getirdiği bu açılım, "köktenci Marksistlerce" bir "revizyonizm" olarak görülse de sömürge ülkelerinde ilgi uyandırması uzun sürmez. Rusya Müslümanlarına özgürlük vaat eden Bolşevizm, diğer sömürge halklarına da haklı davalarında yanlarında olduğu mesajını verir. Avrupa'da bir türlü gelmeyen devrim, Lenin'in tabiriyle "kapitalizmin en zayıf halkası" Asya'da (Rusya'da) gerçekleşmiştir.[28] Avrupa solunun Marksizm'e ihanetini teşhir eden bu yorumla Lenin, aslında Marksist teoriyi "milli sosyalizme" doğru eviren önemli bir adım atmıştır:

> ... Çünkü Üçüncü Dünyanın esas problemine kabule şayan bir izah getiren tek ideolojiydi; esas problemine, yani dışa bağımlılığına. Ayrıca bu bağımlılığı sona erdirecek geçerli reçeteler de sunmaktaydı. Böylece Marksist-Leninist düşünceler, özellikle Lenin'in emperyalizm nazariyesi, kendilerini milliyetçilere kabul ettirdi ve böylece Marksist eğilimli nasyonalizmlerin doğuşuna şahit olduk.[29]

Yüz yıllardır çarların zulmü altında yaşayan pek çok Müslüman, Bolşevik İhtilali ve Lenin'in Marks yorumunu memnuniyetle karşılar. Her ne kadar Lenin, açtığı "içtihat kapısını" ihtilalden sonra hemen sıkıca kapatacak olsa da.

3. İHTİLAL, EMPERYALİZM VE RUSYA MÜSLÜMANLARI

Genel olarak din ve kültürel miras ile problemli bir 19. yüzyıl ideolojisi olan "sosyalizm" adına yaşanmış olmakla birlikte aslında ihtilalin, "sosyalizm" denince bir

---

karşılığıdır. Görüldüğü gibi *anakronizm* ve *entegrizm* sadece dini düşüncenin değil, pekala modern düşüncenin de sorunu olarak karşımıza çıkabilmektedir ve bu durum da teorilerin griliğinin ve eylemin canlılığının bir başka göstergesi olsa gerektir.

[28] J. Stalin, *Leninizm'in İlkeleri*, çev. Muzaffer İlhan Erdost, Sol Yay., Ankara, 1992, s. 32.

[29] Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul, 2009, s. 246.

muhafazakârın aklında oluşandan çok daha öte anlamları vardı. İhtilal Rusya'da monarşiyi yıkmış ve bir çeşit cumhuriyet rejimi getirmiştir. Bu, Avrupa burjuvazisinin yabancısı olduğu bir durum da değildir. Avrupa için asıl sorun, bu yeni düzenin takip edeceği *ekonomi-politik* olmuştur. Amerikalı tarihçi Denna Frank Fleming (ö. 1980), Soğuk Savaş'ın kökenleri adlı eserinde Bolşevik İhtilalinin Avrupalı güçler açısından gerçek anlamına işaret eder. İhtilalin ardından kilise ve feodalitenin lağvedilmesinin bile dünyadaki muhafazakârlar tarafından zamanla kabul edilebilir olduğunu belirten Fleming şöyle der:

> Ancak sanayinin, işletmelerin ve toprağın ulusallaştırılması, işte bu kabul edilemezdi. Rus devrimi örneği bir daha asla hiçbir yerde tekrarlanmamalıydı. J. B. Priestly, zamanında, İngiliz muhafazakâr kafaların Rus Devrimi'nin doruğunda kapanıp kalıverdiğini, bir daha da asla açılmadığını söylemişti.[30]

Anlaşılacağı üzere İhtilalin Batı tarafından anlamı ve algılanışı, Rusya'nın sömürüye kapatılması, Rusya'ya giremeyecekleri şeklinde olmuştur. Bu, Rusya ve Batı kapitalizmi arasındaki durumdur. Devrimin elbette bir de Müslümanlara ve özellikle Rusya Müslümanlarına bakan yüzü vardır.

Bolşevikler, devrimin ardından milliyetler sorununa üç farklı biçimde yaklaşırlar. Polonya, Finlandiya, Estonya, Litvanya, Letonya gibi geç tarihlerde Çarlığa katılan ülkelerin bağımsızlıkları hemen tanınır. Ukrayna ve Belarus gibi uzun yıllardır Çarlık yönetiminde olan topraklarda Sovyet yönetimleri kurulur ve birliğe dâhil edilirler. Müslüman halklara gelince; daha önce verilen sözlerin aksine Bolşevikler buralardan çekilme konusunda o kadar da istekli değildirler.[31]

---

[30] Akt. Daniele Ganser, *Nato'nun Gizli Orduları*, çev. Gülşah Karadağ, Grifin Yay., İstanbul, 2012, s. 88

[31] Bkz. Murat Belge (Gen. Yön.) "Sosyalizm", *STMA*, C. 3, İletişim Yay., İstanbul, 1988, s. 90-91.

3.1. Modern Düşünceye Açılan Kapı: Ceditçilik

13. yüzyılda Müslüman olan İdil Bulgarları, Altın Orda Devleti'nin zayıflayıp dağılması sonrası devletlerden biri olan Kazan Hanlığını kurarlar. Kazan hanlığının Korkunç İvan (1547-1584) tarafından 1552 yılında ele geçirmesiyle Rus devleti ilk kez Müslüman bir tebaaya sahip olur. Bugün de Rusya'daki Müslümanların (Tatar-Başkurt) yoğunluk merkezi durumunda olan İdil-Ural bölgesi, İslam dünyasının diğer bölgelerine göre çok erken bir dönemde yabancı esaretine girmiş, bu durumdan kurtulmak için arayışları da erken başlamıştır. Rus idare tarafından 1731-1764 yılları arasında Müslüman topraklardaki nüfusun Hıristiyanlaştırılması maksadıyla köylerdeki mezarlıklar, camiler tahrip edilip dini kitapların yakılması gibi faaliyetlere girişilince, Müslümanlar sert direniş gösterirler.[32] Fakat 1762'de tahta çıkan II. Katerina (1762-1796) döneminde, Müslüman ahalinin İdil-Ural havzasındaki isyanının devlet açısından sürekli bir tehlike oluşturacağı düşüncesiyle Müslümanlara bazı haklar verilir ve bu çerçevede önce Orenburg'ta kurulan sonra Ufa'ya taşınan müftülük ve şerî mahkemeye müsaade edilir. Böylece imam veya müderris olacaklar bu dairede imtihan edilip atanmaya başlarlar.[33] Buna göre başta dini düşüncenin yeniden değerlendirilmesi fikriyle kökleri Kazanlı iki bilgin Abdunnasır Kursavi (ö. 1813) ve Şahabettin Mercani'ye (ö. 1889) giden ve geleneği sorgulayan "yenilikçi" bir akım ortaya çıkar.[34] Bu akım için önemli bir dönüm noktası Sibirya'nın Tara şehrinde doğan Buhara kökenli Abdurreşid İbrahim'in (ö. 1944) fikirleri ve faaliyetleri olur. 1871'de İstanbul üzerinden Hicaz'a giden ve burada 8 yıl kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a dönen, Namık Kemal ve dönemin diğer Osmanlı

---

[32] Alexandre Bennigsen; Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, çev. Nezih Uzel, Hür Yay., İstanbul, 1981, s. 21.

[33] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s. 44.

[34] Taha Akyol, "Cedidcilik", *TDVİA*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 212.

aydınları ile görüşen İbrahim, yenilikçi bir İslam anlayışına sahiptir. İbrahim 1882'de Tara'ya dönerek yeni bir eğitim metodunun benimsendiği *Usul-ü Cedit* okulunu başlatır.[35] Usul-ü Cedit, medreselerde eski ezberci usul yerine çağdaş Batı düşüncesinden yararlanılarak geliştirilmiş bir eğitim anlayışına dayanmaktadır. Yeni okullarda dersler Türkçe, fen dersleri Rusça verilmektedir.[36] Bu okullar zamanla Rus nüfuzu altında yaşayan Müslüman coğrafyada yaygınlaşır ve böylece eski usulü savunan *Kadimciler* ile yeni usul yanlısı *Ceditçiler* arasında bir mücadele başlar. Bu ayrışmanın anlamı zamanla genişleyerek "Usul-ü Cedit" ekolü ya da "Ceditçiler" diye bilinen ve Yeni Osmanlıların İslamcılık düşüncesine benzer görüşleri savunan aydınlar ortaya çıkar.

Medreselerin yanı sıra 1876 yılında Tatarlardan Rus okulları için öğretmen hazırlamak amacıyla Kazan'da, *Tatar Öğretmen Okulu* açılır. 1880'lerde Rusya Müslümanları arasında bir birlik sağlamak ve yeniden devletleşebilmek için yoğun propaganda çalışmalarına girişen Cedit Medreseleri ve Tatar Öğretmen Okulu, çağdaş Batılı düşüncelerle tanışmış yerli siyasi hareketlerin yöneticilerini yetiştiren kurumlar olur.[37] Fikirlerini çıkardıkları dergi ve gazetelerle duyuran Ceditçilerin zaman içinde sosyalist fikirlere de yönelmeleriyle ilgili Kerim Sadi şunları dile getirmektedir:

> Cedit'in platformu devrimci milliyetçilikten Marksist sosyalizme kadar yayılıyordu. Arada da bir sıra "goşist" [çarpık] yönelimler olmak şartıyla. Bu organları yayımlayanlar oldukça mahdut ilerici genç aydınlar grubu idi. 1905'te "ıslahçı şakirtlerden" doğan grup... Tatarca ilk devrimci gazeteyi yayımlamıştı. Reform

---

[35] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s. 37.

[36] Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali*, İrfan Yay., İstanbul, 1993, s. 77.

[37] Bennigsen, Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 41.

> anlamına gelen *El Islah*[*] aşırı derecede sert, ekstremist bir organdı. Bu organda bazen milliyetçilik ve cedidizm devrimci sosyalizmle birleşiyordu... *El Islah* 1907 sonunda Rus makamları tarafından kapatılmıştır.[38]

3.2. 1905 Devrimi ve Müslümanların Örgütlenme Faaliyetleri

Merkezî Rusya'da 1905 Devrimi yaşanırken oluşan siyasi atmosferden yararlanmak isteyen Müslüman mütegallibe de harekete geçer. Bu amaçla Cedit fikrinin en önde gelen temsilcisi Kırım Tatarlarından İsmail Gaspıralı (ö. 1914) ile Azerbaycanlı Topçubaşı Ali Merdan Bey (ö. 1934) ve Kazan Türklerinden Yusuf Akçura (ö. 1935) gibi tanınmış isimler öncülüğünde *İttifak-ı Müslimîn* (Rusya Müslümanları İttifakı) adıyla bir birlik oluşturulur. Müslüman halkların varlıklı ve okumuş kesimini bir araya getiren ve ağırlıklı olarak muhafazakâr-yenilikçi bir politik tavrı temsil eden İttifak, Rus Anayasacı *Demokrasi Partisi* (KD, Rusça okunuşu: *Kadet*) ile birlikte hareket etmektedir.[39] Asıl gövdeyi oluşturan İttifak dışında daha küçük oluşumlar da vardır. Bunlardan biri 1905'te RSDİP'nin Tatar kolu şeklinde ortaya çıkan Kazan merkezli sosyalistler grubudur. RSDİP ile irtibatlı ancak bağımsız bir parti olan diğer bir örgütlenme ise 1904'te Azerbaycan'da Neriman Nerimanov (ö. 1925) önderliğinde kurulan *Müslüman Sosyal Demokrat Himmet* (kısaca: *Himmet*) Partisi'dir. Bu hareketlerin dışında ise her türlü modern düşünceye karşı olan muhafazakâr *Kadimciler* vardır. Rus nüfuzu altındaki Türkistan'ın geri kalanında Kadimciler hâkimdir.[40] Bu oluşumlar her ne

---

[*] Gazetenin sloganı: "Bütün şakirtler birleşiniz." Bkz. Hakan Coşkunarslan, "SSCB'de Milliyetçi Sosyalistler", *Turan*, Mart 2005, S. 2, s. 137.

[38] Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 564-565.

[39] Bkz. Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 65-66.

[40] Bkz. Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 64-66.

kadar çok farklı eğilimleri temsil ediyorlardıysa da birbirlerinden tümüyle de kopuk değildirler. Hepsi de Rus egemenliği altında oldukları için politik tercihler ne kadar birbirinden farklı olsa da Rusya genelinde yapılan toplantılarda *Müslüman* ortak kimliğiyle buluşmaktadırlar. Bu nedenle çoğunluğu temsil eden *İttifak* aynı zamanda ana gövde olarak bir *Cephe* işlevi görmektedir.

1905 Devrimiyle, Çarın vaatleri çerçevesinde açılan Duma'da Müslümanlara da temsil hakkı verilir ve Müslümanların temsilcileri olarak çok sayıda İttifak mensubu meclise girmeyi başarır. Şubat 1907'de Duma için yapılan ikinci genel seçimlerde Müslümanlar 37 milletvekilliği kazanarak sandalye sayısını arttırırlar ancak etkili bir faaliyet göstermelerine fırsat verilmez. Çar, Duma'yı dört ay sonra fesheder. Duma tekrar açılır ancak seçim sisteminde Müslümanlar aleyhine köklü değişikliklere gidilir.[41] Baskılar karşısında Müslümanların faaliyetleri geriler. Basın-yayın organlarının çoğunun kapatılıp aksiyoner kişilerin tevkif edilmesi ya da yurt dışına gitmesi Müslümanların faaliyetlerine darbe vurur. Gelinen noktada İttifak'ın kararlarını tatbik edebilecek güce sahip olmadığı, dini eğitim meselesinden ileriye gidemediği, siyasi bir fikir olgunluğuna erişemediği, bir *neo muhafazakârlıktan* ibaret olduğu görülür. 1914'te örgütlü bir yapı olarak İttifak artık yoktur. Parti fikri de Duma'da bir *Müslüman Fraksiyonu*'ndan öteye gidemez.[42]

3.2.1. Vahidov ve Müslüman Sosyalist Komitesi

Nihayet 1917 "Şubat Devrimi"* ile Çar rejiminin çökmesi, Müslümanlar tarafından da sevinçle karşılanır. Ancak Müslümanlar gelişmelere yine hazırlıksız yakalanırlar. Merkezî Rusya'da Bolşevikler dışındaki partilerden

---

[41] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 69.

[42] Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 48.

* Miladi takvime göre 8 Mart.

oluşturulan Geçici Hükümetle sancılı bir sürece girilirken Kazan, Orenburg, Ufa, Petersburg ve Moskova gibi kentlerde de Müslümanların ileri gelenleri tarafından birlik amaçlı tertiplenen toplantılar yeniden başlar. Bu doğrultuda Kazan'da "Tüm Kazan Müslümanları Kurultayı" adıyla düzenlenen toplantıya katılanlardan biri de sosyalist fikirleriyle tanınan Molla Nur Vahidov'dur (ö. 1918).[43]

Anne tarafından Kazan tüccarı Kazakov sülalesinden gelen Vahidov 1885'te Tataristan'ın Perm bölgesinin Kungur kentinde doğar. İlkokul çağına geldiğinde ailesi Kazan'a göç eden Vahidov orta öğrenim sıralarında sosyalist çevrelerle ilişki kurar, siyasi faaliyetlere katılır. 1907 yılında Petersburg'daki Teknik Enstitüsü'ne girer. O yılların Petersburg şehri devrimcilerin yoğun oldukları ve Çar karşıtı gösterilerin birbiri ardından düzenlendiği ünlü bir devrim şehri görünümündedir. Petersburg'taki öğrenciliği sırasında devrimci bir politika takip eden *Müslüman* gazetesi ile ilişki kurar. Aynı zamanda Marksistlerle de ilişkilidir.[44] 1911'de siyasi faaliyetleri nedeniyle okuldan atılır. Ardından Psikonöroloji Enstitüsü Ekonomi bölümüne girer. Ancak yine siyasi faaliyetleri nedeniyle buradan da atılınca yükseköğrenim hakkı sona erer ve Kazan'a dönmek zorunda kalır.[45] Kazan'daki kurultayda örgütlenme ve siyasi faaliyetler için bir "Müslümanlar Komitesi" oluşturulması kararlaştırılır. Ancak Vahidov, tartışmalarda amacın, Merkezi Rusya'daki gelişmelerden bağımsız, sadece yeni durumlarda da varlığını sürdürmek gayretinden ibaret olduğunu, Müslümanların temsilcisi konumundaki bu insanların sadece kendi düzenlerinin devamını garantilemek istediklerini görmektedir. Bu durumu sert sözlerle eleştirir. Toplantıyla

---

[43] Hüseyin Adıgüzel, *Milli Komünizmin Öncüleri-Vahidov*, İleri Yay., İstanbul, 2006, s. 15.

[44] Hakan Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri*, Alter Yay., Ankara, 2010, s. 211.

[45] Adıgüzel, *Milli Komünizmin Öncüleri-Vahidov*, s. 14-15.

ilgili Vahidov'un arkadaşlarından İbrahim Koliyev'in şu değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir:

> Daha dün namaz sırasında (Çar) Nikola'ya uzun ömürler dileyerek dua eden mollalar, daha dün Nikola'ya sadakat telgrafları gönderen zenginler, daha dün *"Almanya ve Türkiye ile zafere kadar savaşmak lazımdır."* diye yazan muharrirler, işçilerle askerlerin yaptığı devrimin meyvelerini yemek için Bolşoy Tiyatro sahnesine masa etrafına dizilip oturmuşlardı. Bu toplantıda Molla Nur arkadaş böyle aldatmacalara karşı çıktı... ve devrime hizmet edecek gerçek bir devrimci Müslüman örgütün kurulması gerektiğini bütün gücüyle dile getirdi.[46]

Vahidov, muhafazakâr elitler gibi İngilizlerin baskılarına boyun eğerek savaşın devamından yana bir politika izleyen Geçici Hükümet'ten medet ummak yerine İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyet'inden; yani Bolşeviklerle birliktelikten yanadır.[47] İdeolojik bilinçten ve gelişmelere müdahil olma iradesinden yoksun gördüğü bu toplantılardan bir sonuç alınamayacağına kanaat getiren Vahidov, ilişkisini koparmamakla birlikte Kazan'da bir grup arkadaşıyla Müslümanlar arasında "sosyalist" bir oluşum için harekete geçer. Böylece Nisan 1917'de *Kazan Müslüman Sosyalist Komitesi* kurulur. Komitenin adıyla ilgili yaşanan tartışmalarda Vahidov şiddetle Müslüman kelimesinin konmasını savunur ve arkadaşlarını da ikna eder. Komite başkanlığına Vahidov seçilir.[48] Vahidov'un üç temel amacı vardır: Rusya Müslümanlarına egemen muhafazakâr yapıyla mücadele, Ruslar karşısında Müslümanların bağımsız varlığı ve sosyalizmin tüm İslam dünyasına yayılması.[49] Komitenin ideolojik-politik görüşlerinin ve teorik temellerinin tartışıldığı yayın organı olarak *Kızıl Bayrak* adıyla bir gazete yayımlanır. Rusya Müslü-

---

[46] Akt. Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri*, s. 214.

[47] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 146.

[48] Adıgüzel, *Milli Komünizmin Öncüleri-Vahidov*, s. 45.

[49] Bkz. Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 56.

manlarına yönelik kara propagandanın yanı sıra Komitenin bir hedef olarak ortaya koyduğu Doğu Devrimi stratejisini geliştirmeyi hedefleyen gazetenin daha ilk sayısında bu hedef şu çağrıyla dile getirilir:

> Uzak Doğu'da, Hindistan'da, İran'da, Afganistan'da, Belucistan'da, Hive'de, Buhara'da, Arabistan'da vs., medeni Avrupalıların -İngiliz, Fransız ve İtalyanların- Afrika'daki kolonilerinde, Mısır'da, Fas'ta, Cezayir'de, Tunus'ta, Tripoli'de yüz milyonlarca Müslüman işçi zalim Avrupa emperyalizmi egemenliğinde acı çekiyor. Onlara yardım etmek için acele et, dünya ihtilalinin kızıl bayrağını kaldır![50]

Kızıl Bayrak, sayfalarında Maksizm-Leninizm unsurları, Panislamist, hatta dini unsurlarla kolaylıkla harmanlanmış vaziyettedir. Gazete çoğunlukla Bolşeviklerin yayın organlarını izlemekte, Geçici Hükümete şiddetle saldırmakta, toprakların köylülere dağıtılmasını, iktidarın sovyetlere bırakılmasını istemektedir.[51]

3.2.2. Galiyev ve Müslümanlar İçin Sosyalizm

Bu arada Müslümanları temsil adına başka yerlerde de benzer toplantılar ve örgütlenmeler devam etmektedir. Duma'daki Müslüman Fraksiyonu tarafından gelişmeleri takip için *Müslüman Merkez Bürosu* oluşturulur.[52] Bölgesel örgütlenme ve toplantıların ardından Merkez Büro'nun girişimiyle 14-25 Mayıs 1917 tarihinde *Tüm Rusya Müslümanları Kurultayı* Moskova'da toplanır. Toplantıya katılanlar arasında Sultan Galiyev de vardır. Kurultayda Müslümanların siyasi temsili için bir *Milli Şûra* oluşturulur.[53] Kurultay'ın, Rusya'nın gelecekteki idari yapısı ve Müslümanların durumu hakkında görüşlerin tartışıldığı oturumda "merkeziyetçiler" ile "federasyon"

---

[50] Akt. Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri*, s. 220.
[51] Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 60.
[52] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 76.
[53] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 105.

yanlıları şeklinde bir ayrışma yaşanır. Sultan Galiyev ve Ahmet Salihov gibi Merkeziyet fikrini savunanlar, Müslümanlık üst çatısı altında bir özerk yönetimden yanadır. Zeki Velidi Togan (ö. 1970) ve Mehmet Emin Resulzade (ö. 1955) gibi federalistler ise sadece Merkezî Rus idaresi karşısında değil, Müslümanların kendi içinde de etnik kimliklere göre (Tatar, Başkurt, Azeri vb.) ayrıldıkları bir federasyon fikrini savunurlar.[54] Kazan'dakinin bir benzeri olan bu tartışmada da federalistlerin tezleri, nihayetinde eski düzenin yeni koşullara adapte edilerek devamından ibarettir.

Müslümanların Rusya içerisinde belirlenen değil, belirleyen rolünde olması için çaba gösteren Sultan Galiyev, merkeziyetçi görüşe sahiptir. 1892'de Başkurdistan'da doğan* Galiyev, 1907'de Kazan Öğretmen Okulu'na girmiş, burada sosyalist fikirlerle tanışmış, 1911'de mezun olduktan sonra iki yıl öğretmenlik yapmıştır. Bir süre belediye kütüphanesinde çalışan Galiyev, sonraları Ufa, Kazan, Bakü gibi çeşitli şehirlerde gazetecilik yapar. I. Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan'a giden Galiyev, Bakü'de öğretmenlik yapar. Bu sırada, 1911'de muhafazakâr-yenilikçi çizgide kurulan ve Mehmet Emin Resulzade'nin başında bulunduğu Müsavat Müslüman Demokrat Partisi'ne (Müsavat Partisi) katılır ve partinin yayın organında yazılar yazar. 1917 Şubat İhtilali Galiyev'i Bakü'de yakalamıştır. Devrimden birkaç ay sonra Müslüman toplumunun toplantılarına katılmak üzere Moskova'ya gitti. Moskova'daki toplantıdan sonra Kazan'a geçen Galiyev, burada Molla Nur Vahidov'la birlikte hareket etmeye başlar.[55] Devrimden kısa süre sonra Vahidov ve Galiyev, Bolşevik Partiye katılırlar.[56]

---

[54] Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 53-54.

* Resmi bir kayda dayanmakla birlikte bu tarihin doğru olmadığı, Galiyev'in gerçek doğum tarihinin 1880'lerin başı olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri*, s. 27.

[55] Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri*, s. 35.

[56] Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 66.

3.2.3. Muhafazakârların Bağımsızlık Arayışı ve Bolşevikler

Ancak sosyalist Müslümanlar dışındaki büyük çoğunluğu oluşturan muhafazakâr çevrelerin temsilcileri, gelişmeleri kavramaktan hâlâ uzaktırlar. Merkezi Rusya'daki kaotik durumdan faydalanabilecekleri düşüncesindedirler. Ancak Müslümanların ne kadar kırılgan ve kendi içlerinde bir birlik fikrinden uzak olduğunu görememektedirler. Moskova'daki toplantının ardından Temmuz 1917'de Kazan'da, *İkinci Tüm Rusya Müslümanları Kurultayı* gerçekleştirilir. Fakat Moskova'daki federalist-merkeziyetçi tartışmalarının bir yansıması olarak katılım hayli düşük olur. Ayrıca Geçici Hükümet de toplantıları yasaklamasa da engellemeye dönük tutum içindedir.[57] Şehirde din adamları da aynı tarihlerde bir toplantı düzenlerler. Kazan'da yine aynı tarihlerde gerçekleştirilen bir diğer toplantı da Rusya Müslümanları Askeri Kurultayı (Harbi Şûra) olur.[58] Rusların "İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti"nden esinlenilen Harbi Şûra silahlı bir gücü temsil etmesi hasebiyle özel bir öneme sahiptir.[59]

22 Temmuz'da üç kurultay ortak bir toplantıyla bir araya gelerek Müslümanların kültürel özerkliğini ilan ederler ve bir Kurucu Meclis oluşturulması kararı alırlar. Toplantıda hazır bulunan Müslüman sosyalistler, kararı saygıyla karşılarlar. *Kızıl Bayrak* gazetesinin ilgili haberinde "kararın olumlu olduğu" değerlendirmesi yapılır.[60] Toplantıda alınan kararlardan biri, Ufa şehrinin Milli Meclis için merkez olmasıdır. Milli Meclis için de 30 Kasım tarihi açıklanır. Müslümanlar tüm bunlarla meşgulken 7 Kasım'da Merkezi Rusya'da Bolşevik Devrimi patlak vermiştir. Rusların, Müslümanların "ayrılıkçı" faaliyetleri ile uğraşmaya imkânları yoktur. Aksine Lenin,

---

[57] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 115.
[58] Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 62.
[59] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 113.
[60] Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 63.

kendi geliştirdiği Marksizm yorumu gereği başta Müslümanlar olmak üzere azınlıklara "eşitlik" ve "özgürlük" vaat etmektedir. Müslümanlar ise devrimi, kendilerini pek fazla ilgilendirmeyen ve Ruslar arasında yeni bir anlaşmazlıktan ibaret görmektedirler. Geçici Hükümet döneminde kurulmuş örgütlenmeler hiçbir şey olmamış gibi faaliyetlerine devam ederler.[61] Böyle bir ortamda Milli Meclis'i oluşturacak vekiller Ufa'ya gelmeye başlarlar. Asıl sürpriz bu sırada gelir: Özerklik önünde hiçbir engel kalmamışken Zeki Velidi Togan'ın liderlik ettiği Başkurtlar tarafından bir gün önce "Başkurdistan Muhtariyeti" ilan edilir.[62] Böylece Tatar ve Başkurt siyasi önderlikleri arasındaki ayrışma iyice somutlaşmıştır. Fakat her şeye rağmen Ufa'da, Milli Meclis açılır ve İdil-Ural Özerk Yönetimi'nin kuruluşu resmen açıklanır. Milli Meclis'in başkanlığına da Sadri Maksudi Arsal (ö. 1957) seçilir.[63]

Merkezi Rusya'daki olaylara daha ilgili olan Müslüman sosyalistler ise gelişmeleri daha iyi okumakta, buna göre de daha farklı stratejilere yönelmektedirler. Bolşevikler de yeni rejimin ikamesi için güç toplama ve ittifak arayışında olduğundan, Müslümanlara yönelik de olumlu mesajlar verirler. Bu amaçla *"milletlerin kendi kaderini tayin hakkı"* fikrine yönelirler.[64] "Lenin" imzasıyla Müslüman halklara yönelik ilan edilen bildiride, Bolşeviklerin amacını sulh imzalayarak savaştan çekilmek ve esaret altındaki milletlere yardımda bulunmak olduğu ifade edilir. İstanbul'da çıkan 2 Ocak 1918 tarihli *Vakit* gazetesinin, *İzvestiya* gazetesinin 7 Aralık 1917 tarihli sayısını kaynak göstererek yayımladığı söz konusu bildiride şu ifadelere yer verilmektedir:

---

[61] Alexandre Bennigsen; Chantal Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel, Selçuk Yay., İstanbul, 1981, s. 97.

[62] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 183.

[63] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 191.

[64] Bkz. Lenin, *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, , s. 135.

> ...Ey Rusya Müslümanları! Ey Volga ve Kırım Tatarları. Ey Sibirya ve Türkistan Kırgızları... Ey Kafkasya Tatar Türkleri ve Ey Kafkasya Çeçenleri. Bu saniyeden itibaren sizin dünyalarınız milli ve harsî (kültürel) müesseseleriniz her türlü müdahale ve taarruzdan beridir. Milli hayatınızı serbestçe tanzim ediniz. Size bu hakkı veriyoruz. Biliniz ki sizin ve Rusya'nın diğer milletlerinin hukukunu ihtilalin bütün kuvveti himaye edecektir. Siz de ihtilale ve onun salâhiyettar hükümeti olan hükümet-i hâzıraya yardım ediniz.
>
> Ey Şark Müslümanları! Ey Türkler, İranlılar, Araplar ve Hintliler, Avrupa asırlardan beri sizin canınızı, malınızı, hürriyetinizi ve vatanınızı bir ticaret metaı diye telakki ediyordu. Bu harbe ibtidâ eden haydutlar sizin memleketinizi taksim etmek istiyorlardı. Size beyan ederiz ki sâbık Çar tarafından İstanbul'un zaptına dair tanzim ve ahiren bertaraf ettiğimiz Kerenski tarafından teyid edilen hafî muahedeler hükümden ıskat edilmiştir... Size şurasını da beyan ederiz ki Türkiye'nin mukassemesine ve Vilayeti Şarkiye'nin kendisinden ayrılmasına dair olan hafi muahede yırtılmıştır ve yok hükmündedir.
>
> ...Hind Müslümanları bile şimdiye kadar kanlarını içen İngilizlere karşı ayaklanmışlardır. Kaybedecek zamanımız yoktur. Siz kendiniz memleketinizin hâkimi ve efendisi olmalısınız. Mukadderatınızı kendi ellerinize almalısınız. Biz demokratça bir sulhe doğru kati ve azimkârane bir suretle ilerliyoruz. Bayraklarımızda her şeyden evvel cihanın milel-i mahkûmesini kurtarmak yazılıdır. Rusya Müslümanları, sizden muavenet bekliyoruz. Şark Müslümanları! Sizden de muhabbet ve teveccüh bekliyoruz.[65]

Bolşevikler, bu çağrıyla yetinmezler; somut adımlar da atarlar. Emperyalistlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını öngören gizli planı deşifre edilir. 18 Aralık 1917'de Osmanlı devletiyle Erzincan antlaşması imzalanarak savaşa son verilir. Rusya Müslümanlarına dönük

---

[65] *Vakit*, S. 73., 2 Kânûn-i Sâni 1918.

söylemlerindeki samimiyetin göstergesi olarak da monarşi döneminde yağmalanmış İslami anıtlar, kitaplar ve diğer değerli eserler Müslümanlara iade edilir.[66] Bolşeviklerin bu olumlu yaklaşımı pek çok Müslümanda kısa sürede karşılık bulur. Orta Asya'dan Anadolu'ya, Türk dünyasında ve Müslümanlar arasında "sosyalizmin" hızla sempati kazanmasına neden olur. Anadolu ve Rusya Müslümanları arasında, "sosyalist ilkelerle İslami değerler arasındaki benzerlik" hususunda kapsamlı bir tartışma başlar. Rusça "Sovyet" kavramı, uzun zamandır Kur'an'da da geçen ve İslam kültüründe önemli bir kavram olan "Şûra" kelimesiyle Türkçeleştirilmiş ve diğer Müslümanların dillerine geçmiştir.*

Bu arada Kazan'daki Harbi Şûra da kısa zamanda asker toplama işine girişir. Ocak 1918'de Harbi Şûra'nın emrindeki asker sayısının 50 bin'e yaklaştığı ifade edilmektedir.[67] Ancak Rusya genelinde gittikçe kızışan iç savaş gelen tehlikeyi haber vermektedir. Devrim sonrası Bolşeviklerin yaptığı işlerden biri farklı halkların işleri için bakanlık görev, yapan bir organ olarak "Milletler Halk Komiserliği" (Rusça kısaltmayla, NARKOMNATS) kurulmuş, başına da Gürcü asıllı Josef Stalin (ö. 1953) getirilmiştir. Bu organizasyonun amacı Rus olmayanları merkeze bağlamaktır.[68] 30 Ocak 1918'de NARKOMNATS'a bağlı olarak İç Rusya ve Sibirya Müslüman İşleri Merkezi Komiserliği (Rusça kısaltmayla, MUSKOM) oluşturulur.[69] MUSKOM kurulma aşamasındayken, Petersburg'taki Milli Şûra Başkanı Ahmet Çelikov'a Başkanlık teklif edilir. Çelikov Bolşeviklerin teklifini Ufa'daki Millet Meclisi'ne götürür an-

---

[66] Bennigsen; Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, s. 99.

* Farsçada Sovyetler Birliği için hâlâ "İttihâd-e Şûrevî-ی اتحاد شوروی" denmektedir.

[67] Nadir Devlet, "Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. 3, Ankara,, 22-26 Eylül 1986, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 816.

[68] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 256.

[69] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 257.

cak Meclis büyük bir ekseriyetle reddeder.[70] Stalin'in teklifine Kazan Müslüman Sosyalist Komitesi olumlu cevap verir. Böylece Vahidov MUSKOM'un başkanlığına getirilir.[71] Vahidov bu örgüt vasıtasıyla geniş bir manevra alanına kavuşmuştur. Bolşeviklerin Müslümanları kazanma politikası doğrultusunda MUSKOM denetiminde Müslümanlar bir-iki referansla örgütün önemli konumlarına getirilirler. "Yerlileşme" olarak adlandırılan bir programla yerel diller okullarda ve yayıncılık hayatında tekrar kullanılmaya başlanır. Cedidizmin önemli isimlerinden olan Bolşevik yanlısı Abdurrauf Fıtrat (ö. 1938), özellikle İngiliz emperyalizmine karşı sert yazılarıyla dikkat çekmektedir. Hindistan'daki İngiliz emperyalizmine karşı verilen mücadeleyi destekleyen Fıtrat, emperyalist İngilizleri Hindistan'dan atmayı, *Kur'an sayfalarının hayvanlar tarafından tepelenmesini engellemek ya da camiye dalmış bir domuzu dışarı atmak gibi bir görev* addetmektedir.[72]

İç savaş ortamında yaşanan otorite boşluğundan faydalanmak isteyen Muhafazakârların siyasi temsilcileri ise, Kazan'daki Harbi Şûra'nın askeri gücüne dayanarak bağımsız bir İdil-Ural Devleti ilan etmek için çalışmalar yürütmektedirler. Müslüman sosyalistler, bu isteği Müslümanlarla Ruslar arasında kanlı bir savaşı kışkırtmakla suçlarlar. Sonunda Bolşevikler, Kazan Sovyeti ile duruma müdahale ederler. 21 Şubat'ta Galiyev'in başkanlığında Kazan Müslüman Komiserliği kurulur[73] ve sıkıyönetim ilan edilerek Harbi Şûra'nın üyeleri tutuklanır. Ufa'daki Milli Meclis, Kızıl Ordu tarafından dağıtılır. Kaçanlar Bulak nehri ötesine geçerek Trans Bulak Cumhuriyeti'ni ilan ederler ancak o da kısa zamanda dağıtılır.[74] Kızıl Or-

---

[70] Bennigsen; Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, s. 99.

[71] Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, s. 258.

[72] Adeeb Khalid, *Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika*, çev. Aslıhan Tekyıldız, Sitare Yay., Ankara, 2011, s. 71.

[73] Bkz. Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s.70.

[74] Bennigsen; Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, s. 105.

du, Başkurt özerk yönetiminin ilan edildiği Orenburg'a da girer ve Zeki Velidi Togan tutuklanır. Böylece sosyalistler dışında Müslümanların tüm örgütlenmeleri büyük oranda silinmiştir.[75]

3. 2. 4. Müslüman Sosyalistler ve İdil-Ural Cumhuriyeti

Galiyev, inanmış bir sosyalisttir. Ancak bununla birlikte o Marksist teorinin Avrupa dışı dünya için tanım gereği çok da anlamlı olmadığının bilincindedir. Bunun için o da tıpkı Lenin gibi, Marksist teoriyi olduğu gibi benimsemek yerine Müslüman dünyası için anlamlı hâle getirmek ister. Buna göre evet; İslam dünyasında proletarya neredeyse yok denecek kadar azdır. Ancak Müslümanları sömürenler, Avrupa işçi sınıfını sömüren ve dolayısıyla sosyalizmin ortaya çıkışına neden olan sermaye sınıfının aynıdır. O hâlde emperyalist işgal altındaki hemen hemen bütün Müslümanlar, sosyalist literatürdeki "proletarya" kavramıyla tavsif edilebilir. Müslüman halklar "proleter ulus" olarak görülmelidir:

> Müslüman halk, proleter ulusun karakterine sahiptir. Ekonomik açıdan İngiltere ve Fransa'daki proletarya ile Fas ve Afganistan'daki proletarya arasında büyük farklılık vardır. Müslüman ülkelerdeki ulusal hareketlerin, sosyalist devrimin karakterini taşımakta olmasına dikkat edilmelidir. Bu karakter, Rusya'daki Müslümanların ulusal dileklerinin içinde de mevcuttur.[76]

Müslüman mütegallibeye Marksist jargonla "burjuva" denmesini de eleştiren Galiyev, Müslümanların varlıklılarının, Rus zengin sınıfıyla aynileştirilmesinin gerçekleri çarpıtmak olduğunu ifade eder. Meseleyi teorik

---

[75] Alexandere Benningsen; S. Enders Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Milli Komünizm*, çev. Bülent Tanatar, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul, 1995, s. 38.

[76] Masayuki Yamauchi, *Sultan Galiyev İslam Dünyası ve Rusya*, çev. Hironao Matsutani, Bağlam Yay., İstanbul, 1998, s. 49.

şablonlardan çıkararak sonuca bakılacak olursa aslında Galiyev'in yapmaya çalıştığı şey, 20. yüzyılın başında sosyalizmin yarattığı özgürlükçü kolektif heyecan ateşini, İslam toplumlarına taşıma çabasından ibarettir. Böyle bir durumda da Marksizm'in mantıksal sonuçlarının aksine milli/dini değerler birincil önem kazanmaktadır. Dine bir "kültür" olarak bakan Galiyev, "Müslümanlara Yönelik Din Karşıtı Propaganda Metodları" adlı yazısında, İslam'ın "gerici" olduğu şeklindeki iddiaları reddetmekte ve İslam'ı insan ile toplum arasında dengeyi kuran bir örnek olarak değerlendirmektedir. Ona göre İslam'ı ilerici bir dinamik olarak nitelemek için kanunlarının (şeriat) esasında, yeterince olumlu niteklikler mevcuttur.[77]

Galiyev, Ocak 1918'de katıldığı Bolşevik parti kongresinde İdil-Ural bölgesinde bir *Tatar-Başkurt Cumhuriyeti* kurulması talebini dile getirir.[78] Rusya'nın içinde bulunduğu koşullarda Bolşevikler de buna olumlu bakarlar, en azından öyle görünürler. Müslüman sosyalistler, 8 Mart'ta Moskova'da Rusya Müslümanları İşçileri Kurultayı'nı toplarlar. Ülkenin her yerinden temsilciler davet edilmiştir. Kurultay'da bir "Müslüman Sosyalist Parti" kurulması kararı alınır. Bu parti artık Rus Komünist Partisine bağlı olmayacaktır.[79] Bu girişimlere Bolşevikler de olumlu tepkiler verirler ve 23 Mart 1918'de İdil-Ural Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ilgili kararname açıklanır. Savaş şartlarında bu kararnameyle bir hayli Müslüman, Bolşeviklerin safına geçer.[80] Kararname, bölgedeki Rusların tepkisine neden olur. Ancak merkez, sıcak savaş koşullarında tepkileri görmezden gelir. Zaten kararnamenin uygulanması da bölgede süren iç savaş gerekçesiyle ertelenir.

---

[77] Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 180.

[78] Oğuz Ş. Duman, *Doğu Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, TDAV Yay., İstanbul, 1999, s. 55.

[79] Bennigsen; Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, s. 108.

[80] Bennigsen; Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, s. 70.

Kararname ile ilgili Vahidov'un 24 Mayıs 1918 tarihli *Pravda* gazetesinde yayımlanan görüşleri, tartışmalar hakkında bilgi vermektedir. Vahidov söz konusu yazısında, kurulacak olan Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'nin Müslüman sosyalistler tarafından sosyal devrimi Doğu'ya yaymanın bir aracı olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Bunun gerçekleştirilmesi durumunda Müslümanların Ekim Devrimini korumak için kendi yaşamını dahi esirgemeyeceğini kaydeden Galiyev, kendilerine yöneltilen eleştirilere de değinir:

> Burada dediler ki, *"Millet kavramının zamanı geçmiştir..."* Kendilerini komünist diye adlandıran bazı yoldaşlar burada dediler ki, biz tarih perspektifini kaybetmişiz... Bence bizzat bu yakın görüşlüler perspektiflerini ve öncelikle uluslararası perspektiflerini kaybetmiş durumdalar. Rusya'da milli mesele sadece ve sadece Rusya'daki tüm emekçi kitlelerin çıkarları doğrultusunda çözüme kavuşturulabilirse ortadan kaldırılabilecektir. Milletler ve milli ihtiyaçlar uydurma birer kavram olmayıp tam tersine her sosyalistin hesaba alması gereken bir gerçekliktir.[81]

Bu teorik temel doğrultusunda Galiyev'in birinci hedefi Rusya Müslümanlarını İdil-Ural Cumhuriyeti çatısı altında (güçlü bir yapı altında) birleştirmektir. Burası, Müslüman sosyalistler için İslam dünyasında yürütülecek antiemperyalist mücadelede askeri, siyasi, diplomatik; her bakımdan bir üs olacaktır. İslam dünyasındaki milli hareketler desteklenecek, kurulacak olan *"Sömürgeler Enternasyonali"* ile adım adım dünya devrimine gidilecektir. Galiyev'e göre, Avrupa'da beklenen ancak bir türlü gelmeyen devrimin gerçekleşmesi de sömürgelerdeki antiemperyalist başarıya bağlıdır:

---

[81] Mollanur Vahidov, "Milli İhtiyaçlar Uydurma Değildir", *Ulusal Sola Teorik Katkı*, çev. Arif Hacaloğlu, Ulusal Dergisi Kitaplığı, Ankara, 1999, s. 255-256.

> Batı Avrupa işçileri henüz Batı burjuvazisinin gırtlağına sarılmak durumunda değiller. Henüz İngiliz işçileri kendi Churchill'lerinin gırtlağına sarılarak ona *"Yeter bizim ve Doğu halklarının kanını bunca içtiğiniz"* diyemiyor. Batı proletaryasının sahte sosyalizm peşinde koştuğunu, II. Enternasyonal'in sahte sosyalizm liderlerinin peşinde koştuğunu görüyoruz... Doğunun istismarına sömürge mülklerinin ulusulararası emperyalizm tarafından istismar edilmesine belki de kendi iradesi dışında ama Batı Avrupa'nın işçi sınıfı da dolaylı yoldan iştirak etmektedir. Batı işçileri kendi burjuvazilerine bu ya da diğer bir ekonomik içerikli talep ileri sürdüklerinde, burjuvazi hemen hemen her defasında bu ekonomik talepleri yerine getirmektedir, zira bu talepleri yerine getirmek için gereken potansiyele sahiptir. Çünkü bu burjuvazinin elinde bitmez, tükenmez kaynaklar bulunmaktadır... Gereken taze kanı bu kaynaklardan devamlı olarak sömürmektedir.[82]

3. 2. 5. Mustafa Suphi Vakıası

Devrimle birlikte savaş sürecinde Ruslara esir düşmüş binlerce Müslüman asker ve sivil de esaretten kurtulmuştur. Bunlardan biri de Türkiye'de sosyalizmin tarihi açısından önemli bir yeri olan Mustafa Suphi'dir (ö. 1921). Aslen Samsunlu olan ve Trabzon vilayetinde doğan Suphi, babasının memuriyeti nedeniyle ilköğrenimini Kudüs ve Şam'da, lise öğrenimini Erzurum'da görmüştür.[83] 1905 yılında İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olduktan sonra Fransa'ya gider ve Paris'te Siyasal Bilgiler okur.[84] İttihat-Terakki Fırkası'na (İTF) katılan Suphi, partinin politikalarına muhalefet ederek Millî Meşrutiyet

---

[82] Sultan Galiyev, "Şark Meselesine İlişkin Konuşma", *Ulusal Sol'a Teorik Katkı*, çev. Arif Hacaloğlu, Ankara, 1999, s. 266.

[83] Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 7.

[84] Turhan Feyizoğlu, *Mustafa Suphi, Türk Ocağı'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, Ozan Yay., İstanbul, 2007, s. 16.

Fırkası'nın (MMF) kurucuları arasında yer alır. 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın (ö. 1913) bir suikasta kurban gitmesi ve MMF'nin yayın organı *İfham*'da çıkan bir yazının suikastla irtibatlı görülmesi üzerine, Suphi ve başka pek çok muhalif tutuklanarak Sinop'a sürülürler.[85] Ancak 1914'te bir grup arkadaşıyla birlikte Karadeniz'i aşarak kaçmayı başarırlar. Bir süre Kırım'da kalan Suphi, burada *Tercüman* gazetesini çıkaran İsmail Gaspralı ile tanışır. Ardından Bakü'ye, oradan da Batum'a geçer. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rusya'daki diğer Osmanlı tebaası gibi o da esir alınır. Bu esaret sürecinde Bolşevik fikirlerle tanışan Suphi, devrimin ardından serbest kalır. Kendisine en yakın siyasi örgüt olarak Müslüman Sosyalist Komite üyelerini bularak o da MUSKOM'da görev alır.[86]

Suphi MUSKOM'da, Türkiye'ye yönelik Dış Propaganda Bürosu'nun başına getirilir. Burada Osmanlı Türkçesiyle *Yeni Dünya* isimli haftalık gazete çıkarmaya başlar. *Yeni Dünya*'nın ilk sayısı 27 Nisan 1918'de çıkar.[87] İlk sayfasında "Müslüman Sosyalistler Komitesi'nin yayın organıdır" ifadesine yer verilir.[88] Ancak gazetenin Türkiye'ye yönelik tutumunda Suphi'nin İTF ile geçmişte yaşadıklarının izleri görülmektedir. Gazetede yoğun bir şekilde Enver ve Talat Paşa aleyhtarlığı görülmektedir.[89] Bunda muhtemelen Bolşeviklere, maksadı aşan bir güven telkin etme çabasının da etkisi vardır. "Yeni Dünya" adı, 1920'de de Çerkez Ethem'in (ö. 1948) finanse etmesiyle Arif Oruç (ö. 1956) tarafından Eskişehir'de çıkarılan ve logosundaki ifadeyle "İslami Bolşevik gazetesi" için de kullanılacaktır.

---

[85] Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 7.
[86] Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri*, s. 223.
[87] Harris, *Türkiye'de komünizmin Kaynakları*, s. 73.
[88] Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri*, s. 223.
[89] Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 28.

3.3. Bolşeviklerle İlişkiler Bozuluyor

Aylardır süren iç savaş koşullarında Rusya Müslümanları için geleceği kestirmek kolay görünmemektedir. Beyazların saldırıları birbiri ardına gelir, Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'nin kuruluşu belirsiz bir tarihe doğru ertelenir. Mayıs 1918'de Vahidov başkanlığında, Merkezi Müslüman Askeri Komite kurularak "Müslüman Kızıl Ordusu" örgütlenmesi görevi Sultan Galiyev'e verilmiştir. Galiyev, 5. Kızıl Ordu'nun yüzde 75'ini meydana getiren *Tatar-Başkurt Taburları* ve *Müslüman Kızıl Alayları'nı* örgütler. Vahidov ve Galiyev, 17-20 Haziran 1918'de Kazan'da Müslüman Bolşevikleri Tüm Rusya Kongresi'ni toplarlar. Kongrede Sultan Galiyev, Müslüman halkların birleşik cephesi modelini savunur. Federalistler ise yine Türkî halkların ayrı ayrı federe devletler kurması görüşünü savunurlar. Müslümanlar arasında bu iç çekişme devam ederken Beyaz kuvvetlerin saldırısı karşısında Ruslar Kazan Sovyeti'ni adeta kaderine terk etmişlerdir. Vahidov'un liderliğinde Müslüman Sosyalist Komite durumu göğüslemeye karar verir. Fakat 6 Ağustos 1918'de Çek Lejyonları Kazan'a girerler ve Vahidov çatışmalarda esir düşer. 19 Ağustos'ta da kurşuna dizilerek öldürülür.[90] Savaş Urallar'a yayılır. Vahidov'un ardından tüm yük Galiyev'in omuzlarına biner.

Bu arada federalistlerin başını çeken Zeki V. Togan hapisten kaçar ve bir ara karşı devrimci Beyazlarla ittifak eder. Ancak Beyazların, Müslümanların neredeyse varlığını bile inkâr eden tutumları karşısında Bolşeviklere yaklaşmaktan başka çare olmadığını görür, hatta daha da ileri giderek Bolşevik Partiye katılır.[91] Ancak yaşananlara rağmen Togan'ın "federalist" tutumunda hiçbir değişiklik olmamıştır. Togan, Rusya Müslümanlarının güçlü bir siyasi varlık gösterebilmeleri için birliğini savunan Galiyev'in aksine Rus merkeziyetçiliğinin de planına uy-

---

[90] Adıgüzel, *Milli Komünizmin Öncüleri-Vahidov*, s. 22.

[91] Benningsen; Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Milli Komünizm*, s. 41.

gun olarak yine Başkurtlar için dar bölge özerk yönetimi talep eder ve bunun için Lenin'le işbirliğine gider.[92]

Bundan sonra Bolşeviklerin, partideki Müslüman sosyalistlere tutumunda da büyük değişiklikler görülmeye başlanır. Bu değişimin bir yansıması olarak Galiyev'in başında bulunduğu MUSKOM'un adı Mart 1919'da Doğu Halkları Komünist Teşkilatları Bürosu olarak değiştirilir ve adım adım Müslüman sosyalistlerin faaliyet alanları daraltılır. Galiyev'e göre Doğu'ya devrimi yayma konusunda Müslümanların konumları, Ruslardan daha elverişlidir.[93] Ancak bu strateji Müslümanların Rus tahakkümünden çıkması, bağımsız bir güç olarak ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Galiyev, bunun teorik temellerini de oluşturmaya çalışmıştır. Galiyevizm'in Sovyetler Birliği tarafından kontrol edilemeyeceği düşüncesiyle bir tehdit olarak algılandığını dile getiren Kemal Tahir, Galiyev'e göre komünizmin, Batı toplumlarının sosyal şartları göz önünde tutularak yazıldığını, Doğu toplumlarında komünizmin yerleştirilmesi için özel metotlar uygulamak gerektiği görüşünde olduğunu kaydeder:

> Fransız Marksitleri, Cezayir üzerinde çalışırken kendi bildikleri metodların bu topraklar üzerinde yürümediğine dikkat etmişler ve Marks'ı yeniden incelemiş, Asyatik Üretim Biçiminden ayrıca söz ettiğini görmüşlerdir. Bugünlerde benim yüzdürmeye çalıştığım bir fikir, memleketimiz için çok önemlidir. Düşünün ki 1917'de bir Sultan Galiyev, Lenin gibi bir teorisyene Asyatik Üretim Biçimi ile Marksizm uygulamaları arasında yeni bir dengenin kurulması gerektiğini söylüyor... Bunca bilimsel bir konuya itibar edilmemişse Sovyetler Birliği için özel bir sakıncası var demektir... nedir bu sakınca?[94]

---

[92] Nadir Özbek, "Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu", *Toplumsal Tarih*, C. 8, S. 44, Ağustos 1997, s. 17.

[93] Feyizoğlu, *Mustafa Suphi, Türk Ocağı'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 44.

[94] İsmet Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, Yaba Yay., İstanbul, 2003, s. 152.

21 Kasım 1919'da, İkinci Doğu Halkları Komünist Örgütleri Kurultayı için bir toplantı düzenlenir. Toplantıya Lenin ve Stalin de katılırlar. Galiyev, İdil-Ural Cumhuriyeti'nin kurulmasını öngören 23 Mart 1918 tarihli kararnamenin uygulanmasını ister. Lenin daha önceki tavrının aksine bunu reddeder. 22 Kasım'da Kurultay'da Galiyev aynı görüşlerini tekrarlar ve verilen sözlerin tutulmasını ister. Ancak Parti Merkez Komitesi kararıyla kararname iptal edilir.[95]

3.4. Bolşevik İhtilali ve Kafkaslar

Merkezi Rusya'daki çalkantının karmaşaya neden olduğu bu dönemde Kafkasya, dünya dengeleri açısından belirleyici bir bölge durumundadır. Rus gücünün bölgede zayıflamasıyla ortaya çıkan kaosu önlemek için Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri temsilcileri *konfederatif* bir birlik kurarlar ve Ocak 1918'de Tiflis'te bir ortak parlamento oluşturulur. Osmanlı Devleti bu yönetimi tanır fakat Gürcü ve Ermeni temsilcileriyle sınır ihtilafları çözülemez. Oysa Bolşeviklerle Osmanlı Devleti arasında 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum, Osmanlı devletine verilmiştir. Enver Paşa'nın talimatıyla askeri hareket başlatan Osmanlı Ordusu, Nisan ayı içinde üç vilayeti de alır ve antlaşmayı Gürcü ve Ermenilere de kabul ettirir. Konfederasyon ise 11 Mayıs 1918'de yeni duruma göre, *Maverayı Kafkas Cumhuriyeti* olarak bağımsızlığını ilan eder.[96]

Ancak Bakü'de Ermeni ağırlıklı Bolşevikler, şehrin kontrolünü ele geçirirler. 31 Mart 1918'de Bakü'de 14 bin Müslümanın katliamı ile neticelenen büyük bir tedhiş ey-

---

[95] Feyizoğlu, *Mustafa Suphi, Türk Ocağı'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 45.

[96] Mustafa Görüryılmaz, *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler*, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 1915, s. 113.

lemi gerçekleştirilir. Şehirde *Bakü Sovyeti* ilan edilir.[97] Bu arada Bolşevik olmayan Ermeni ve Gürcüler, Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nden ayrılarak ulusal devletlerini ilan ederler. Bu durumda Sovyet modelinde *Milli Şûralar* şeklinde örgütlenmiş bulunan Azerbaycan Türkleri de Mehmet Emin Resulzade başkanlığında *Azerbaycan Milli Şûrası* ismini alır ve 28 Mayıs 1918'de, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilân edilir. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Milli Şûrası ve diğer yeni Kafkasya devletleri arasında Haziran 1918'de *Batum Antlaşması* imzalanır. Antlaşmadaki *"dostluk ve karşılıklı yardım"* maddesi gereğince Osmanlı Devleti, gerektiği takdirde Azerbaycan'a silahlı yardım yapabilecektir.[98] İşte bu anlaşmaya göre Azerbaycan Milli Şûra Başkanı Resulzade, Bakü'nün kurtarılması için Osmanlı Devleti'nden askeri yardım ister. Talep üzerine Enver Paşa'nın talimatıyla, Doğu Orduları Grubu'na bağlı bir birim olarak kardeşi Nuri Paşa (Nuri Killigil, ö. 1949) tarafından bir "ordu" oluşturulur. 20 bin civarında bir güce ulaşan bu orduya *Kafkas İslam Ordusu* denir. Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye doğru harekete geçince, mukavemet için yeterli güçleri olmadığından Bolşeviklerle Ermeniler arasında, işgal altındaki Kuzey İran'da bulunan İngilizlerden yardım kabulü konusunda anlaşmazlık yaşanır. Bolşevikler, İngiliz yardımını ilkesel olarak reddederler ve şehri boşaltırlar. Böylece General William Thomson (ö. 1963) komutasındaki İngiliz birliği şehri işgal eder. Azerbaycan'da ilk savaş, Gence'deki Ermeni mahallesinde silahları toplarken çıkar. İslam Ordusu Gence'den sonra Bakü'ye ilerlerken Van'daki Ali İhsan Sabis Paşa (ö. 1957) komutasındaki Osmanlı Ordusu da İran sınırını geçerek 8 Haziran 1918'de Tebriz'e girer. Kafkas İslam Ordusu'na bağlı birlikler muharebeyi kazanarak 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirirler.[99] Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeni başkenti ilan edilir. Bakü'nün kurta-

---

[97] Bkz. Görüryılmaz, *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler*, s. 116.
[98] Bkz. Görüryılmaz, *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler*, s. 120.
[99] Bkz. Görüryılmaz, *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler*, s. 336.

rılmasından sonra, 1918 yılı Ekim ayı başında da bir Osmanlı müfrezesi Dağıstan'a girerek orada kurulmuş bulunan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ne askerî destek verir. Böylece Kafkaslar, imzalanacak olan Mondros Mütarekesi öncesi potansiyel bir direniş üssü hâline gelmiştir. Ne var ki 30 Ekim'de imzalanan Mondros Mütarekesi şartları gereği İslam Ordusu'nun da bölgeden çekilmesi gerekmektedir. Kafkas İslam Ordusu adına şu ünlü marş yazılır:

Kafkasya dağlarında çiçekler açar,
Altın güneş orda, sırmalar saçar.
Bozulmuş düşmanlar hep yel gibi kaçar,
Kader böyle imiş ey garip ana,
Kanım helâl olsun güzel vatana.

17 Kasım 1918 tarihinde Türk birlikleri Bakü'den ayrılırlar. Fakat bu çekilmeyle Azerbaycan'daki Türk unsuru tümden yok olmaz. Nuri Paşa'nın müsaadesiyle bazı Türk subayları Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinde kalırlar. Bunlar daha sonra ihtilal sonrası serbest bırakılan Rusya'daki savaş esiri bazı Türkler ve Anadolu'dan çeşitli zamanlarda giden kişilerle birlikte Kafkasya'da birçok faaliyet içerisinde bulunacaklardır.[100]

4. SOSYALİZM TÜRKİYE'DE

4.1. Devrimin İstanbul'daki Yankısı

Orta Asya ve Kafkaslarda bunlar yaşanırken Bolşevik İhtilalin etkilerinin Osmanlı payitahtında yankılanması da gecikmez. Ancak bu sefer durum "İştirakçi Hilmi" sosyalizminden oldukça farklıdır. *Sabah*, *Tasvir-i Efkâr*, *İkdam*, *Tanin* gibi dönemin başkent gazeteleri 1917 yılının ilk günlerinden itibaren Rusya'da bir şeyler olduğunu sezer ve Batı ajans ve gazetelerinden derledikleri haberleri aktarmaya çalışırlar. Şubat İhtilaline (8 Mart)

[100] Bkz. Betül Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, Kaynak Yay., İstanbul, 2004, s. 26.

ilişkin ilk haberler Osmanlı basınında dünya basınıyla birlikte 16 Mart 1917 Cuma günü yayımlanır.[101] Lenin'in adı ilk defa 17 Nisan 1917'de *İkdam* gazetesinde yer alır. Haberde Lenin ve 17 arkadaşının Almanya üzerinden Rusya'ya gittiği bildirilir. 8 ay kadar sonra gelen Ekim Devriminin** Osmanlı basınında yankı bulması ise devrimden üç gün sonra olur. 10 Kasım Cumartesi günkü gazeteler İhtilalle ilgili haberlerini 8 ve 9 Kasım tarihli Batı ajans bültenleri ve gazetelerine dayandırırlar. Gelişmelerin ciddiyeti kavranmaya başlamıştır. *İkdam*, üç sütuna tam sayfa ve resimli haberinde şu başlığı atar: *"Sulha Doğru Gidiyor muyuz? -Rusya'da Yeniden İhtilal Patladı: Sulh Taraftarları Hükümette."*[102] Başlıktan da anlaşıldığı üzere ihtilalin İstanbul basını için öne çıkan tarafı, Bolşeviklerin savaştan çekilme yönündeki tavrıdır. O zamana kadar diğer birçok Batılı fikir akımlarından biri olan sosyalizm bir anda asker, siyasetçi ve hatta sıradan halkın özel ilgisine mazhar olur. Osmanlı Meclisi'nde söz alan İstanbul Mebusu Salah Cimcoz (ö. 1947), *"Kurtuluş güneşinin yine Şark'tan doğduğunu"* ifade ederek *"Rusya'da işbaşına geçen demokrat hükümeti selamlıyorum"* demektedir. 14 Aralık'ta Bolşeviklerin, Müslüman halklara yönelik bildirileri Osmanlı basınında da yer alır. Gelibolu Mebusu Celal Nuri İleri (ö. 1938) ise konuyla ilgili yazdığı makalesinde şunları dile getirir:

> ...Sosyalizme de ehli İslam'a da düşman olan Avrupa emperyalizmi, kolonyalizmi, kapitalizmi idi... Hasm-ı rakib bir idi; bunların muvâcehe-i zulm ve şiddetinde her iki kuvvetin itilaf etmesi [dayanışması] gerekirdi. Nitekim de etti. Sosyalizm gerek âlem-i İslam'a, gerek doğrudan doğruya bize bugün destgîr [yardımcı] oluyor. Bunu bir vakıâ-yı muazzama ve mebrûke telakki etmeliyiz. Milletimizin bu cereyanı benimsememesi, ona bigâne kalması doğru değildir.[103]

---

[101] Kocabaşoğlu; Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, s. 43

** Miladi takvime göre 7 Kasım 1917.

[102] Kocabaşoğlu; Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, s. 91.

[103] Kocabaşoğlu; Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, s. 152.

Aynı bakış açısı, Eşref Edip (ö. 1971) ve Mehmet Âkif (ö. 1936) tarafından çıkarılan *Sebilürreşad* dergisi çevresinde de görülmektedir. Derginin 1 Ağustos 1334 (1918) tarihli 363. Sayısında, *"Rusya Müslümanların İstikbali ve Saltanat-ı Seniye'nin Bu Hususta Takip Edeceği Siyaset"* başlıklı yazıda konu ele alınmaktadır. Yazıda mevcut şartlar içinde en mantıklı siyasetin, Bolşeviklerle işbirliğine gitmek olduğu ifade edilmektedir:

> Bolşeviklerle tevhîd-i mesai edecek olursak, bunların reisikârda [işbaşında] kalmalarını temin etmiş olduğumuz gibi İtilafçıların da bütün harekât ve mesaisini ehemmiyetten düşürmüş oluruz. Rusya'nın içtimaî inkılâp ve mücâdelâtı ne kadar devam ederse Rus tehlikesinden o nispette uzaklaşmış ve kurtulmuş oluruz... Bolşeviklerin prensiplerinde Müslümanlar için hiçbir tehlike mevcut değildir. Çünkü onların İslamlara sirayetini mûcip sebep bizde yoktur. (...) Hükümet-i Seniye'nin, Bolşeviklerle Almanların arasını bulmak için icrâ-i tavassut [aracılık] etmesi muvafıktır... Lenin hükümeti, açık siyaset taraftarı olduğu için biz de bu bapta fikrimizi alenen söyledik. Bugünkü Bolşevik hükümeti, hakkında söylenen sözleri iyice ölçüp biçmelidir. Bolşeviklerin bütün Rusya'da yegâne sulh taraftarı bir parti olduğunu daima akılda tutmalıyız.[104]

Sebilürreşad'da 15 Mayıs 1919 tarihli Akif'in damadı Ömer Rıza Doğrul (ö. 1952) imzasıyla görülen bir başka yazıda da benzer görüşler tekrarlanır. Yazıda bir İngiliz gazetesinin, *"Müslüman memleketlerinde olan iştirâkiye* (cominizm), *felsefe-i iştirâkiyenin eserlerinde görülenden daha mükemmeldir."* görüşünün doğru bir değerlendirme olduğu ifade edilir. Gazete, Hint Müslüman âlimlerinden Şeyh Müşir Hüseyin Geydavi'nin *İslamiyet ve Sosyalizm* adlı kitabının birinci bölümünü de yayımlar. Yazıda insanların kardeşliği ve eşitliğinin vurgulandığı ayet ve hadisler ön plana çıkarılmıştır.[105]

---

[104] Sarıhan, *Mehmet Akif*, s. 141-142.
[105] Sarıhan, *Mehmet Akif*, s. 142.

Bunlarla birlikte anti Bolşevik propaganda da başlamıştır. Necmettin Sadak'ın (ö. 1953) çıkardığı *Akşam* gazetesi bunun için asılsız haberlere bile yer vermekten çekinmez. Gazete, "Troçki'nin Lenin'i hapsettirdiği" iddiasında bulunurken İngilizlerle dostluğu savunur.[106] Fakat Bolşevikler, Müslümanların da menfaatine olan kararlar alıp politikalar ürettikçe Osmanlı kamuoyu da Bolşevizm'in ne olduğu ve ne yapmak istedikleriyle daha çok ilgilenmeye başlar. Gazetelerin sayfalarını İhtilalle ilgili haberler doldurur. *Sebilürreşad*'da Eşref Edip, karşı propagandaya neden olan Bolşeviklerle Rusya Müslümanları arasındaki olaylarda oradaki Müslümanların önemli hatalar yaptıklarını, olayların kendi aleyhlerine gelişmesine neden olduklarını anlatır. Fergan, Bolşeviklerin Türkiye açısından durumlarını şöyle özetler:

> Bütün büyük Rusya içinde düveli merkeziye ile tevhîd-i mesai etmeğe, hâl-i sulhte kalmaya razı yegâne Rus partisi Bolşeviklerden ibarettir. Binaenaleyh bunları tutmak, kendi prensiplerini kabul etmemek şartıyla bunlara müzâheret etmek bize terettüb eden bir vazife-i siyasiyedir.[107]

Bolşevikler, İngiltere'nin tehditlerine rağmen Osmanlı ve Almanya ile anlaşarak savaştan çekilirler. Fakat bu arada ABD Nisan 1917'de taze bir güç olarak Müttefikler safında savaşa dâhil olunca denge yine onlardan yanadır. Koşullar savaşı daha fazla sürdürmeye imkân vermeyince 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanır.[108] Antlaşmanın ardından mayınları temizleme bahanesiyle 13 Kasım 1918'de Müttefik donanmalarına mensup bir filo, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarındaki askeri tesisleri *de*

---

[106] Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 427.

[107] Eşref Edip, "Rusya Müslümanlarının İstikbali", *Sebîlürreşad*, C. 14, S. 363, 1 Ağustos 1334 (1918), s. 250.

[108] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 1, Tekin Yay., İstanbul, 2006, s. 101.

facto işgal ederler.[109] Ancak verilen izlenim bir işgalden çok "kurtarma-özgürleştirme" şeklindedir. İşgalcilerin ilk işi yasaklı partilerin yeniden açılmasına izin verilmesi olur. Döneme ilişkin Amerikan gizli belgelerine de yansıyan bilgilere göre işgalden önce Cuma günü Şeyhülislamlığa bağlı bir kurum olan *Darul Hikmet-i İslamiye*'de çok sayıda din adamı ve milliyetçi gizli bir toplantıda biraraya gelirler. Toplantıya 1914'te "cihat" ilan eden Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (ö. 1922) ve Fetva Emini Ali Haydar Efendi (ö. 1935) de katılırlar. Konuyla ilgili Amerikan Büyükelçisi Mark Lambert Bristol (ö. 1939) imzalı raporda şöyle denmektedir:

> Bu toplantıda yıkıcı barış koşullarına muhalefet etmek için ne gibi önlemler alınabileceğinin tartışıldığı ve Bolşeviklikten yana bir bildiri yayımlamanın kararlaştırıldığına inanılıyor. Güya Müttefikler bu toplantıdan haberdar olmuş ve bu da hareketlerini çabuklaştırmış.[110]

İşgal edilen payitahtta, bundan sonra tek çare olarak galiplerle anlaşma yapabilmek için, "İngiliz yanlılarından" oluşan ve Damat Ferit Paşa'nın (ö. 1923) başında olduğu bir hükümet kurulur. Böylece kendisi de bir İttihatçı olmasına rağmen, Alman-İngiliz karşıtlığından Enver Paşa ile uyuşamayan ve o zamana kadar pek ismi duyulmayan Mustafa Kemal Paşa'nın (ö. 1938) önü açılır. Savaşın ardından başlayan milli direniş hareketi için komutanlar, Anadolu'da toplanmaya başlarlar. Ancak Kazım Karabekir'in (ö. 1948) anlattıklarına göre 13 Kasım 1918'de Suriye cephesinden işgal altındaki İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, "siyasi bir çözüm için" hâlâ umutludur. Sade bir asker olarak Anadolu'ya geçmenin onun için fazla bir anlamı yoktur. Meclis-i Mebûsân içinde çalışmaya kararlı ve bunun için bir "nâzırlık" konumu bek-

---

[109] Ali İhsan Öztürk, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920)" *AAMD*, S. 53, C. 18, İstanbul, 2002, s. 35.

[110] Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2011, s. 76.

lentisi içinde olması nedeniyle Anadolu'ya geçmede aceleci davranmaz.[111] Ancak defalarca sarayın kapısını aşındırırsa da, muhtemelen Padişah Vahdettin'i (1918-1922) tedirgin eden ısrarı nedeniyle kabineye giremez.

4.2. Anadolu Direnişine Bolşevik Destek

İstanbul'da üst mevkilerde bunlar olurken gençler arasında, işgalci İngilizlerin baskısına rağmen Sovyet Rusya ve lideri Lenin'e büyük bir ilgi vardır. Öyle ki 1918 yılı sonlarında Darülfünun binasına Lenin posterini asan bir grup öğrenci, Nobel Barış Ödülü'nün Lenin'e verilmesini isteyeceklerdir.[112] Gelişmeler, Rusya'da ete-kemiğe bürünen sosyalizmin gün geçtikçe Anadolu'nun geleceği açısından da belirleyici olacağını göstermektedir. Savaştan galip çıkan Batılı güçler ise Osmanlı coğrafyasını paylaşma faaliyetlerine başlarlar. Aralık 1918'den itibaren Fransız ve İngiliz birlikleri halkın tepkisine rağmen Mütarekenin 10 ve 16. maddelerine dayanarak Antakya, İskenderun, Adana, Tarsus, Kilis ve Antep'i işgal ederler. Halkın en çok tepkisine neden olan ise işgalcilerin Anadolu'yu Yunanlara teslim etme yönündeki planlarıdır.[113] 400 yıl boyunca Osmanlı'nın bir tebaası olarak yaşayan Yunanların boyunduruğuna girmek ne Osmanlı eliti, ne de Anadolu halkı için kabul edilebilir bir durumdur. Buna karşın Bolşevikler, Anadolu'daki direniş hareketini açıkça desteklerler. II. Enternasyonalin Dünya Savaşı karşısında dağılmasının ardından Bolşeviklerin öncülüğünde kurulan III. Enternasyonal (Komintern, 1919-1943) İcara Komitesi, 1 Mayıs 1919'da yayımladığı bildiride Türkiye'ye de yer verir, Anadolu'daki hareketin başarıya ulaşarak kendi "kızıl ordusunu" ve "köylü sovyetlerini" kurması çağrısı yapılır.[114]

---

[111] Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Emre Yay. İstanbul, 1995, s. 37-42.

[112] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 48.

[113] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s. 12.

[114] Fahir Armaoğlu, *20. yy. Siyasi Tarihi*, Alkım Yay., İstanbul, 2010, s. 381.

4. 3. Türkiye'de İngiliz-Rus Rekabeti ve Yansımaları

> İngilizlerin temel çıkarlarına dokunmadıkça, Anadolu'da bir direnme hareketine girişilebilir.
>
> M. Kemal

4.3.1. Kars İslam Şûrası

Anadolu'da yeni başlayan mücadelenin başına geçmek için başta tümüyle birbirinden kopuk olmasalar da zamanla gittikçe birbirinden uzaklaşan, hatta çatışan aktörlerin rekabeti başlar. Bunlardan biri, savaşın sonuna doğru süreci öngörerek daha baştan Anadolu'ya taşınacak direnişi örgütleyen İttihat-Terakki'nin bir numaralı ismi Harbiye Nazırı Enver Paşa'dır. Mondros Mütarekesi'nden hemen önce Almanya'ya giden Enver Paşa yeni bir direnişin çalışmalarını başlatmıştır.[115] Bu dönem Almanya'da da savaş sonrası İmparator II. Wilhelm (1888-1918) mağlubiyet nedeniyle koltuğunu bırakarak Hollanda'ya sığınmış, oluşan iktidar boşluğunda ülkede sosyalist hareket yükselişe geçmiş, Kiel, Bremen gibi birçok kentte, Rusya'daki "Sovyet" örgütlenmesine benzer "Räterepublik" denen "komün cumhuriyetleri" ilan edilmiştir. Burada takip edilen yöntem Enver Paşa için de bir örnek teşkil etmiş olmalıdır. Amcası Hail Paşa'ya (Halil Kurt, ö. 1957) yazdığı bir mektupta dile getirdiği üzere bundan sonra amacı, Osmanlı Devletini *federasyon* şeklinde yeniden bir araya getirmektir.[116] Kars halkı Enver Paşa'nın bu gayretlerini bir marşla ebedileştirir:

> Hoş gelişler ola, kahraman Enver Paşa
> Bir emir ver orduna, Kafkas dağını aşa
> Askerin, milletin, bayrağınla çok yaşa

---

[115] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa*, Bağlam Yay., İstanbul, 1995, s. 19.

[116] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yay., İstanbul, 2009, s. 296.

Arş arş arş ileri, ileri, dönmez geri, Türk'ün askeri
Sağdan sola, soldan sağa al da bayrağın düşman üstüne

Cephede mitralyöz, ayna gibi parlıyor
Türkistan Türkleri bayrak açmış bekliyor
Arş arş arş ileri ileri, dönmez geri, Türk'ün askeri
Sağdan sola, soldan sağa, al da bayrağın düşman üstüne

İşgal güçlerinin, Mütarekenin 2. maddesine göre ikinci bir dayatması, İran'ın kuzeybatısı ve güney Kafkasya'daki Osmanlı askerlerinin geri çekilmesidir. Antlaşma gereği 4 Aralık 1918'de Osmanlı askerleri bölgeden çekilirler.[117] 15 Aralık'ta da Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'dan çekilmesi tamamlanır. Ancak Kars'tan çekilme iki ay geciktirilir. Çünkü Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesiyle Kars, Ardahan ve Batum şehirleri tekrar İngiliz destekli bir Ermeni işgaline açık hâle gelecektir. Bunu engellemek için Mütareke boyunduruğundan kurtulmak gerekmektedir. Enver Paşa, adamları vasıtasıyla bağımsız *şûralar* oluşturmaya başlamıştır. Bu şûralar daha sonra *İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İİCİ)* adı altında bir üst örgütlenmeyle birleştirilecektir. Bunlardan biri de 5 Kasım 1918'de toplanan *Kars İslam Şûrası*'dır. Böylece (en azından şekilsel olarak) kökleri tarihte bir yerlerde Paris Komünü'ne de uzanan bir gelenekle yine bir şehir, özgürlüğünü korumak için kendi idaresini ellerine almaktadır. Şûra Hükümetine bağlı 8 bin kişilik bir askeri güç oluşturulur.[118] Ardahan ve Batum bölgesinde de Acara Şûra Hükümeti, Kulp, Zenginbaşar, Nahcivan ve Ordubad bölgelerinde de benzer şekilde "Milli Şûralar" oluşturulur. Erzurum merkezli *Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Enver Paşa tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan çatı örgütlenmenin "Şark Heyet-i Merkeziyesi" durumundadır.[119]

---

[117] Baymirza Hayıt, *Komünizm ve Türk Dünyası*, Altınok Mtb., Ankara, 1971, s. 19.

[118] Bkz. Bülent Tanör, "Mondros Mütarekesi Döneminde Geçici Hükümetler", *AÜSBFD*, C. 46, S. 1-2, Ankara, 1991, s. 427.

[119] Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komünterni", s. 10.

Enver Paşa ile irtibatlı bir diğer çalışma da eski Teşkilât-ı Mahsusacılar tarafından yürütülür. Teşkilât-ı Mahsusa, 8 Ekim 1918'de İttihat-Terakki hükümetinin görevi bırakmasıyla birlikte resmen tasfiye edilmiştir. Ancak savaşın seyrine binaen Anadolu'da yeni bir direnişin örgütlenmesinin zorunluluk olduğu çok önceden fark edilir. Teşkilatın tasfiyesinin hemen ardından *Karakol* adıyla yeni bir teşkilatlanmanın temeli atılır. Örgütün adı Kara Vasıf ve Kara Kemal Beyler'in adından esinlenilerek belirlenir.[120] Örgüt kısa zamanda İstanbul'da semt semt teşkilatlanır.[121] Anadolu'da ise Karadeniz kıyıları, Ege ve Doğu Anadolu'da güçlü bir örgütlenme gerçekleştirir. Fakat Anadolu'daki bu gelişmeler, İngilizleri son derece tedirgin etmiştir. Nisan 1919'da Osmanlı hükümetine başvuran İngiliz yetkililer, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas gibi Şark vilâyetlerinin her birinde "Şûra Hükümetleri" kurulduğuna, bunların silahlanıp örgütlendiğine işaret ederek İstanbul hükümetinden tedbir alınmasını isterler. Bu durum Mustafa Kemal'in aradığı fırsat olur. Mayıs 1919'da Padişah Vahdettin, Mustafa Kemal'i çağırarak Anadolu'ya tayin edildiğini bildirir. İngilizlere verilen cevapta da Mustafa Kemal Paşa'nın bölgeye gönderileceği ve durumla yakından ilgileneceği iletilir. Kemalizm'e "antiemperyalist" bir yorum getirmeye çalışan Doğan Avcıoğlu (ö. 1983), eserinde çarpıcı bir değerlendirmede bulunur:

> Atatürk'ün geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilmesine İngilizlerin nasıl razı oldukları ilgi çekici bir konudur. Bir noktada en ufak tereddüt yoktur: Sadrazam Damat Ferit, İngilizlere danıştıktan sonra bu kararı almıştır. *World Alive* adlı eserinde (New York, 1956) İngiliz görevlilerinden Robert Dunn, Mustafa

---

[120] Betül Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", *Atatürk Dergisi*, C. 4, S. 1, Ocak 2004, s. 31.

[121] Bkz. Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 12.

> Kemal'i Anadolu'ya İngilizlerin gönderdiğini yazmaktadır. İngilizler ve Damat Ferit, Mustafa Kemal'den Pontusçuların faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla, Türk direnme hareketini kırmasını ve Bolşeviklerin "Sovyet"lerinden esinlenerek "şûra" lafları eden Doğu'daki örgütlenmeye son vermesini istemektedir.[122]

Avcıoğlu bu ifadeleriyle birlikte, Mustafa Kemal'in İngilizlerin ve Sarayın planlarının aksine hareket ettiğini savunur. Oysa evet; Mustafa Kemal ile Sarayın arası açıktır ancak burada asıl soru İngilizlerle ilişkilerdir. Sonuç itibarıyla Anadolu'da halk direniş için Kafkaslardan Enver Paşa'yı beklerken, işgal altındaki İstanbul'dan Mustafa Kemal çıkagelmiştir! Enver Paşa'nın hayatıyla ilgili çalışmasında Japon şarkiyatçı Masayuki Yamauchi, *"Gerçek olan bir şey var ise o da Mustafa Kemal'in, Enver'in Anadolu'ya girmesini her şart altında engellemeye karar vermiş, azimli ve inatçı tutumuydu"* demektedir.[123]

Ancak Damat Ferit hükümetinin alacağı tedbirlerle yetinmeyen İngilizler, şûra hükümetlerinin kuruluşundan yaklaşık 5 ay sonra; 12 Nisan 1919'da Kars'a saldırırlar. 13 Nisan 1919'da ele geçirdikleri şehirde şûra basılarak ileri gelenleri Malta adasına sürülürler. 20 Nisan 1919'da da Kars'a, Ermeni askerleri getirilerek idare Ermenilere devredilince çatışmalar çıkar.[124] Ermeniler, İngilizlerin yardımıyla Türk topraklarına girerler, Güneybatı Kafkas ve Nahcivan Şûra Hükümetleri bölgeleri işgal edilir. Bu sefer de Kars'la ilişkisi kesilen *Oltu İslâm Şûrası* toplanır ve memleketi sonuna kadar savunma ve düşmana teslim etmeme kararı alır. Bunun için de 25 Mayıs 1919'da bağımsız *Oltu Şûra Hükümeti* kurulur, hükümet başkanlığına Yusuf Ziya Bey (ö. 1928) getirilir.[125] Ermenilerin Türk topraklarını işgalleri sırasında Gürcüler de

---

[122] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 147.
[123] Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa*, s. 55.
[124] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 142.
[125] Ömer Korkmaz, "Oltu Şûra Hükümeti", *DÜHFD*, C. 6, S. 6, 1993, s. 269.

İngilizlerin yardımıyla önce Ahıska'yı, 1920 Şubat ayı içinde de Şavşat, Ardanuc ve Ardahan'ın bir kısmını işgal ederler.

4.3.2. Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF)

Bu arada hatırlatılması gereken ve Türkiye'deki sosyalizmin tarihi bakımından da önemli olan bir gelişme, işgal altındaki İstanbul'da diğer partiler gibi "sosyalist partilerin" kurulmasına izin verilmesi olur. Bolşevik İhtilaliyle sosyalist ideoloji Müttefikler için yakıcı bir sorun hâline gelirken, İstanbul'daki bu "serbestlik" şaşırtıcıdır. Böylece daha önce partisi kapatılan ve siyasi faaliyetleri yasaklanan isimlerden biri olan İştirakçi Hilmi, yeniden sahneye çıkar. Hilmi, Şubat 1919'da eski partisi OSF'nin devamı olarak Türkiye Sosyalist Fırkası'nı (TSF) kurar. TSF İstanbul'la sınırlı bir harekettir. Çok geçmeden bu serbestliğin hikmeti de anlaşılır. Hilmi, İngiliz işgal kuvvetleriyle bir çeşit anlaşmaya gitmiş,[126] çıkardığı *İdrak* gazetesinde "Sosyalizm" adına Anadolu'daki direnişe karşı işgalcileri ve onların işbirlikçilerini övmeye başlamıştır. Hilmi kısa süre sonra şeyhülislamlık makamına getirilecek olan ve sosyalizm karşıtı fetvalar veren Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954) gibi İngiliz yanlısı ve "liberal" programıyla bilinen Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarından himaye görmektedir.[127] Türkiye'de radikal solun atası durumundaki Şefik Hüsnü (ö. 1959), TSF ve Hüseyin Hilmi hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

> İştirakçi Hilmi Efendi, bu gerici partilere (Hürriyet ve İtilaf Partisi ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti) ve bizzat İngiliz işgal kuvvetlerine dayanarak, Türkiye'de o zamana kadar misli görülmemiş, azametli bir Amele Partisi ortaya çıkarmıştı. Ne oldukları tekmil İstan-

[126] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 28.
[127] Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, C. 1, s. 67

> bul işçisince anlaşılmış olan birkaç kişi yabancı himayesine yaslanarak, bu partiyi yaklaşık iki yıl yaşatmayı başardılar.[128]

TSF kuruluşundan itibaren II. Enternasyonal ile ilişkiye geçer ve fırkanın Paris Şubesi'ni yöneten Dr Refik Nevzat (ö. 1953), bu ilişkilerde başrolü oynar. TSF delegeleri Şubat 1919'da II. Enternasyonal Bern Kongresi'ne, Ağustos 1919'da Amsterdam Kongresi'ne ve 1920'de Cenevre Kongresi'ne katılırlar.

4.3.3. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF)

İstanbul'daki sosyalist hareketler İştirakçi Hilmi'den ibret değildir. İttihatçılar, Dünya Savaşı sırasında teknik eğitim ve tecrübe görmeleri için Almanya'ya yüzlerce öğrenci, asker ve kalifiye işçi göndermişlerdir. Almanya'daki Marksist-sosyalist hareketlere tanıklık eden bu kişilerin bazıları radikal sosyalist ve komünist faaliyetlere bile katılmıştır. Bunlara "Türk Spartakistleri" denilmektedir.[129] Alman Marksizm'inin tesiri altında kalmış olan bu grup, *Türkiye İşçi Derneği*'ni kurarlar, Almanya'daki sosyal doktrini Türkiye gerçeğine uyarlamaya çalışırlar. Bunlar ayrıca *Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası (TİÇF)* adında bir siyasi teşkilat kurarlar ve teorik düşüncelerini ifade etmek için Berlin'de *Kurtuluş* gazetesini çıkarırlar.[130] Ancak savaş bittiğinde *Kurtuluş* gazetesinin ilk sayısı daha baskıdayken birçoğu yurda dönmeye hazırlanır. Düşüncelerini ancak Türkiye'de uygulamaya ge-

---

[128] Şefik Hüsnü, *Türkiye'de Sosyal Sınıflar*, Kaynak Yay., İstanbul, 1997, s. 114.

[129] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 47. Mete Tunçay, bunlara "Spartakist" denmesinin bir yakıştırmadan ibaret olduğunu dile getirmektedir. Tunçay, bu grubun sosyalizm anlayışının Alman Sosyal Demokrat Partisi ile onlardan kopan Spartakistler arasındaki ayrışmaları kavrayacak bir incelikten uzak olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 714.

[130] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 52.

çirebileceklerine inanmaktadırlar. Bu itibarla 1919 Mayısında Türkler umumi olarak Almanya'yı terk edince onlar da bu kervana katılırlar. Grup İstanbul'a gelir gelmez siyasi faaliyetleri için partileşme yoluna gider. İşgalcilerin getirdikleri sözde serbestlik sayesinde Sinop Kalesi'ndeki sürgünden dönen bazı sosyalistlerin de katılımıyla Eylül 1919'da Almanya'daki TİÇF'nin bir devamı olarak *Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası (TİÇSF)* kurulur. Bu arada ilerisi bakımından önemli bir olay, Fransa'da eğitim görmüş Şefik Hüsnü Alman kültürü almış gruba katılır ve partinin liderliğine (Genel Sekreter) seçilir. Partiyle birlikte yayın organı olarak *Kurtuluş* gazetesi de İstanbul'da yayımlanmaya başlar.[131]

4.3.4. Mustafa Kemal, Karakol Cemiyeti ve Bolşevikler

İşte Mustafa Kemal, bu şartlarda İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiştir. Haziran 1919'da yazdığı Amasya bildirisinde, çağrısını yaptığı milli kongre için Anadolu'daki en güvenilir yer olarak Sivas'ı gösterir. Ancak Sivas'tan önce Erzurum'a gitmek zorunda kalır. Zira Erzurum'da çoktan bir direniş örgütlenmeye başlamıştır ve o da bu örgütlenmeyi göz ardı edilemeyeceğinin farkındadır. Nitekim daha önce de dile getirildiği üzere Erzurum merkezli Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, aynı zamanda Enver Paşa tarafından örgütlenen İİCİ'nin *Şark Heyet-i Merkeziyesi* görevini yürütmektedir. İngiliz belgeleri de Erzurum Kongresi'nin (23 Temmuz-7 Ağustos 1919), İİCİ'nin yapılanmasıyla bağlantılı olduğunu kaydetmektedir.[132] Tüm bu dengeleri gözeten Mustafa Kemal, ilk açıklamalarında Bolşevikler hakkında olumlu ifadeler kullanmaya dikkat eder. Erzurum Kongresi'ndeki konuşmasında temkinli bir dille de olsa Bolşe-

[131] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 53-54.
[132] Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komünterni", s. 10.

vikleri över.[133] Benzer tavrı, Sivas Kongresi'nde de (4-11 Eylül 1919) devam eder. Bolşevikler de bu mesajı karşılıksız bırakmaz. Sivas Kongresi'nden iki gün sonra; 13 Eylül 1919'da Sovyetler tatafından, "Türkiye İşçi ve Köylülerine" hitaben ikinci bir demeç yayımlanarak milli mücadeleyi desteklemeye hazır oldukları belirtilir.[134] Aslında Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişinden kısa süre sonra Sovyetlerle temasa geçtiği bilinmektedir.[135] Nitekim bu durum, İngilizlerin Mustafa Kemal'den kuşkulanmalarına yol açmış, 1919 yılı sonu ile 1920 yılı başında ortaya çıkan Türk-Sovyet yakınlaşması ihtimali İngiltere'de büyük bir endişe ile karşılanmıştır. Mustafa Kemal, her ne kadar İngiltere savaşın galibi ise de Rusya'daki yeni gelişmeler nedeniyle daha İstanbul'dayken İngilizlerin bu zaferin meyvesini toplamasının o kadar da kolay olmadığının farkındadır. Dolayısıyla bu durumdan faydalanabileceğini düşünmektedir. Mustafa Kemal'in Bolşeviklere yanaşır tavrından kuşkulanan Kazım Karabekir, kendisinin bunu engellemedeki rolünü anlatmak bakımından kuşkularının Sivas Kongresi öncesinde Mustafa Kemal'den aldığı 23 Haziran 1919 tarihli bir şifreyle giderildiğini ileri sürmektedir.[136] Şifreye göre Mustafa Kemal'in amacı, Bolşeviklere yakın görünerek İngilizlere karşı elini güçlendirmekten ibarettir:

> Bolşevizmin sûret-i telakki ve tecellisi dahi müzakere edilerek esasen Kazan, Orenburg, Kırım vesaire gibi İslam ahali bunu kabul ederek diyanet, an'ane gibi işlerle zaten alakadar olmadığından bunun memleket için bir mahzuru olmayacağı düşünüldü. Yalnız 17

[133] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 382. Mustafa Kemal'in konuşması için Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. 3, TDTE Yay., İstanbul, 1969, s. 929.

[134] Vefa Kurban, "16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'na Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, Mart 2014, s. 145.

[135] *Kurtuluş Savaşımız*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genenel Müdürlüğü, Ankara, 1973, s. 66.

[136] Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 65.

> Haziran 1919 ve bilâ numaralı şifreli mütalaayı âliyeleri etrafında düşünülerek hakikaten Bolşeviklerin daha tesirli bir vaziyete girmeleri hâlinde tarafsız görünmek azmiyle İtilaf kuvvetlerini memleketimizden uzaklaştırmaya icbar ve aksi takdirde vatanımızın Bolşevik istilası altında kalmak tehlikesine sebebiyet vereceklerini iddia etmek ve ona göre fiilî icaplarına kalkışmak muvafık olacaktır.[137]

Ancak Mustafa Kemal'in Bolşeviklere yönelik bu yakın duruşunun ötesinde gerçek amacı, kongre beyannamelerinde gizlidir. Erzurum Kongresi'nde kabul ve Sivas Kongresi'nde teyit edilen beyannamenin üçüncü maddesinde *"Her türlü işgal ve müdâhaleyi Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine hizmet etme"* karara bağlanmıştır. Yedinci maddede ise *"Milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi devletin fennî, sınaî, iktisadi muavenetinin memnuniyetle karşılanacağı"* ifade edilir.[138] Beyannamede bizzat Mustafa Kemal'in etkisiyle işgalcilere (İngiltere, Fransa, İtalya) yönelik doğrudan bir meydan okumaya yer verilmemiş, onları rahatsız edecek bir dilden özenle kaçınılmıştır. Doğan Avcıoğlu, Sivas Kongresi'ndeki tartışmalara dikkat çekerek Mustafa Kemal'in, "İngilizleri karşıya almayalım" dediğini aktarmaktadır.[139] Kongre'de Mazhar Müfit (ö. 1948) ve Fazıl Paşa (ö. 1921) ile Mustafa Kemal arasında, alınacak Kongre kararlarının üçüncü maddesiyle ilgili bir tartışma geçer. Düşman tanımının sadece "Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesiyle" sınırlandırmaya itiraz eden Mazhar Müfit maddenin kapsamının genişletilmesi gerektiğini, Anadolu'daki işgal güçlerinin bundan öte amaçlarının olduğunu dile getirir. Mazhar Müfit'e cevap veren Mustafa Kemal, önce Anadolu'da savaştan bıkmış,

---

[137] AKDTYK, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri*, C. IV, AAM Yay. Ankara, 1991, s. 45.

[138] İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, TBMM KSYK Yay., Ankara, 1992, s. 10.

[139] Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 1, s. 14.

perişan vaziyetteki insanların psikolojisine dikkat çekerek Batılı güçleri doğrudan hedef alan bir tutumun insanları umutsuzluğa iteceğini savunur. Ancak tartışmanın devamında çok daha öte kaygılar da taşıdığı anlaşılmaktadır. Avcıoğlu, Kongre tutanaklarından Mustafa Kemal'in şu ifadelerine dikkat çeker:

> Bendeniz, Mazhar Bey'in görüşünde bir sakınca görüyorum; aslında bu madde Komisyonun görüşü değildir, herhangi bir müdahale ve işgalin Ermenilik ve Rumluk kurma amacına yönelmiş sayılacağından söz ediliyor; oysa Mazhar Bey'in söyledikleri biçimde olursa, *Mütareke anlaşmasının*[*] *işgal hakkı fikrasına karşıt bir tutum almış oluruz ki bu da bizim için tehlikelidir. Memleketi güç duruma sokmuş oluruz.*[140]

Açıkça anlaşılmaktadır ki Mustafa Kemal, İngiliz ve diğer Batılı işgalcilerle hâlâ bir "uzlaşı" arayışındadır. Nitekim İngiliz istihbarat subayı Alfred Rawlinson (ö. 1934), Erzurum Kongresi beyannamesini Erzurum'da bizzat elden alarak bir kopyasını İstanbul'da İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı'na vermiş, ardından da gelişmelerle ilgili değerlendirme için Londra'ya gitmiştir.[141] İlginç bir nokta da Erzurum ve Sivas Kongrelerinde yaygın bir şekilde iddia edildiği gibi "manda ve himaye kabul edilemez" şeklinde bir ifadenin bulunmamasıdır. Aksine; her iki Kongrenin de yedinci maddeleri şu şekildedir:

> Milletimiz insani, askeri gayeleri tebcil ve fennî, sınaî ve iktisadî hâl ve ihtiyacımızı takdir eder. Binaenaleyh, devlet ve milletimizin dâhili ve harici istiklali ve vatanımızın tamâmiyle mahfuz kalmak şartiyle altıncı maddede müsarrah hudut dâhilinde milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istila

---

[*] Avcıoğlu kitabında buraya şu notu düşüyor: *"Mondros Mütarekesi, İtilaf Devletleri'ne belli koşullarda Türkiye'ye işgal hakkı veriyordu. Fakat İzmir'in Yunanlılarca işgali de İtilaf Devletleri adına bir işgaldi."*

[140] Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 1, s. 15.

[141] Rahmi Doğanay, "İngiltere'nin Ankara ile İlişki Kurma Çabaları ve Rawlinson'un Rolü", *Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2002, s. 64.

> emeli beslemeyen herhangi devletin fenni, sınaî, iktisadi muavenetini (yardımını) memnuniyetle karşılarız ve bu şerâiti adile ve insaniyeyi muhtevi bir sulhün de acilen takarrürü selameti beşer ve sükûnu âlem nâmına ahassı âmâli milliyemizdir.[142]

Bu maddeden maksat ise, Bolşevik Rusya'nın Türkiye'ye yapacağı yardımın kabul edileceği ancak bunun da nedeninin, İngilizlerin Türkiye'nin varlığına karşı tahammülsüz tutumlarıdır. Eğer İngilizler, Türkiye'yi bölgede kendi siyasetleri için bir dost olarak kabul ederlerse böyle bir durum oluşmayacak, Türkiye Bolşeviklerin güdümüne girmeyecektir. Fakat Mustafa Kemal'in ne yapmaya çalıştığını gayet iyi gören Enver Paşa ile irtibatlı İttihatçılar bu stratejiyi mantıksal sonuçlarına taşıyarak sadece bir "taktik" olmaktan çıkarmaya kalkınca iş ciddileşir. 11 Ocak 1920'de Bolşeviklerin İstanbul temsilcisi Miralay İlyaçev ile Karakol örgütünden Baha Sait (ö. 1939) arasında anlaşma yapılır.[143] Anlaşma maddelerine bakıldığında, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında başta İngilizler olmak üzere Batılı emperyalist güçlere karşı tam bir ittifak anlamına geldiği görülmektedir.[144] Anlaşma, Türkiye İhtilal Hareketi'ni temsilen Karakol Örgütü ve "Uşak Kongresi Heyet-i İcrâiyesi" adına imzalanmıştır. Ancak "Uşak Kongresi" adıyla bir toplantı yapıldığına dair tarihen elde çok fazla bir veri bulunmamaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki eğer böyle bir toplantı yapılmış ise bu oldukça gizli ve dar kapsamlı olmuştur. Zaten bu girişim de Baha Sait'in anlaşmayı adeta bir oldu-bittiyle Mustafa Kemal'in başında bulunduğu Heyet-i Temsiliye'ye onaylatmak istemesiyle ortaya çıkacaktır.[145] Mustafa Kemal,

---

[142] Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, s. 11.

[143] Feyizoğlu, *Mustafa Suphi, Türk Ocağı'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 63.

[144] Maddeler için Bkz. Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", s. 49-52.

[145] Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", s. 53.

bu girişime son derece sert tepki gösterir ve Sovyetler Birliği nezdinde de Baha Sait'in Heyet-i Temsiliye adına böyle bir anlaşma yapmaya yetkisinin olmadığı bildirilir.

Bu girişim Mustafa Kemal'e olduğu kadar İngilizlere de Anadolu'daki süreç ve Bolşeviklerle ilişkinin daha kontrollü bir şekilde yürütülmesi gerektiğini, sert tedbirler alınmanın zorunlu olduğunu gösterir. Böylece İngilizler İstanbul'daki işgali 16 Mart 1920'de resmileştirirler.[146] *Misakı Milli* kararlarını alan Meclis-i Mebusân basılarak milletvekillerinin bir kısmı tutuklanıp bir kısmı da sürgüne gönderilir. Bazıları da kaçarak Anadolu'ya geçecektir. Artık gerçek yüzlerini gösteren işgal güçleri, kendilerinden yana olmayan tüm organizasyonları sustururlar. Bu kapsamda Karakol'un buradaki teşkilatı dağıtılırken TİÇSF'nin faaliyetlerine de son verilerek *Kurtuluş* gazetesi yasaklanır.[147] Fakat Şefik Hüsnü ve arkadaşları tüm engellemelere rağmen 1921'de *Aydınlık* gazetesi ile faaliyetlerini sürdürmeye çalışacaklardır. İşgalciler İştirakçi Hilmi ve partisi TSF'ye dokunmazlar. TSF'nin faaliyetleri, Hilmi 1922'de bir suikasta kurban gidene kadar devam edecektir.[148]

Aynı şekilde Ankara'da da süreç hızlanır. 23 Nisan 1920'de bir zamanlar İttihat-Terakki'nin kulüp binası olarak yapımına başlanan binada Büyük Millet Meclisi (BMM) açılır ve daha elle tutulur bir "devlet düzeni" tesis edilirken, Karakol'un Anadolu'daki yapılanması da dağıtılır.[149] Böylece alternatiflerin tasfiyesinde önemli bir adım atılmış, Mustafa Kemal, Sovyetler Birliği için de Anadolu'da fiilen var olan irtibat kurulacak tek muhatap hâline gelmiştir. 26 Nisan'da BMM Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal imzasını taşıyan ve Lenin'e gönderilen

---

[146] Bkz. Avcoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 1, s. 137.
[147] Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 720.
[148] Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 79.
[149] Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 133.

mektupta, Sovyet Hükümetine bölgenin geleceğini ilgilendiren bir teklif yapılır. Mektupta emperyalistlere karşı mücadelede askeri harekâtı birleştirmek, Sovyet kuvvetlerinin Gürcistan'a, Türk birliklerinin de Ermenistan'a karşı harekâtı, Azerbaycan'ın, Sovyetlere katılmasının kabulü, silah, cephane, para yardımı sağlanması isteği bildirilir.[150] 11 Mayıs'ta da Bekir Sami Bey'in başkanlığında bir temsilci heyet Moskova'ya gitmiş, 24 Ağustos 1920'de bir dostluk anlaşması taslağı hazırlanmıştır.

5. ANADOLU'DA DOLAŞAN HAYALET: YEŞİL ORDU

5.1. Enver Paşa, HŞF ve Şûra Hükümetleri

Bu arada Mustafa Kemal'in en önemli rakibi Enver Paşa da boş durmaz. Berlin'de, Bolşevik önderlerden Karl Radek (ö. 1939) ile görüşür (Ağustos 1919). İngiliz emperyalizmine karşı bir Sovyet-Müslüman ittifakı yapılması için görüş birliğine varırlar. Alman Genelkurmayı tarafından da desteklenen Enver Paşa bu doğrultuda Moskova'ya gitmek için harekete geçer.[151] Ancak kimliğini gizlemek zorunda kalması nedeniyle yaşadığı bazı badirelerden sonra Moskova'ya ancak 1920 baharında ulaşabilir. Bu sırada Ankara'daki gelişmeler sonrası Türk-Sovyet ilişkileri adına çok şey olmuştur. Radek'in olumlu tavrı Sovyet hükümetini Enver Paşa'nın talepleri konusunda hemen harekete geçirmek için yeterli olmaz. Enver Paşa'nın Lenin'le görüşmesinde gözlemci ve çevirmeni Sultan Galiyev'dir.[152] Enver Paşa, Moskova'da, Mustafa Kemal'in, Bekir Sami Bey (ö. 1933) Başkanlığı'nda Moskova'ya gönderdiği Türk delegasyonuyla da görüşür. Böylece Mustafa Kemal'le ilk resmi bağlantısını kurmuş

---

[150] AKDTYK, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri*, s. 318.

[151] Zafer Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komünterni", *Toplumsal Tarih*, C. 8, S. 43, Temmuz 1997, s. 11.

[152] Feyizoğlu, *Mustafa Suphi, Türk Ocağı'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 61.

olur. Enver Paşa'nın Moskova'dan beklentisi İngiliz emperyalizminin Anadolu'dan atılması için kendisine Azerbaycan ve Rusya'daki Müslümanlardan oluşan bir "ordu" kurmasına izin verilmesidir.[153] İşte bu planları doğrultusunda fes edilen Teşkilatı Mahsusa kadrolarıyla İİCİ kurulmuştur. İİCİ, bir çeşit "İslam Komünterni" olacaktır.[154] Yönetici kurulu olarak da *Halk Şûraları Fırkası (HŞF)* oluşturulur. İİCİ Nizamnamesinin sonunda şu yemin metnine yer verilmektedir:

> Allah'a kasem eder ve namusum üzerine söz veririm ki, mazlum kardaşlarımızı esaretten kurtarmak, manen ve maddeten yükseltmek için kudretimin yettiği her vazifeyi canla ve malla yapacağım, esrarı cemiyeti muhafaza edeceğim. Vallahi.[155]

Sovyet desteğiyle Kafkaslara inen Enver Paşa, bölgedeki şûra hükümetlerini adamları vasıtasıyla bizzat örgütler. Enver Paşa'nın şûralar vasıtasıyla İttihat-Terakki'yi dirilteceği, Sovyet desteğinde oluşturulan "Yeşil Ordu" başında Anadolu'ya döneceği ve İngilizleri denize dökeceği bir efsane hâlinde dolaşmaya başlar.[156]

5.2. İlk "Yeşil Kuşak" Projesi: Kafkas Seddi

Mondros Mütarekesiyle Osmanlı Ordularının Kafkaslardan çekilmesinin ardından, İngiliz birlikleri yeniden Bakü'ye girer. Bölge İngiliz yanlısı Beyaz Ordu güçleri tehdidine açık hâle gelir. Şubat 1919'da Denikin, Beyaz Ordu'suyla Dağıstan'a saldırır ve tüm Kafkaslar Beyazların eline geçmeye başlar. Denikin, Kuzey Kafkasya Milli Hükümeti'ni de dağıtır ve Hükümetin üyeleri Azerbaycan'a sığınırlar. Denikin, işgale karşı direnenleri kanlı

---

[153] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 159.
[154] Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komünterni", s. 7.
[155] Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komünterni", s. 10.
[156] Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, KTB Yay., Ankara, 1987, s. 69.

bir şekilde bastırır.[157] Sovyet yayılmacılığını engellemek isteyen İngiltere'nin niyeti ise Başbakan Loyd George (ö. 1945) tarafından 1920 yılında Avam Kamarası'nda açığa vurulmuştur. Loyd George; *"Türkiye'ye karşı yapılan harekat, Türk-İngiliz veya Türk-Yunan harekatı değildir. Bu doğrudan doğruya İngiltere ile Rusya arasında bir mücadeleden ibarettir"* der.[158] İngiliz başbakanın kastı, Sovyetlerin, İngiliz çıkar sahalarına yayıldığı ve Anadolu'da yeniden toparlanması muhtemel İngiliz karşıtı milli bir hareket ile Sovyetler arasındaki işbirliğidir. Bunu engellemek için Ocak 1920'de *"Kafkas Seddi"* fikri ortaya çıkar. Bu fikir Kafkaslardaki İngiliz Komiseri Oliver Wardrob (ö. 1948) tarafından ortaya atılmıştır.[159] İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon da Bolşeviklere karşı Çarlık taraftarlarına (Beyaz Ordu) yapılacak para, silah ve yiyecek yardımlarının Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'a yapılması fikrindedir. Döneme ilişkin yazışmalardan Mustafa Kemal'in, Türkiye'den bağımsız bir Kafkas Seddi projesini, kurulacak yeni Türkiye için bir tehdit olarak gördüğü anlaşılmaktadır. 5 Şubat 1920 tarihli kumandanlara gönderilen bir şifrede geniş bir izahtan sonra planın ne büyük bir tehdit olduğu şöyle ifade edilmektedir:

> Bu hâlde Düvel-i Itilâfiyeye teslimiyet-i mutlaka hâlinde Türkler için feday-ı nefs etmekten kurtulmak emin değildir. Binaenaleyh Kafkasya Seddi'nin yapılmasını Türkiye'nin mahv-ı kat'îsi projesi addedip bu seddi Düvel-i Itilâfiyeye yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak mecburiyetindeyiz.[160]

---

[157] Hayıt, *Komünizm ve Türk Dünyası*, s. 20.

[158] Emel Akal, *İştirâkiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 29.

[159] Rahmi Doğru, "Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları", *FÜSBD*, C. 19, S. 2, Elazığ 2009, s. 282.

[160] AKDTYK, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri*, C. IV, AAM Yay. Ankara, 1991, s. 194.

Ancak Bolşeviklerin de bu plana geçit vermeye niyetleri yoktur. 11. Kızıl Ordu, 28 Nisan1920'de Azerbaycan'a girerek işgal eder ve Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki Müsavat iktidarı yıkılır. Kızıl Ordu, Mayıs 1920 sonuna kadar tüm Azerbaycan'a hâkim olur. Neriman Nerimanov başkanlığında bir Sovyet Cumhuriyeti kurulur. Azerbaycan'ın ardından Kızıl Ordu'nun 29 Kasım'da Erivan'ı ele geçirmesiyle Ermenistan, ardından da 25 Şubat 1921'de de Gürcistan Sovyeti ilan edilir.[161]

5.3. Efsaneden Gerçeğe Yeşil Ordu

Gelinen aşamada Sovyet desteğini kazanmak isteyen birbirine rakip üç Türk ortaya çıkmıştır. Kendisini doğrudan Marksist/Bolşevik olarak gören Mustafa Suphi, İngilizlere karşı verilecek mücadelede bir "İslam sosyalizmi" fikrine yönelen Enver Paşa ve aslında ideolojik ve politik bakımdan Bolşeviklere en uzak olduğu hâlde Anadolu'daki direnişin başına geçmeyi başarmış Mustafa Kemal. Ancak bu rekabet en açık şekilde Enver Paşa ile Mustafa Kemal arasında görülür. Kamuoyunda, Rusya'da Kızıl Ordu içindeki Müslüman birlikler ile Enver Paşa irtibatlandırılarak efsanevi bir beklenti oluşur. Şubat 1920 başlarında İngiliz askeri istihbaratı, *Enver'in büyük bir Müslüman Bolşevik ordusu başında İran'dan Maraş'a yürüme amacına yönelik propagandaya* dair rapor vermiştir.[162] Bu propaganda, Mustafa Kemal'e rağmen askerler arasında Enver Paşa'ya yönelik beklentilerin de diri olduğunu gösterir. Bu durumun bir yansıması, Ankara'da kurulan *Yeşil Ordu* Cemiyetidir. Mayıs 1920'de ortaya çıkan cemiyet, bazı eski İttihatçılar tarafından kurulur. Cemiyet, "Asya'yı Avrupa emperyalizminden kurtarmak" şiarını benimsemiştir. Yeşil Ordu adı ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmış olmakla birlikte İslam'a bir telmih olduğu açıktır. Daha önce geçtiği üzere Rusya'da

[161] Hayıt, *Komünizm ve Türk Dünyası*, s. 15.
[162] Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Bir Adam Enver Paşa*, s. 52.

ihtilalden sonra karşı devrimciler Beyaz Ordu'yu, Bolşevikler ise Kızıl Ordu'yu kurmuşlardı. Bu iki ordunun dışında Ukraynalı bir anarko-komünist olan Nestor Mahno'nun (ö. 1934) liderlik ettiği üçüncü bir güç daha ortaya çıkar. 1919'da oldukça etkin olduğu görülen Mahno'nun ordusu döneme ilişkin kaynaklarda, taşıdıkları siyah bayraklarına atfen "Siyah Ordu" olarak da geçmektedir. Ancak Şevket Süreyya Aydemir (ö. 1976) bu orduya "Yeşil Ordu" dendiğini, bu isimlendirmenin de Mahno güçlerinin Karadeniz'in kıyılarındaki ormanlık alanlarda etkili olmasından kaynaklandığını iddia etmektedir.[163] Oysa döneme ilişkin başka kaynaklar bu iddiayı doğrulamamaktadır. Sol-Kemalist bir fikriyata sahip Şevket Süreyya'nın, bir "İslam sosyalizmi" fikrine çok sıcak bakmadığı, hatta Müslüman sosyalistlerin pragmatist tutumlarına karşı alaycı tavrı bilinmektedir. Bu önyargısı muhtemelen Yeşil Ordu karşısında onu hafife alan, önemsizleştiren ve Enver Paşa'nın sahip olduğu askeri potansiyeli karartmaya dönük bir tutum takınmasına neden olmuştur. Zira döneme ilişkin örneğin Amerikan istihbarat raporlarından Orhan Duru'nun (ö. 2009) tespit ettiği 20 Nisan 1920 tarihli belgede, *Yeşil Ordu* ile kastın, Enver Paşa'nın talimatıyla Nuri Paşa tarafından kurulan Kafkas İslam Ordusu olduğu açıkça görülmektedir. Raporda Bolşeviklerin, Türkleri Kafkaslarda Ermenilere karşı, Kilikya'da da Fransızlara karşı askeri harekâta girmeye teşvik ettikleri ifade edilerek şöyle denmektedir:

> Nuri, Halil Paşa'nın komutasında Dağıstan'da oluşturulan Yeşil Ordu, belki de Azerbaycan'a girecek. Azerbaycan ordusunun Türklere çok zayıf bir direnme göstermesi önceden saptanmıştır. Böylece Müttefiklerin gözünde Azerbaycan'ın durumu kurtarılmış olacak. Ondan sonra Yeşil Ordu ve 15. Kolordu ile birlikte Azerbaycan, Ermenistan'a karşı harekete geçecek.[164]

---

[163] Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C. 2, Remzi Yay., İstanbul, 1971, s. 358. Ayrıca Bkz. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 285.

[164] Duru, *Amerikan Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s. 76.

Fakat döneme ilişkin başka belgeler Yeşil Ordu ile asıl kast edilenin, bundan da öte aslında Kızıl Ordu içindeki Müslüman birlikler olduğunu göstermektedir. Kızıl Ordu içinde sayıları on binleri geçen Müslüman askerlerin varlığı ve bunların başarıları böyle bir adlandırmayı beraberinde getirmiştir. Bizzat Kazım Karabekir ve Mustafa Kemal'in yazışma ve Meclis'teki beyanlarında da Kızıl Ordu içindeki Müslüman birlikler için kimi zaman İslam Bolşevik Ordusu, kimi zaman da Yeşil Ordu dendiğini görüyoruz.[165] Bu tabirin kullanım değeri görülerek Sovyetlerle ittifakı ve "İslam sosyalizmi" fikrini savunanlar tarafından da bir dernek ismi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

5.3.1. Anadolu'da Bolşevik Faaliyetleri ve Çerkez Ethem

Yeşil Ordu Cemiyeti BMM'de de nüfuzludur. Merkez komitesinde 14 üyesinin hepsi de milletvekilidir. Bununla da kalmazlar, daha Nisan 1920'de "Halk Zümresi" adını verdikleri bir grup kurarlar.[166] Hakkında oldukça olumsuz görüşler dile getiren Cemal Kutay (ö. 2006) Yeşil Ordu'nun okullarda bile sosyalist fikirlerin propagandasını yapar hâle geldiğini anlatarak Cemiyet tarafından dillendirilen şu dörtlüğü aktarır:

> Anadolu Şûralar Hükümeti var olsun,
> İşçilerin emeği özlerine yar olsun,
> Uyan mihnetle çalışan çıplak hemşeri,
> İnkılâba katıl dünyanın hür rençperi.[167]

Fakat Yeşil Ordu Cemiyeti'nin asıl güçlenişi Seyyare Kuvvetleri Komutanı Çerkez Ethem'in katılımıyla olur.

---

[165] Bkz. Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, İleri Yay., İstanbul, 2005, s. 95-123.

[166] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 105.

[167] Cemal Kutay, *Türkiye'de İlk Komünistler*, Ercan Mtb., İstanbul, 1956, s. 17.

Başlarda Mustafa Kemal ile ilişkileri oldukça iyi olan Ethem, Batı Anadolu'da Bandırma yöresinde örgütlenmiş, Yunan işgaline karşı direnişin asıl dayanağını oluşturmuştur. Hatta BMM'nin Ankara'da açılması ve varlığını koruyabilmesi bile onun iç isyanları bastırmada ve Yunan ordusuna karşı gösterdiği üstün başarısı sayesinde mümkün olur. Ethem, Bolşeviklerin Müslümanlara dönük politikaları nedeniyle Rusya'ya sıcak bakmaktadır. Yeşil Ordu'ya dâhil olmasıyla da Eskişehir, Ethem'in kontrolü altında komünist fikirleri halka yayan basın faaliyetinin merkezi hâline gelir. Yeşil Ordu kurucularından Mustafa Nuri (ö. 1923) Ağustos 1920'de *Arkadaş* gazetesini çıkarır.[168] Daha sona Arif Oruç da ona katılır ve gazete *Yeni Dünya* adıyla devam eder. Gazetenin logosunda *"Dünyanın Fukara-i Kesibesi Birleşiniz"* şiarı yazmaktadır.

Sovyetler, Türkiye'ye kurtuluş mücadelesi için destek verdiği gibi bir yandan da Anadolu'da Bolşevik yanlısı bir oluşum için propaganda faaliyetlerini destekler. Böylece 1920 yazı başında Anadolu'da, kimilerince bir "komünist parti" olarak da nitelenen[169] ve BMM Hükümeti nezdinde ilk Sovyet temsilcisi ve MUSKOM'un da yöneticilerinden olan Başkurt asıllı Şerif Manatov'un önayak olduğu oluşum meydana gelmiştir. Komintern belgelerini inceleyen Bilal Şen; Salih Hacıoğlu (ö. 1954), Şerif Manatov ve Ahmet Mustafa'nın kurdukları Ankara örgütünü, Türkiye Komünist *Bolşevik* Partisi (TK*B*P) olarak ilan ettiklerini belirtir. M. Tunçay ise *(Gizli) Türkiye Komünist Partisi* başlığı altında: *"Anadolu'da 1920 yazının başında TKP diye anılan bir çevre kurulmuştur."* demektedir. Ancak bu oluşum, bir "parti" demek için varlığı bile tartışmalı olacak kadar atıl kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şerif Manatov da bu tür faaliyetleri nedeniyle sınır dışı edilecektir.[170]

---

[168] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 111.
[169] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 388.
[170] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 388.

5.3.2. Bolşevikler Lehinde - Aleyhinde Fetvalar ve Basın

Anadolu'da Bolşevikliğin böylesine etkili olması özellikle İngilizleri rahatsız eder. 16 Mart'tan sonra İstanbul'da tüm İngiliz karşıtı faaliyetler yok edilmiştir. Ancak Anadolu basınında hâkim renk, İngiliz karşıtlığı ve Bolşeviklere sempati şeklindedir. Bu havayı dağıtmak için harekete geçen İngilizler, kontrollerindeki İstanbul basını aracılığıyla dinsel temalarla beslenmiş "antikomünist propaganda" başlatırlar.[171] Dini kurumlardan bu yönde fetvalar çıkarılmaya çalışılır.[172] İttihat Terakki döneminde Mısır'a giden ancak İşgalle birlikte Damat Ferit Paşa hükümeti kurulunca tekrar İstanbul'a dönen Mustafa Sabri Efendi, fanatik bir sosyalizm karşıtıdır. İstanbul'da *Cemiyet-i Müderrisîn* adıyla bir dernek kurar. Dernek daha sonra *Teâli-i İslâm Cemiyeti* adını alır. Dernek tarafından daha önce yine İngiliz işgali altındaki Kahire'de yayımlanan Bolşevizm karşıtı fetva, Şubat 1920'de tekrar yayımlanarak bildiride şöyle denir:

> İstinat ettiği nazariye-i esasiye (temel görüş) ne olursa olsun tatbikatı, efrad ve heyetin hakk-ı hayat ve hakk-ı temellükünü ihlâl suretinde tecelli ettikçe, Bolşeviklik ahkâm-ı İslâmiye ile hiçbir vech ve surette tevfik kabul etmeyecek derecede hâl-i tebayün (ters) ve taarruzdadır.[173]

Bolşeviklerle savaşmanın Müslümanların asli vazifesi olduğu dile getirilen bildiride, Hilafetin İstanbul'da kalmaya devam etmesini de bu şarta bağlayan imalı bir dil kullanılır. Ancak İngiliz belgelerine göre Teali İslam Cemiyeti'nin bu girişimi kamuoyunda hiç de hoş karşılanmamış, hatta birçok üyesi cemiyetten uzaklaşmış, taşradaki merkezleri de milliyetçi örgütlere bağlanmıştır.[174]

---

[171] Bkz. Avcoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 1, s. 148.
[172] Bkz. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C.1, s. 145.
[173] Akt. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 287.
[174] Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 287.

Teali İslam Cemiyeti, bu görüşünü Şeyhülislamlığa da onaylatmak ister. Bunun için gazetelere de yansıyan bir soruyla Şeyhülislamlıktan görüş istenir.[175] Şeyhülislamlık makamından Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi (ö. 1933) tarafından yapılan bir açıklamayla talep geri çevrilir:

> ...Bolşevikliğin esâsât-ı sahîhası hakkında malumât-ı katiyyemiz olmadığından makam-ı meşihatça bu babda henüz hükm-ü beyan edilmediği ve edilmeyeceği tabiîdir.[176]

Teali İslam Cemiyeti'nin Bolşeviklikle ilgili tutumuna Mehmet Akif'in başkâtibi ve üyesi olduğu Şeyhülislamlığa bağlı *Dârul Hikmeti İslâmiye Dairesi*'nden de reddiye gelir. *Sebilürreşad* dergisinin Mart 461. sayısında Dârul Hikmeti İslâmiye Dairesi Reisi Hüseyin Avni Efendi'nin (ö. 1954) bir demeci yayımlanır:

> Bazı gazetelerde ber istihzah gördüm. Fakat yine tekrar ederim, Bolşevikliğin esâsât ve mekâsıdı hakîkiyesi hakkında bize malumât-ı katiye ve sahîha yoktur. Bu hususda, beyân-ı fikredebilmek için evvelemirde onların kânûn-ı esaslarını elde etmek icab eder. İhtimal ki Teali İslam Cemiyeti'nin elinde bu kabil vesaiki katiye vardır. Fakat biz böyle bir şeye muttali olamadık (ulaşamadık). Bu hususta mesmuâta (duyumlara) binâ-yı hüküm etmek ve makâmı resmi olan Dârul Hikme için münâsib olamayacağı elbette takdir olunur...[177]

Hüseyin Avni, bu konudaki değerlendirmelerin Rusya'dan muhaceret edenlerin verdiği bilgilere de dayandırılamayacağına, zira bunların siyaseten karşıt görüşten olduklarına dikkat çeker. Hüseyin Avni, Bolşeviklik dinleri inkâr ediyorsa teslis ve şirke muarız olan İslam'ın doğal olarak ona da karşı olacağını dile getirdikten sonra

---

[175] Sarıhan, *Mehmet Akif*, s. 142.
[176] Kocabaşoğlu; Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, s. 231.
[177] Kocabaşoğlu; Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, s. 231.

gerçekte Bolşevikliğin İslam dünyası için değil, Batı için bir sorun olduğunu şu çarpıcı ifadelerle dile getirir:

> Bu, Müslümanlık haricinde bir meseledir. Hıristiyanlık âleminde zuhûr eden bir meselenin merci-i halli Hıristiyanlık riyâset-i rûhaniyesidir. Onun için İslam arasında böyle bir mesele tahaddûs etmedikçe (ortaya çıkmadıkça) istizahlara (izah istemeye) kalkışmak doğru değildir.[178]

Sebilürreşad dergisinin Şubat 459. sayısında da Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi'nin, Teali İslam Cemiyeti'ne cevaben yaptığı açıklama yer alır. Derginin aynı sayısında dört sayı süren bir tefrika başlatılır. Hint Müslümanlarından Şeyh Müşir Hüseyin Kıdvay'ın, sekiz yıl önce İngiltere'de yayımladığı ve Batı'da pek yankı bulduğu söylenen *İslam ve Sosyalizm* kitabının tanıtıldığı özetten, kitabın İslam ve sosyalizmin tevil ve telifine bir örnek olduğu anlaşılmaktadır.[179] Milli Mücadeleye destek veren Mehmet Akif de Nasrullah Camii'ndeki bir konuşmasında, sosyalizmi doğuran şartların Türkiye'de bulunmadığına, bu nedenle Bolşevizm'in Türkiye için bir tehdit olmadığına dikkat çeker. Akif, aksine Avrupa hükümetlerini titreten Bolşeviklerin bir müttefik ve istifade edilebilecek bir güç olarak görülmesi gerektiğini dile getirir:

> Avrupa hükümetlerini titreten Bolşevik tehlikesi, bizler gözlerimizi açmak suretiyle âlem-i İslam hakkında tehlikeli değil, bilakis istifade olunacak bir fırsattır. Çünkü evvela bizde Bolşeviklik zuhurunu yahut hariçten sirayetini hazırlayacak sebepler yok. Ne sermaye sahiplerimiz, ne bankalarımız, ne amele meselemiz, ne arazi meselemiz mevcut değil. Sâniyen bütün harekâtımızı, muamelatımızı tanzim eden şeraitimiz sosyalistlerin, Bolşeviklerin bundan asırlarca sonra belki bulabilecekleri düsturların, esasların en insani, en ulvî, en fıtrî, en şefik, en rahim şeklini

[178] Kocabaşoğlu; Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, s. 233.
[179] Kocabaşoğlu; Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, s. 231.

> ihtiva etmektedir. Binaenaleyh Bolşeviklerin Garp medeniyetini yıktıkları gün bizim esaslı hiçbir şeyimiz sarsılacak değildir. Sarsılsa sarsılsa Avrupalıları körü körüne ve hiç lüzumsuz yere taklit ederek aldığımız birtakım şeyler sarsılacaktır ki zaten bugünkü felaketimizin en birinci sebebi o mefâsidin harim-i mevcudiyetimize sokularak hayat-ı içtimaiye ve siyâsiyemizi zehirlemesidir. O hâlde bizim Bolşeviklerden korkmamıza mahal olmadığı gibi, Bolşevik olmaya da ihtiyacımız yoktur... Evet, düşmanın düşmanı dost olmak itibarıyla müşterek, mütekabil menafi dairesinde Bolşeviklerle ittifak edebiliriz. Garp'ın âlemi beşeriyeti, bilhassa biz Müslümanları ezmek için kuvvet almakta oldukları o melun zulüm müesseselerini yıkmak hususunda Bolşeviklere yardım da ederiz. Artık bu ittifakın zamanını, zeminini, dairesini ve bu muavenetin derecesini tayin etmek, tabiidir ki, selâhiyet sahiplerine aittir. O cihetleri onlar düşünsünler, onlar halletsinler. Böyle bir ittifaktan biz ne kadar istifade edersek, Ruslar da o derecede müstefid olacaklardır. Çünkü ihmal edilemeyecek bir kuvvet olduğunu demincek söylediğimiz İslam âlemi kendileriyle müttefik olmak şöyle dursun, bitaraf kalmakla bile Bolşeviklere pek kıymetli muavenette bulunmuş olur. Buna mukabil şimdiye kadar şimalden, cenuptan, şarktan, garptan mahsuriyet içinde kalan Müslüman milletlere de böyle bir ittifakın vereceği faydalar inkâr olunamaz. Henüz silah tedarik edememiş olanları silahlanacaklar, arkalarından emin olarak önlerindeki düşmanı denize dökmeye, asırlardan beri kaybettikleri istiklali ele geçirmeye muvaffak olacaklardır.[180]

Ancak İngiliz işgali altındaki İstanbul'da, bu tepkilere Bolşevik aleyhtarı karşı açıklamaların gelmesi gecikmez. Dahası, Mart ayında Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi'nin yerine Mustafa Sabri Efendi şeyhülislamlık görevine getirilir. Mustafa Sabri yeni bir açıklamayla daha önce Teali İslam Cemiyeti adına yaptığı beyanın İs-

[180] Sarıhan, *Mehmet Akif*, s. 128.

lam'a uygun olduğunu yineler: *"Bolşevikliğin, İslam dininin ulvî ahkâmına aykırı olduğuna dair Teali İslam Cemiyeti tarafından gazetelerde intişar eden beyanname, hak ve hakikate uygundur."* Mustafa Sabri, İttihat-Terakki'yi hedef alan beyanatına, cevabı içinde saklı şu sorularla son verir:

> Zavallı Türk milleti! Daha dün "Rusya ezelî düşmanımızdır", diyerek seni Almanlarla beraber harbe sokanlar, bugün de Bolşeviklik adı altında Moskoflarla birleşmeye davet ederek, her gün hakir bir tarzda senin hayat ve huzurunla en adi bir oyuncak gibi oynayacaklar mı? Ve sen bu yankesicilere sonuna kadar aldanmak ve alet olmak mezelletine katlanacak mısın?[181]

İngilizlerin politikaları burada da kalmaz. Yine Mart 1920'de, Mustafa Kemal'in Bandırma'dan 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'ya (ö. 1922) gönderdiği telgrafta uyarıcı nitelikte bir bilgi verilmektedir. Telgrafta İngiliz istihbaratından güvenilir kişilerden alınan bilgiye göre İngilizler padişahın başkanlığı altında tüm İslam ülkelerinden gelecek temsilcilerin oluşturacağı bir "Hilafet Meclisi" kurulması niyetindedirler.[182] Tüm bu gayretleri ise başta Anadolu olmak üzere İslam dünyasında olası bir sosyalist harekete karşı tedbir olduğu anlaşılmaktadır. Zira Temmuz 1920'de, İngiliz askeri istihbaratının İstanbul şubesi tarafından hazırlanan bir rapor, kamuoyunda genel eğilimin İslamcı ve Bolşevik cereyanların yakınlaşması yönünde olduğunu göstermektedir. Raporda İngiliz aleyhtarlığı ve İslam-Bolşevik yakınlaşmasına dair gözlemler kaydedilmektedir. Raporda Türkçe *İslam Bolşevik Ceridesi* adıyla illegal bir yayından söz edilerek Hilafetin güvenliği için çarpışan Müslümanlara katılmak üzere ilerleyen Bolşeviklerin, İngiliz itibarını tamamıyla

---

[181] Kemal Gurulkan, "İslâm'ın Siyasallaşma Sürecinde Cemiyet-i Müderrisin'den Teâlî-i İslâm'a", *Köprü*, S. 72, Güz 2000, s. 20.

[182] T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. 2, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1984, s. 16.

yok edecekleri öne sürülür. Raporun devamında şöyle denir:

> Yeni biçimler altında eski İslam dernekleri ortaya çıkıyor ve bütün planlarında Bolşevik fikri belirgin. Teali İslam Cemiyeti, bu yılın başında Bolşevikliğe karşı bir bildiri çıkarınca milliyetçilere sempati duyan birçok üyeleri çekildi ve taşradaki merkezleri milliyetçi bir örgüte bağlandı.[183]

Sıcak Savaş koşullarında halk, antikomünist propagandaya adeta sağır kesilirken birçokları için ise komünizm, insanın malını yoksullarla paylaşmasını emreden İslam'ın yeni bir ifadesinden başka bir şey değildir. Aslında konunun, *Das Kapital*'in "Kur'an tercümesinden azıcık daha başka bir şey" şeklinde algılanacak kadar vulgarize edilmesi, Ankara'daki Sovyet gözlemcilerini de rahatsız ettiği anlaşılmaktadır.[184] Fakat sonuç itibarıyla Anadolu'da "kendine has komünist" bir hava esmeye başlamış ve açık bir şekilde Sovyetlerle yakınlaşmanın Türkiye için en doğru yol olduğu savunulur olmuştur. 1920'de İstanbul'dan Ankara'ya geçen Halide Edip Adıvar (ö. 1964), bu sırada kendisine eşlik eden Kuvvay-ı Milliyeci Anadolu ve Makedonya kökenli jandarmaların Bolşevik yanlısı olduklarına dikkat çeker.[185] Bu durum, Ankara'daki Sovyetlere soğuk duran resmi tutuma rağmen kamuoyunun Bolşeviklere ve bir İslam sosyalizmi fikrine ne kadar sempatiyle baktığının bir başka göstergesidir. Halide Edip sadece sıradan insanların değil, Heyet-i Milliye'ye katılan ve Sorbonne'da okumuş, Fransızcası olağanüstü Yusuf Hikmet Bayur'un (ö. 1980) da Bolşevizm'den yana bir adam olduğunu anlatır.

Kamuoyundaki İslam ve sosyalizmi özdeş görmeye dönük eğilim, en açık şekilde Anadolu basınında gözlem-

---

[183] Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 287.
[184] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 94.
[185] Bkz. Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yay., İstanbul, 2014, s. 105.

lenmektedir. Örneğin *Açıksöz* gazetesinin 19 Temmuz 1920 tarihli sayısında yayımlanan "İngiltere'ye karşı Bolşevik İslam ittifakı" başlıklı imzasız başyazıda, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın, Bolşevik ihtilalinin yanı sıra Asya'da İslam tehlikesinden çok korktuğu ifade edilmektedir. Yazıda bu amaçla İngiltere ile Rusya arasında anlaşma yollarının arandığına işaret edilerek İslamcı ve Bolşevik güçlerin işin doğası gereği müttefik olmaları gereği ima edilir: *"Bir taraftan Kızıl Ordu, Avrupa kapılarını zorlarken Yeşil Ordu da Asya içlerine sokulan İngiliz kuvvetlerini denize doğru sürmektedir..."*[186] İngilizlerin İstanbul'daki tevkifâtından kurtularak Ankara'ya gelen ve çalışmalarına devam eden Yunus Nadi'nin (ö. 1945) gazetesi *Yeni Gün* de 14 Ekim 1920 günkü sayısında Enver Paşa ile ilgili bir haberinde şöyle denmektedir:

> Enver Paşa, Şark kıyamı kumandanlığı deruhte etmiştir. Garb emperyalizmine karşı Şarkın kıyam ve cidali her gün daha ziyade hakikat oluyor. İngilizler korktuklarına uğrayacaklardır.[187]

5.4. Bakü Kurultayı ve Sonrası

1920'de Bolşevikler artık Avrupa'da gerçekleşmesini bekledikleri büyük devrimin pek de yakın olmadığını kabullenmeye başlamışlardır. Bu ortamda Doğu halklarına yönelen Sovyetler Birliği, Batıya (İngiltere) karşı bir ittifak kurmaya çalışır ve Batılı emperyalist güçlerin egemenliği altındaki Doğulu halkları bu güçlere karşı ayaklandırma düşüncesindedir. Yani Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Almanya ittifakının yapmak istediğini şimdi Sovyetler Birliği yapmaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda MUSKOM'un çabaları ve III. Enternasyonal'in çağrısıyla 1920 Eylül'ünde Bakü'de, *I. Doğu Halkları Kurultayı* toplanır. Kurultaya belirgin bir anti-İngiliz hava egemendir.

---

[186] Kocabaşoğlu, Berge, Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar, s. 232.
[187] Akt. Sadi, *Türkiye'de Komünizmin Tarihine Katkı*, s. 413.

Emperyalist ülkelerdeki sosyalist hareketlerin delegeleri ile sömürgelerden gelenler arasında tartışmalar olur. Kurultaya katılanların çoğu Türk-Müslüman halkların temsilcileridir. Türkiye'den 230'un üzerinde delege katılır. Bazıları, Bolşeviklerle Mustafa Kemal arasında var olan iyi ilişkiler sonucunda BMM tarafından görevlendirilmiş ancak sosyalist fikirlerle ilgisi olmayan kişilerdir. Stalin'in karalama ve aleyhteki faaliyetleri nedeniyle Sultan Galiyev'in katılamadığı kurultaya[188] Mustafa Suphi ve arkadaşları katılırlar. Kurultaydaki bir diğer önemli isim de Enver Paşa'dır. Enver Paşa, Kurultay'a İİCİ Başkanı olarak ve "Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan inkılâplarını" temsil iddiasıyla katılır.[189]

Kongrede iki ana konu üzerinde yoğunlukla durulur: *Doğu halklarının ulusal kurtuluş mücadeleleri, beklenen "dünya devrimi" açısından ne anlam ifade ediyor ve Enternasyonal bu konuda nasıl bir strateji izleyecek.* Kongre'de "komünist" nitelikli olmayan ulusal kurtuluş hareketlerine karşı nasıl bir tutum takınılacağı da tartışılır. Doğu halklarına yönelik emperyalizme karşı ayaklanma çağrıları yayımlanır. Kongreye Azerbaycan delegesi sıfatıyla katılan Şevket Süreyya Aydemir, bir imamın konuşmasında, "Lenin'in kendi komünizm düşüncesini İslami prensiplerden örnek alarak şekillendirdiği" yönündeki sözlerinin diğer katılımcılar tarafından da doğal karşılandığını ifade etmektedir. Aydemir bu kabulün o sıralar yaygın bir kanı olduğunu dile getirerek bir anlamda Müslümanların çaresizliklerine ama daha çok istihzai bir dille işaret eder.[190] Enver Paşa için ise Bakü Kurultayı pek olumlu geçmemiştir. Onun Kurultayda yer alması, Bolşeviklerle işbirliğinin zirvesini temsil etmiş,

---

[188] Yamauchi, *Sultan Galiyev İslam Dünyası ve Rusya*, s. 119.

[189] Yamauchi, Hoşnut Olmamış Bir Adam Enver Paşa, s. 38.

[190] Ş. Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Yay., İstanbul, 1971, s. 214.

fakat kontrol edilemez bir güç olduğu Ruslar tarafından bir kez daha tespit edilerek bu ilişkinin kopma noktasını teşkil etmiştir.[191]

5.5. Türkiye Komünist Partisi (TKP-Bakü)

Bakü Kurultayı heyecanıyla 10 Eylül 1920'de Mustafa Suphi önderliğinde Türkiye Komünist Partisi (TKP-Bakü) kurulur. Çok geçmeden Suphi ve arkadaşları Anadolu ile irtibata geçerler. Mustafa Kemal'in daveti ile Ankara'ya gelmek için yola çıkarlar. TKP-Bakü tarafından Azerbaycan'da oluşturulmuş 1200 kişilik bir silahlı birlik de Kurtuluş Savaşı'nı desteklemek için gönderilmiştir. Fakat birlik Anadolu'ya ayak basar basmaz o sıralarda yeni düzenlenmiş olan Türk muvazzaf kuvvetleri içinde dağıtılıp eritilerek "komünist" oluşumlu hüviyetlerinin bütün izleri silinir.[192] Bakü'deki TKP ile Türkiye'deki sosyalist yapılanmalar arasında belli bir ilişki olması doğaldır. Ancak bu ilişkinin, dönemin şartları ve imkânları düşünüldüğünde son derece zayıf ve belli-belirsiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede iddiaya göre Bakü'deki TKP ile Anadolu'daki Yeşil Ordu Cemiyeti teşkilatları arasında bir iç içe geçmişlik söz konusudur.[193] Fakat dediğimiz gibi bunun nedeni sıkı bir organik ilişkiden daha çok doğal ve duygusal bir yoldaşlık halidir.

5.6. İngilizler ve Bolşevikler Arasında Mustafa Kemal

Bu dönem kamuoyunda baskın görüş Türkiye'nin Bolşeviklerle birlikte İngilizlere karşı hareket etmesi yönündedir. Bu durum Mustafa Kemal'in sözlerine de yansır. Temmuz ayında BMM'deki görüşmelerde Kafkasya

---

[191] Yamauchi, Hoşnut Olmamış Bir Adam Enver Paşa, s. 40.
[192] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 82.
[193] Bkz. Kutay, *Türkiye'de İlk Komünistler*, s. 18.

Cephesi ile ilgili bir soru üzerine Mustafa Kemal şunları kaydeder: *"İslamiyet'in en âli kaide ve kanunlarını ihtiva eden Bolşevizmin, bizim dahi mevcudiyetimize kastetmiş olan müşterek düşman aleyhinde bugün ihraz etmiş bulunduğu zafer bizim için de şayanı teşekkür bir neticedir."*[194] Yine aynı yıl başka bir Meclis konuşmasında şöyle demektedir:

> Bâhusus biz İslam olduğumuz için İslamiyet nokta-i nazarından bizim ümmetçiliğimiz vardır ki, milliyetçiliğin çizmiş olduğu daire-yi mahdûdeyi nâmütenâhi bir sahaya nakleder ve bu itibarla da bizim nokta-i nazarından bizim istikametimizde Bolşevik istikameti görülebilir. Bahusus Bolşevizm milletler içinde mağdur olan bir sınıf halkı nazarı mütalâaya alır. Bizim memleketimiz ise heyet-i umumiyesiyle mağdur ve mazlumdur. Bu itibarla dahi bizim milletimiz, beşeriyeti tahlise müteşebbis olan kuvvetler tarafından himayeye şayestedir.[195]

Mustafa Kemal, İngilizlerin onayını almadan ülkenin geleceğini garanti altına almanın mümkün olmadığına inanmaktadır.[196] Bunun için de ona göre ülkenin çıkarları, İngilizlerin politikalarına ters düşürülmemelidir. Fakat İngilizlerin, İslam dünyasında en ufak bir bağımsız varlığa tahammülleri yoktur ve özellikle Anadolu'da mutlak bir teslimiyet istemektedir. Bu durumda Mustafa Kemal için kerhen de olsa Sovyetlerle yakın durmaktan başka çıkar yol yoktur. Daha Meclis'in açılışından üç gün sonra; 26 Nisan 1920'de, Lenin'e gönderdiği mektupta "emperyalizme karşı işbirliği" teklif eder.[197] Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol, Mustafa Kemal'in 19 Temmuz 1920 tarihinde yayımladığı bir bildiri ile ilgili Amerikan Dışişleri'ne gönderdiği raporda şöyle demektedir:

---

[194] Kocabaşoğlu; Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, s. 233
[195] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 6.
[196] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 2, Tekin Yay., İstanbul, 2006, s. 205.
[197] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 383.

> Britanya ile Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı birlikte giriştikleri harekât bugün bu ülkeye anarşi koşullarını getirmiştir. Bugünkü durumda Türkler Bolşevik yardımı aramaya mahkum edilmiştir. Elde edebildiğim bilgiye göre Türkler, Bolşevikliğe sempati beslemiyor. Bolşeviklere katılmak istemiyorlar ancak Yunan ve Avrupa saldırganlığına karşı kendilerini korumak için son çare olarak Bolşevik yardımını arıyorlar. Bolşeviklik Türkiye'de yayılırsa sanıyorum bunun suçluları başta Büyük Britanya ile Yunanistan, daha az derecede Fransa ve İtalya olacaktır.[198]

İngiliz basınına yansıyan haberlere göre, Ankara'nın Bolşevik Rusya ile olan yakınlaşmasının orada da kimi çevreleri kuşkulandırdığı anlaşılmaktadır. Bu kuşkuları yansıtan muhafazakâr basına karşın *The Contemporary Rewiev*'da Mustafa Kemal'in Rusları sevmediği fakat şartların ve mevcut durumun onu Moskova ile birlikte olmaya zorladığı ifade edilir.[199] Mustafa Kemal'in bu siyasi manevrası Bolşevik yönetiminde de karşılık bulur. Nitekim Lenin, Sovyetler 8. Kongresinde Kemalistleri "Türk Ekimcileri" diye nitelendirecektir. Yine Lenin'in, Türkiye'ye elçi olarak tayin edilen Semyon Aralov'a (ö. 1969) Aralık 1921'de söylediği şu sözler bunun bir ifadesidir:

> Mustafa Kemal Paşa tabi ki sosyalist değildir. Ama görülüyor ki, iyi bir teşkilatçı. Kabiliyetli bir lider, milli burjuva ihtilalini yönetiyor. İlerici, akıllı bir devlet adamı. Bizim sosyalist devrimimizin önemini anlamış olup, Sovyet Rusya'ya karşı olumlu davranıyor. O, istilacılara karşı bir kurtuluş savaşı yapıyor. Emperyalistlerin gururunu kıracağına, padişahı da yardakçıları ile birlikte silip süpüreceğine inanıyorum.[200]

---

[198] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s. 94.

[199] Mehmet S. Yılmaz, *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si*, Phoenix Yay, Ankara, 2002, s. 24.

[200] Doğu Perinçek, *Lenin, Stalin, Mao'nun Türkiye Yazıları*, Kaynak Yay., İstanbul, 1992, s. 154.

5.7. Anadolu'da Sıcak Savaş'tan Soğuk Savaş'a

5.7.1. Resmi Türkiye Komünist Partisi (TKP-Resmi)

Mustafa Kemal, kendisini Sovyetlerle ilişki kurmaya mecbur eden şartlarla birlikte bu ilişkinin açtığı meşruiyet zemininde günden güne ayrıca güçlenen bir "sosyalist" çevrenin faaliyetlerinin de farkındadır. Bu faaliyetleri yakından takip eder ve gelişmeleri kontrol edebilmek için önlem alması gerektiğini görür. Bunun için 18 Ekim 1920'de kendisine yakın isimlere alternatif bir "Komünist Parti" (TKP-Resmi) kurulması talimatını verir. Kurucular arasında, Tevfik Rüştü (ö. 1972), Mahmut Esat (ö. 1943), Yunus Nadi, Kılıç Ali (ö. 1971) ve Süreyya Yiğit (ö. 1952) gibi Meclisin "sol" fikirli üyeleri vardır. Resmi TKP'nin teşkili Anadolu'daki Sovyet yanlısı "sosyalist" hareket içinde bir hayli şaşkınlık ve karışıklığa neden olur. İstediklerinin gerçekleştiğini düşünen Yeşil Ordu'nun Makedonyalı önde gelenleri bu yeni örgüte davet edilirler, onlar da bu daveti kabul ederler. Ancak Hakkı Behiç (ö. 1943) ve Reşid Bey (ö. 1951) gibi Çerkez liderler Resmi TKP'ye geçme konusunda ayak diretirler. Bu çevre Ethem'i lider ve Eskişehir'i merkez alarak İslâm ile sosyalizmi birleştirici yeni bir siyaset geliştirme çabasındadır. Hatta Sovyet ajanlarının da Ethem'in başa geçeceği bir "Bolşevik İhtilâli" için uğraştıkları düşünülmektedir. Fakat Ethem, bu tümüyle Ruslara angaje teklife yanaşmaz.

Resmi TKP'nin kuruluşuyla birlikte artık Mustafa Kemal çevresine de komünizm hakkında söz söyleme, hatta polemik yapma hakkı doğmuştur. Kemalistlerin sözcüsü *Hâkimiyeti Milliye* gazetesi, Yeşil Ordu üyelerine "komünizm hakkında hiçbir bilgileri olmayan şarlatanlar" diye hücum eder. Artık "resmi olmayan" komünistler aleyhine bir kampanya başlamıştır.[201] Gazete 12 Ekim 1920'de "iki komünizm", ardından da "Rus Bolşevizmi, Türk Komünizmi" başlıklı iki yazıyla "komünizm" ve "Bolşevizm"

[201] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 116.

kavramlarını Türkiye açısından tartışır. Birinci yazısında *"Anadolu'nun komünist hedefler uğruna büyük bir mücadele vermekte ve güvenilir adımlarla bu yeni dünyanın kapılarına doğru ilerlemekte..."* olduğu ifade edilmektedir. Ancak bunda Türklerin kullandığı taktiklerin hiçbir surette Rus tecrübesinin körü körüne kopyası olmadığı vurgulanır. Zira iki memleketin tarihi gelişimi tamamen farklıdır. Yazıya göre Türkiye'de komünizmin Rusya'da olduğu biçimde sert yöntemlere başvurma ihtiyacı duymaksızın başarılacağı, birbirine paralel, ortak hedefe doğru gidecekleri, fakat biçimde iki komünizm bulunduğu ifade edilir.[202] Resmi TKP üyesi Yunus Nadi'nin gazetesi *Yeni Gün* de enternasyonalizmin yol açabileceği sakıncalara, savaş hâlinde olan ülkede vatanseverlik duygusunun öldürülmesinin ne anlama geleceğine dikkat çeker.[203]

5.7.2. Halk İştirakiyun Fırkası (THİF)

Kemalistlerin manevrası karşısında Sovyet yanlıları da yasal zeminde faaliyete geçilmesi gerektiği kararına varırlar. Bunun için Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası (THİF) adıyla bir parti kurulur. Parti, İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü'nün parti program ve tüzüğünü onaylamasıyla 7 Aralık 1920 tarihinde resmileşir. Parti adına "Halk" sözcüğünün eklenmesi, Resmi TKP'den farkı ifade etmek içindir. THİF'nin kurucuları arasında Tokat milletvekili Nazım Resmor (ö. 1935), Bursa milletvekili Şeyh Servet (ö. 1962), Afyon milletvekili Mehmet Şükrü Koç (ö. 1938), Veteriner Binbaşı Salih Hacıoğlu (ö. 1954) ve Ziynetullah Nuşirevan vardır.[204] 14 Temmuz 1920'de bir bildiriyle merkezi Ankara'da olmak üzere, III. Enternasyonal'e bağlı bir komünist partinin kurulduğu ilan edilmiştir.

---

[202] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 117.
[203] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 117.
[204] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 122.

6. REELPOLİTİĞİN ZAFERİ VE TASFİYELER

Ankara ile Sovyetler Birliği arasında Ağustos 1920'de hazırlanan dostluk anlaşması, taslağında Rusların Ermenilere Van, Muş ve Bitlis vilayetlerinden yer verilmesi şartı getirmeleri nedeniyle ertelenmiştir.[205] Falih Rıfkı Atay'ın dediğine göre bu sıralar Ankara'ya bir mektup yazan Enver Paşa, Ruslara güvenilmemesi uyarısında bulunur. Mektupta *"Dağıstan ve Kafkasya Müslümanlarından kuvvet toplayarak ilkbaharda size yardıma geleceğim. O zamana kadar dayanın."*[206] der. Amacı, Osmanlı devletini federatif bir yapı şeklinde yeniden bir araya getirmek olan Enver Paşa, amcası Halil Paşaya yazdığı mektupta da, *"...İngilizler elbette razı olmazlar buna. Onun için bir kuvvetle ilkbaharda Anadolu'ya geçeceğim. Eğer Ruslar, Müslüman asker toplamaya izin vermezlerse gizli gireceğim"* der.[207] Kamuoyunda da böyle bir beklenti vardır ve insanlar artık bir an önce ülkenin kurtuluşu için bir ışık görmek istemektedirler. Kütahya Milletvekili Besim Atalay, Meclis'te şöyle konuşur:

> Memleket elden gittikten sonra Azerbaycan'dan kuvvet gelecekmiş! Ben onu bilmem... Memleket ezildikten ve memleket çiğnendikten sonra o kuvvetler neye yarar? Gelecekse gelsinler...[208]

Fakat Moskova ile anlaşmayı sağlayan Ankara'ya Eylül ayında 1 milyon altın Ruble, silah ve cephane yardımı gelmeye başlamıştır.[209] Doğu Cephesinde başlayan ve süratle gelişen ileri harekâtla 30 Eylül'de Sarıkamış ve Merdenek, ikinci harekâtla da 30 Ekim'de Kars geri alınır. 3 Aralık'ta Ermenilerle yapılan Gümrü Anlaşması neticesinde Sovyetlerle anlaşmazlık teşkil eden konu da ortadan kalkmıştır. Anadolu'daki bu gelişmenin ardından

---

[205] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 385.
[206] Atay, *Çankaya*, s. 296.
[207] Atay, *Çankaya*, s. 297.
[208] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 159.
[209] Atay, *Çankaya*, s. 300.

Rusya'da Türkler hakkında tercihi kesinleştirme vakti gelir. Yıllardır süren savaşın ardından yeni rejimin ikamesine çalışıldığı bu aşamada rejim ihracından önce ülkenin yeniden inşası öncelenir ve Bolşeviklerin ibresi Mustafa Kemal'de karar kılar.

6.1. Çerkez Ethem'in Tasfiyesi

Ankara ve Moskova arasında kurulan bu ilişkinin ardından iki taraf da kendileri açısından "sorun" teşkil eden unsurların tasfiyesine giriştiler. Mustafa Kemal'e göre içerdeki tehditlerin başında Çerkez Ethem gelmektedir. Bunun için bir plan uygulamaya konur. Daha önceki tekliflerin ardından resmi TKP'ye katılması yönünde bir öneri daha iletilir. Mustafa Kemal bunun için Çerkez Ethem'e yazdığı mektupta şöyle der:

> ...III. Enternasyonal'e bağlı Ankara'da bir genel merkez kuruldu. Bu cemiyet merkezine ben, sen ve Refet Bey dahi alındık. *Yeni Dünya* gazetesi işte bu cemiyetin fikirlerini yayacaktır. Hakkı Behiç Bey, cemiyetin genel sekreteri olmuştur. Buna ciddi bir surette çalışmak, bilimsel ve pratik gayret lazımdır... Hazırlanmakta olan program tamamlandığı anda size de gönderilecektir... Sıhhat ve afiyet muhterem yoldaş.[210]

Çerkez Ethem, Mustafa Kemal'in davetini kabul eder. *Yeni Dünya* gazetesinin Ankara'ya nakli gerçekleşir.[211] Fakat bu teklifin ardından hızla Ethem'in tasfiye planı uygulamaya konmuştur. İsmet İnönü, Kasım 1920'de Garp Cephesi komutanlığına tayin edilir ve kendisine, partizan teşkilatları disiplinli birlikler olarak birleştirmek suretiyle düzenli ordu kurma emri verilir. Ethem ve kardeşleri İnönü'nün bu açık tasfiye planını reddederler. Böylesi bir ortamda Ethem Resmi TKP üyesi

---

[210] Hüseyin Aykol, *Çerkez, Ethem Gerçek Yaşam Öyküsü*, Phoenix Yay., Ankara, 2011, s. 101.

[211] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 122.

olduğu kadar THİF üyesi de olduğu hâlde THİF Merkez Komitesi, Ethem'i desteklemenin sakıncalı olduğunu düşünerek partinin Ethem ile ilişkisinin kalmadığını bildirir.[212] Ethem'e bağlı birliklere, 5 Ocak 1921'de Gediz'de son ve kesin darbe indirilir. Ethem, Yunanistan hâkimiyetindeki Türk nüfuslu Batı Trakya'ya kaçar. Resmi TKP ise bu görevin ardından kısa süre sonra dağılır.

6.2. Mustafa Suphi'nin Tasfiyesi

Ethem'in başkaldırısı sırasında Mustafa Suphi de faaliyet merkezini Anadolu'ya taşıma hususunda Mustafa Kemal'in kendisine vermiş olduğu izni nihayet uygulamaya karar vermiştir. Suphi, bir grup arkadaşıyla Aralık 1920'de Kars'a hareket eder. O sırada Moskova'ya gitmekte olan Ali Fuat Cebesoy ve Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir ile uzunca görüşür.[213] Trabzon yolculuğunda Mustafa Suphi ve arkadaşları, her vardıkları yerde *"komünistlerin özel mükiyeti ortadan kaldırmak ve kadınların statüsünü değiştirmek gayesiyle geldikleri"* propagandasıyla kendilerine karşı yönlendirilmiş kalabalıklar tarafından protestolarla karşılanırlar.[214] Kimi kaynaklarda bu protestoların 9. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir tarafından tertiplendiği iddia edilmektedir. Olaylar karşısında Suphi ve arkadaşları Karabekir'in yönlendirmesiyle Kars ve Erzurum'dan sonra Trabzon'a geçerler. Mustafa Suphi'lerin amacı buradan gemi ile Samsun'a geçip Ankara'ya ulaşmaktır. Ancak Karabekir, heyeti Rusya'ya geri göndermek için Trabzon'a yönlendirir. Heyet 28 Ocak 1921'de Trabzon'dan Karadeniz'e açıldıktan sonra kayıkçılar kahyası Yahya Kahya ve adamları, gemiye arkadan yetişip Mustafa Suphi ve arkadaşlarını öldürürler ve cesetlerini denize atarlar.

---

[212] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 124.
[213] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 128-129.
[214] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 129.

6.3. THİF'nin Tasfiyesi

Ankara'da ise THİF'nin sözcülüğünü yapan *Emek* gazetesinin 16 Ocak 1921 tarihli birinci sayısında, komünizmin esasları ele alınarak bunların İslam'la çatışmadığı kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Ancak THİF için de artık bir dönüm noktasına gelinmiştir. Çerkez Ethem isyanında THİF yönetimi Ethem ile ilgisi bulunmadığını açıkladıysa da bu dikkate alınmaz. Faaliyetlerini kendisi durdurmasına rağmen *Emek* gazetesiyle birlikte Parti de Ocak 1921'de kapatılır.[215] Partililer 12 Nisan 1921'de tutuklanırlar ve ağır cezalara çarptırılırlar. Hükümet, sosyalizmi İslam'la ilişkilendirmeye çalışan partinin propaganda etkisini de ortadan kaldırmak için tedbirler alır. Dini makamlardan alınan fetvada, "Kur'an'la bağdaşmayan bu tehlikeli ve düzmece hareket" yerilip kınanır ve inançlı insanlar THİF'den uzak durmaya davet edilir. [216] Bu karar, Türkiye'nin yakın tarihinde sosyalizm ve İslamiyet arasındaki ilişki bakımından bir dönüm noktası olacaktır. Bundan sonra "sosyalizmin İslam'la bağdaşırlığı" kesin bir dille reddedilmiştir.

6.4. Enver Paşa'nın Tasfiyesi

Rusya'nın Anadolu için muhatabının "Ankara" olmasının kesinleşmesinden sonra uluslararası dengeler de şekillenmeye başlar. 16 Mart 1921'de İngiltere ile ticaret anlaşması imzalayan Bolşevikler, Asya halklarını askeri, diplomatik veya herhangi bir eylem ve propaganda biçimiyle İngiliz çıkarlarına karşı düşmanca eylemlere teşvik etme girişimlerinden çekinmeyi yükümlenirler. İngiltere de Çarlık Rusya'sı dönemi toprakları için benzer bir garantiyi Bolşeviklere verir.[217] Bu anlaşma, İslam dünyası-

---

[215] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 124-133.
[216] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 134.
[217] Erel Tellal, "Mirsaid Sultan Galiyev", *AÜSBFD*, Ocak 2001, S. 28, s. 110.

na devrim ihracının askıya alınmasının iki ülke arasındaki anlaşmayla kesinleştirilmesi anlamına gelmektedir. Kısacası Enver Paşa için de oyunun dışına itilme vaktidir. Nitekim aynı gün (16 Mart) Türkiye ile Rusya arasında Türk-Rus Dostluk Anlaşması imzalanır. Gelişmelerin seyri çoktan belli olduğu için 11 Mart'ta Fransızlar, 12 Mart'ta da İtalyanlar Anadolu'daki işgal bölgelerinden bir takım ekonomik imtiyazlar karşılığında çekilmeyi kabul etmişlerdir.[218] Londra, Moskova ve Ankara arasındaki anlaşma trafiğinin ikinci turu ise beş gün sonra gerçekleşir. Gelinen noktada, Türkiye'ye daha fazla baskı yapmanın, Anadolu'daki direnişte Sovyetlerle ittifaktan yana olanlara destek vermek olduğunu gören İngiltere ince bir diplomatik ayarla yine aynı gün; 21 Mart'ta Türkiye ile Yunanistan arasındaki çatışmada "tarafsızlığını" açıklar.[219]

Ancak Yunan ordusu Temmuz 1921'de Ankara Hükümeti ordusunu Kütahya-Eskişehir cephesinde bozguna uğratmıştır. Başta Ankara olmak üzere her tarafta panik havası eser. Bu kritik anda Moskova'da bulunan Enver Paşa, kendisini destekleyenler tarafından mücadeleye liderlik etmesi için Anadolu'ya davet edilir. Moskova'dan ayrılan Enver Paşa, 30 Temmuz'da Batum'a gelir. Batum, Enver Paşa'ya bağlı örgütlenmenin merkezi durumundadır. 5-8 Eylül 1921'de Halk Şûraları Fırkası'nın ilk genel kurulu toplanır. Fakat 13 Eylül 1921'de şaşırtıcı bir şekilde Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasının ardından özgüven kazanan Ankara, Enver Paşa yanlılarına karşı tutumunu sertleştirir. Rusya'dan da İttihatçıların sınır dışı edilmesini talep eder. Bunun üzerine Bahattin Şakir, Küçük Talat, Nazım Resmor ve bazı İttihatçılar tutuklanarak Batum'a getirilirler. Bir beklentisi kalmayan Sovyet Hükümeti, artık Enver Paşa'yı yedekte tutmaktan

[218] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 393.
[219] Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye*, s. 173.

vazgeçmiştir.[220] Anadolu'ya dönme ümidi kalmayan Enver Paşa, bu defa Bolşeviklere karşı bağımsızlık mücadelesi için tam karşıt cepheye; Kadimci Basmacılara katılmak üzere Türkistan'a doğru yola düşer. Gelişmeleri Mustafa Kemal, Meclis'te 1 Aralık 1921'de yaptığı konuşmada şöyle değerlendirmektedir:

> Efendiler; büyük ve hayalî şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celb ettik. Biz Panislâmizm yapmadık. Belki yapıyoruz, yapacağız dedik. Düşmanlar da yaptırmamak için bir an evvel öldürelim dediler. Panturanizm yapmadı.! Yaparız, yapıyoruz dedik, yapacağız dedik ve yine öldürelim dediler. Bütün dava bundan ibarettir. Efendiler, bütün cihana havf ve telâş veren mefhum bundan ibarettir. Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikâtı tezyid etmekten ise haddi tabiîye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim. Binaenaleyh Efendiler, biz hayat ve istiklâl isteyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz.[221]

Sakarya'da Yunan taarruzu kesilmişse de Ankara Hükümeti kuvvetleri, zaferi sonuna kadar götürecek kuvvette değildir. 1920 yılı bitiminden beri gittikçe artan Sovyet yardımlarının devamı hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle Sovyetlerin de talebi üzerine tutuklu THİF üyeleri affedilirler.[222] Hatta Arif Oruç'a gazetesini tekrar çıkarma izni verilir. Moskova-Ankara anlaşmasının bir nevi Rusya tarafından denetlenmesi babından Ekim Devrimi'nin önemli liderlerinden ve Kızıl Ordu'nun kurucusu Mihail Frunze (ö. 1925), Aralık 1921'de bir heyetle Ankara'ya gelir ve Mustafa Kemal ile görüşür. Ankara, ziyare-

---

[220] Bkz. Ahmet Kuyaş, "Yeni Osmanlılar'dan 1930'lara Antiemperyalist Düşünce", *MTSD-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yay, İstanbul, 2009, s. 251.

[221] AKDTYK, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I-III, AAM Yay., Ankara, 1997, s. 216.

[222] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 154.

ti, savaşı sonlandırmada gerekli maddi yardımın devamının yolu olarak görmektedir. Hatta Mustafa Kemal yeni rejimin Rusya'daki Sovyet iktidarında olduğu gibi aynı metotlar içinde bulunduğunu söyleyecek kadar ileri gider.[223] Bu şartlarda Nazım Resmor ve Hacıoğlu Salih'e THİF'yi yeniden kurmalarına bile izin verilir. Partililerin ilk işlerinden biri *Yeni Hayat* adıyla bir yayın organı kurmak olur. Gazetede artık *komünizm ile İslam arasında bir ilgi* kurulmaz, bunun yerine Komintern tarafından hazırlanan "Batı emperyalizmine karşı söylem" işlenir, iktisadi konulara yoğunlaşır.[224]

Bu sırada artık Anadolu'da kalma imkânı kalmadığını gören Yunan Hükümeti, kısa zamanda geri çekilme ve Anadolu'yu boşaltma hazırlığı yapılmasını isteyen 28 Şubat 1922 tarihli bir telgrafı Yunan Yüksek Komutanlığı'na, göndermiştir. Nihayet 30 Ağustos 1922'de Yunan ordusu karşısında "Dumlupınar Meydan Muharebesi" kazanılır. Bu zafer Türkiye açısından artık Sovyetlerle ilişkide bir dönüm noktasıdır. Ankara, Rusların yardımını artık daha az önemsemeye başlar.[225] Aynı yıl THİF yeniden kapatılır ve gizli tertiplere giriştikleri gerekçesiyle mensupları tekrar tutuklanır. Rusya'da *Pravda* gazetesinde, devam etmekte olan Lozan görüşmeleri konusunda Türkiye'yi uyaran bir makale yayımlanır. "Komünist kıyımı" devam etmesi durumunda, Sovyetler Birliğine bel bağlanmaması ihtar edilerek Türkiye'ye hata yapmaması çağrısı yapılır.[226] Aslında ilişkilerin bozulması Ankara'nın isteğidir. Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy (ö. 1968), elçilik memurlarıyla birlikte Moskova'yı terk eder.

1922, aynı zamanda İngilizlere karşı mücadele vermekte olan İttihatçıların yok edilme yılıdır. 17 Nisan

---

[223] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 155.
[224] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 157.
[225] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 163.
[226] Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s. 165.

1922'de Berlin'de Trabzon eski valisi Cemal Azmi ve İttihat-Terakki Cemiyeti eski başkanı Bahattin Şakir Bey öldürülmüştür. Bu ölümleri, 21 Temmuz 1922'de Cemal Paşa'nın Tiflis'te bir Ermeni tarafından vurularak öldürülmesi, 4 Ağustos 1922'de Enver Paşa'nın, Buhara'nın doğusundaki bir çarpışmada Ruslar tarafından öldürülmesi izler. Artık Müslüman müstemlekelerde İngiltere'yi rahatsız edecek bir unsur kalmamıştır. İşin bu noktaya geleceği Ankara açısından o kadar belli olsa gerektir ki İttifak devletleri ile çoktan başlatılan temaslar çerçevesinde Yusuf Kemal Tengirşek (ö. 1969) Avrupa'ya gönderilir. Yusuf Kemal Bey, Fransızca *Journal d'Orient* gazetesine verdiği 21 Şubat 1922 tarihli demeçte şöyle der:

> Avrupa'ya, yeni Türkiye'yi tanıtmak amacıyla gidiyorum. Emperyalist değiliz. Turancı veya İslâm birliği taraftarı da değiliz. Türk topraklarında hukukumuzun tanınmasını istiyoruz.[227]

Türkiye'nin Batı sistemi ile barışı temin edilmiş, artık Sovyetler Birliği'ne gerek kalmamıştır. Aslında Amerikan Büyükelçisi Bristol'ün iki yıl önce yazdığı raporu, gelinen durumun beklenir olduğunu göstermektedir. Bristol 21 Ekim 1921 tarihli raporunda İngilizlerin Yunanlılara verdiği desteğin kırılganlığına dikkat çekmektedir:

> Hiç kuşku yoktur ki Hindistan Dairesi, Türk aleyhtarı bir politikanın Hindistan Müslümanlarını etkileyeceğinden, böylece İslam dünyasını İngilizlere karşı birleştirip ayaklandıracağından korkmaktadır. Ayrıca ister Çarcı, ister Bolşevik olsun Rusya'daki bir hükümetle İngiltere arasında İran, Afganistan ve Orta Doğu'da çıkması kaçınılmaz zorluklara karşı Türk'ü düşman yapmaktansa dost yapmanın daha yararlı olacağını düşünenler vardır. Öyleyse İngiliz hükümeti tam bir Türk aleyhtarı politikayı kabul edinceye kadar tereddütler geçirmiştir ve ancak Yunanlıların ba-

[227] Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı günlüğü*, C. IV, TTK, Ankara, 1996, s. 288.

> şarısından emin oldukça onlar eylemli İngiliz desteği alabileceklerdir. Yunanlıların başarısızlıkları karşısında İngiliz politikasında bir değişiklik olursa bu beni şaşırtmayacaktır. Ve her gün daha iyi görülmektedir ki Yunanlılar, istediklerini Türklere kabul ettirecek kadar güçlü değillerdir.[228]

6.5. Galiyev'in Tasfiyesi

Bu arada bir diğer tasfiye de Rusya'da Sultan Galiyev ve arkadaşlarına yönelik işler. 21 Kasım 1919'da, Doğu Halkları Komünist Örgütleri II. Kongresi'nin hazırlık toplantısında Galiyev, İdil-Ural Cumhuriyeti kararnamesinin uygulanmasını ister ancak Lenin tarafından reddedilir. Galiyev ve arkadaşları, Ocak 1920'de MUSKOM III. Kongresinde Rus Komünist Partisi'nden Türkistan örgütünün Rusya'daki bütün Müslüman-Türk komünistlerini temsil eden bir Türk Komünist Partisi'ne çevrilmesini isterler.[229] Galiyev'in de dâhil bulunduğu üç kişilik bir delegasyon 22 Mart 1920'de Lenin'e çıkarak onu ikna etmeğe çalışırlar. Lenin bu isteği de reddeder ve Tatarları, "emperyalist şovenizm" ile suçlayarak "geri kalmış" kardeş halklardan Başkurtlar üzerinde hâkimiyet kurmağa çalışmakla suçlar. Böylece Müslümanlar, tüm özerk kuruluşlarından yoksun bırakılmışlardır. Sonunda Müslüman Birliği'nden çekinen Moskova, büyük bir birleşik Müslüman cumhuriyet yerine İdil Ural bölgesini "Tataristan" ve "Başkurdistan" olarak iki küçük özerk cumhuriyet şeklinde tanımlar. Galiyev, 1920-1923 yılları arasında Stalin'in milli sorun ve yerel özerklikler konusundaki olumsuz görüş ve eylemlerine karşı en şiddetli muhalefeti yapan isim olur. 1923'te Stalin tarafından birtakım yazışmalar ileri sürülerek *"Karşı devrimci, Pan Turanist Enver Paşa ile işbirliği yapmak"* suç-

---

[228] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s. 125.

[229] Helene Carre d'Encausse; Stuart Schram, *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik*, Çev, S. Avcıoğlu; A. Aşçıoğlu, Yön Yay., İstanbul, 1966, s. 55.

lamasına maruz kalarak tutuklanır.[230] Mayıs 1923'te partiden ihraç edilir. 1928'de son kez tutuklanır ve Solovki adalarındaki kamplara gönderilir. Sonraki akıbeti ile ilgili çok sağlıklı bilgiler yoktur. Bazı kaynaklara göre hapiste ölmüş ya da idam edilmiştir.[231]

7. BATI VE MUHAFAZAKÂRLIK KISKACINDA KEMALİZM

Türkiye'de ise savaş sonrası yeni rejim, kendi ayakları üzerinde durabilmek için bir an önce bir ekonomi inşa etmesi gerekmektedir. Bu nedenle daha barışın adı konmadan iktisadi durumla ilgili çalışmalar başlar. Fakat başta İngiltere olmak üzere Batılı güçlerin nefesi hâlâ ülkenin ensesindedir. Ertelenmiş hesapların farkında olan Mustafa Kemal, Batı sermayesini kuşkulandıracak davranışlardan uzak durmada oldukça özenli hareket eder. Yeni bir İttihat-Terakki korporatizmi ya da bir başka "Sovyet" modeli izlenimi vermemesi gerektiğinin, böyle bir yönelimin Batı tarafından er ya da geç "aşağı yukarı bir diktatör manzarası" şeklinde okunmak isteneceğinin farkındadır. Ancak bir yandan süreci organize edebilecek, ekonominin çarklarını döndürebilecek devletten başka bir gücün olmadığı da açıktır. 17 Şubat 1923'de İzmir'de 1. İktisat Kongresi toplanır. Kongre konuşmalarında tüm bu hassasiyetler gözetilir ancak ülkenin içinde bulunduğu şartlarda devletin ekonomiye müdahalesinin olmazsa olmaz bir zorunluluk olduğu da dile getirilir. Nihayet 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanır ve beş yıllık işgalin ardından İstanbul İngilizler tarafın-

---

[230] Arslan Bulut, "Sultan Galiyev veya Yaşarken Sırat Köprüsünden Geçmek", *Ulusal Sol'a Teorik Katkı*, Ulusal Dergisi Kitaplığı, Ankara, 1999, s. 150

[231] Benningsen; Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Milli Komünizm*, s. 114.

dan tahliye edilir. Antlaşma hükümlerine göre Osmanlı döneminde verilmiş gümrük muafiyetleri 1929'a kadar devam edecektir.[232] Bu durum ülke için adeta "mecburi liberalizm" anlamına gelmektedir.

9 Eylül'de CHP kurulur, 29 Ekim'de de Cumhuriyet rejimi ilan edilir. Ancak Lozan'da çözülemeyen konularla ilgili İngilizlerin baskıları devam etmektedir. İçerde ise "tek adam" hâline gelen Mustafa Kemal karşısında eski arkadaşlarından oluşan bir muhalefet şekillenmeye başlar. 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) kurulur. Ülkenin ve yeni rejimin Batı ile ilişkisi dikkate alınarak benimsendiği anlaşılan parti programında, liberalizm vurgusu ve "dine hürmetkârlık" ifadesine yer verilir. Ancak bu stratejiyi gayet iyi okuyan Mustafa Kemal, partiyi dış müdahale için "açık kapı" olarak görür. Şeyh Said İsyanı da eklenince *Takrir-i Sükûn* kanunu çıkarılarak TCF ve çeşitli siyasi oluşumlar kapatılır (1925).

Avrupa'da ise Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan diğer ülke Almanya, yeniden toparlanma çabasındadır. Aslında savaşta fazla bir tahribata uğramayan Almanya, yenilginin faturası olarak dayatılan Versay Antlaşması boyunduruğuna alınmıştır. Buna göre Almanya'nın uçak üretimi de kısıtlanmıştır. Fakat ileri Alman sanayisini, kâğıt üzerindeki antlaşmalarla bağlamak mümkün görünmemektedir. Çeşitli yollara başvuran Almanlar uçak üretimi ile ilgili engeli Türkiye üzerinden aşmak isterler. Bunun için Kayseri'de bir uçak fabrikası kurulmasına karar verilir. Fabrika için gerekli malzemeler, Hamburg'dan gemilere yüklenerek Mersin Limanı'na getirilir. Oradan da Kayseri'ye ulaştırılır. Almanya'dan gelen mühendis, teknisyen ve Türk işçileriyle inşaata

[232] Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2014, s. 47.

başlanır. 6 Ekim 1928'de resmen üretime geçen fabrikada Türk ve Alman ekipleri birlikte çalışırlar.[233] Bu manevra galiplere, Almanların kontrol edilmesi mümkün olmayacak bir ulus olduğunu göstermiştir. Almanlar, Batı sisteminin teknik üstünlüğünü Batı dışı dünyaya açabilecek anahtarlara sahip olmalarını kullanacaklarının açık mesajını vermişlerdir.

7.1. Seküler Sol: Tanzimat Sosyalizmine Dönüş

> Hegel, bir yerde şöyle bir gözlemde bulunur: *"Bütün tarihsel büyük olaylar ve kişiler, hemen hemen iki kez yinelenir."* Hegel eklemeyi unutmuş; İlkinde trajedi, ikincisinde komedi olarak.
>
> Marks

Solda ise yeni dünya gerçeklerini anlamak istemeyen, yeni bir çığır açacak kadar da derinliği olmayan yerli *sol komünistler*[234] dünyadaki, kendi gerçekliğine en yabancı sosyalist pratikten birini sergilemektedirler. İstanbul'da *Aydınlık* çevresinde varlığını koruyan bu komünistlerden biri, Şevket Süreyya Aydemir'dir. Mütareke döneminde Turancı bir öğretmen olarak gittiği Azerbaycan'da, 1921 yılında TKP'ye katılmıştır. Bir diğeri İsmail Hüsrev (ö. 1992), Kurtuluş Savaşı sırasında sosyalist düşünceyle tanışır ve daha sonra Rusya'ya kaçarak Şevket Süreyya ile birlikte Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde (KUTV) eğitim görür. Vedat Nedim Tör (ö. 1985) ve Burhan Asaf Belge (ö. 1967) ise Almanya'da eğitimleri sırasında Spartakist hareket etkisiyle sosyalizmi benim-

---

[233] Almanların Türkiye'deki bu girişimi, Hitler liderliğinde yeniden toparlanıp kendi sanayilerini kendi ellerine almalarından sonra da bir süre daha devam edecektir.

[234] Bkz.: Lenin, *Sol Komünizm, Komünizmin Çocukluk Hastalığı*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yay. Ankara, 1991, s. 27.

semişlerdir. Bu kişiler, 1925 sonrasında da Marksizm'in sosyal olayları açıklama gücüne inanmaya devam ederler. 1 Ocak 1925'de Şefik Hüsnü'nün İstanbul Akaretler semtindeki evinde, illegal bir toplantı tertip edilir. Bu toplantı Bakü'de kurulan artık illegal TKP'nin "Üçüncü Kongresi" addedilir. Toplantıda Şefik Hüsnü Genel Sekreter seçilir. Kurtuluş Savaşı şartlarının da sona erdiği bu yeni dönemde, Anadolu'da gelişen ve İslam ile sosyalizm arasında ilgi kurmaya çalışılan "pragmatist sosyalist" tecrübe bir yana bırakılarak doktrinal Marksizm'e; "Tanzimat Sosyalizmi"ne geri dönülmüştür.

Tüm bunların dünyada ne kadar ciddiye alındığı ise Sovyetler Birliği'nin politikalarında kendisini gösterir. Avrupa'daki sosyalist hareketlerden umudunu kesen Sovyetler, kendi statükosunu (tek ülkede sosyalizm) oluşturur. Kemal Tahir, aslında dolaylı olarak yeni Türk soluna da dokunan, Sovyet dış politikasında yaşanan savrulmayı şu sözlerle değerlendirir:

> Sosyalizm, her şeyden önce emperyalizme karşı çıkıp gerçekten sömürülen Doğulu halkları kurtarma işine ciddiyetle sıvanacağı yerde, ihtilali yakın zaman Batıdan beklemek yanılgısı ile sosyalizmin tek memlekette uygulanması, yani emperyalistlerle sulh içinde bir arada yaşama şartlarına boyun eğmek zorunda kalmıştır. Dünya ihtilalini Batıdan bekleyerek var gücünü bu ihtilale harcamak, buna karşılık Doğu topluluklarındaki sömürüyü görmezden gelmek, Doğuyu sömüren emperyalist Batının *bu sömürüde yan alan işçi sınıfına kurtuluşta, gerçekten sömürülen Doğu halkları aleyhine öncelik tanımak* yanılgısıdır.[235]

Bu çerçevede Türkiye ile de belli bir normalleşme yaşanır. Bir zamanlar Bolşevizm'in resmi ideoloji olarak benimsenmesine ramak kalmış sıcak ilişkilerin ardından bu normalleşme bir çeşit ilişkilerin dondurulmasıdır. Bu "donuk normalleşme", yapımına 1925'te başlanan ve

[235] Tahir, *Notlar-Batılaşma*, s. 216.

1928'de tamamlanacak olan İstanbul Taksim Anıtına da yansır. Cumhuriyet döneminin bu ilk anıtsal ifadesinde Sovyetler'in, Kurtuluş Savaşı'na verdiği destek anısına Ekim devrimi kahramanı ve Kızıl Ordu kurucusu Mihail Frunze, İsmet İnönü'nün hemen ardında yerini alır. Anıttaki bir diğer Rus da Sovyet Orduları Başkomutanı Kliment Voroşilov'dur (ö. 1969).[236]

Devletler düzeyinde bunlar yaşanırken solcularımızın da en azından bir kısmı, durdukları yerin gerçeklerden ne kadar uzak olduğunun farkına varırlar. Türkiye'de Marksist teorinin temel dayanağı olan sınıfsal farklılaşmanın belirginleşmediği, sınıf merkezli çözümlemeler için işçi sınıfının çok zayıf olduğu bir gerçektir. Sovyetlerin bütün dünyadaki sosyalist hareketleri kendisine izafe kılan "tek ülkede sosyalizm" stratejisi de süreci daha bir hantallaştırmaktadır. Siyasal tercihleri dolayısıyla toplumda da marjinal konuma itilmişlerdir. Bu ortamda sonuç alınmasını zor gördükleri bir siyasal çizgide daha fazla bedel ödemek istemezler ve adım adım Şefik Hüsnü liderliğindeki örgütten koparlar.[237] 1925 TKP tevkifâtı da süreci hızlandıracaktır.

7.2. Kemalizm'e Sosyalist Ruh

Türkiye ürkek adımlarla ayağa kalkmaya çalışırken 1929'da ABD'de başlayan iktisadi kriz, kısa zamanda tüm Batı sistemini etkisi altına alır. Hala temkini elden bırakmayan Mustafa Kemal, 1930'da "çok partili hayata geçiş" için bir girişimde bulunur ve bir sürprizle karşılaşmaktansa kendi elleriyle bir "liberal parti" (Serbest Cumhuriyet Fırkası-SHF) kurdurtur. Yeni partinin programında devletin ekonomiye müdahalesini, özel serma-

---

[236] Ertan Ünal, "Taksim Cumhuriyet Anıtı Yarım Kalmış Bir Simge", *Popüler Tarih*, S 24, Ağustos 2002, s. 65.

[237] İlhan Tekeli; Selim İlkin, "Kadro ve Kadroların Öyküsü", *MTSD-Sol*, İletişim 2008, Yay., İstanbul, s. 602.

yenin yetersiz kaldığı alanlar için kabul ettikleri ifade edilerek şöyle denir:

> Fırka, vatandaşların refahına, mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez.

Ancak kısa süre sonra Batı ekonomisindeki krizin büyüklüğü kendisini göstermeye başlar. Kriz, liberal ekonomi hakkında olumsuz kanaatleri pekiştirmiştir. Üstelik krizden Sovyetler Birliği'nin etkilenmemiş olması, oradaki uygulamaların göz önünde tutulması gerektiği fikrini de yaygınlaştırır. Bu ortamda Serbest Fırka'ya da gerek kalmamıştır ve kuruluşundan üç ay sonra kapatılır. 1929'dan itibaren gümrük tarife hakkının elde edilmesiyle ithalata getirilen sınırlamalar sonucu şeker, çimento ve yünlü dokuma alanlarında üretim hızla artmaya başlar. Almanya'da ise Versay boyunduruğundan kurtulmak isteyen sanayi ve sermaye çevreleri, krizin neden olduğu gevşemeyi fırsat bilirler ve bağımsızlıkçı politikaları, Hitler'in Nasyonal Sosyalist Partisi'ni desteklerler.

Bu kritik dönemde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, halkın nabzını tutmak için 90 gün süren uzun bir yurtiçi gezisine çıkar. Yeni rejim, yeni dünya şartlarında bir arayış içindedir. Bu ortamda TKP'den kopan solcular ile Kemalist yönetim arasında "ulusalcılık" zemininde bir yakınlaşma olur. Şartlar adeta Vedat Nedim, Şevket Süreyya, İsmail Hüsrev (ö. 1992), Burhan Asaf (ö. 1967) gibi donanımlı, dünyayı tanıyan "eski tüfek" sosyalist aydınları göreve çağırmaktadır. Bu aydınlar, Ankara'da tekrar bir araya gelmeye, bürokraside ve çeşitli başka alanlarda ülkenin umurunda sorumluluk almaya başlarlar.

Ekonomik buhrana karşı, *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*'nin kurulması kararlaştırılır. Bu kuruluşla ülkede yerli malı üretiminde kaliteyi geliştirmek ve yerli malı tüketimini artırmak için kampanyalar yapmak, se-

minerler ve sergiler düzenlemek hedeflenmektedir. Bu işin örgütlenmesi de *Cumhuriyet* gazetesinde yazılarıyla dikkat çeken Vedat Nedim'e önerilir.[238] Cemiyetin çalışmaları, Vedat Nedim, Şevket Süreyya ve İsmail Hüsrev'in yoğun bir işbirliğine girmesine olanak verir. *İktisat ve Tasarruf* adlı bir yayın organı çıkar. Her yıl *Yerli Malı ve Tasarruf Haftası* düzenlenir. Cemiyet, 22 Nisan 1930'da Milli Sanayi Kongresi'ni gerçekleştirir, sanayi ve ziraat sergileri açılır. Şevket Süreyya, *Hâkimiyet-i Milliye*'deki yazılarıyla ve Cemiyetteki çalışmalarıyla artık Ankara'da dikkatleri çekmektedir. Rejimin yeni "yön" arayışlarında fikri sorulacak hâle gelmiştir. CHF, üçüncü kongresini toplayarak (1931) daha önce benimsediği dört ilkeye *Devletçilik* ve *İnkılâpçılık* ilkelerini de ekler (Altı Ok). *Türk Ocağı*, Şevket Süreyya'yı konferans vermeye çağırır. Ocağın genel merkezinde "İnkılâp ve Kadro" adlı bir konferans verir.[239] Konferans, CHF çevrelerinde geniş yankı uyandırır.

Ülkedeki yaygın kötümser hava karşısında bir teori eksikliğini fark eden Şevket Süreyya, öncü bir *kadroya* ihtiyaç olduğu görüşündedir. Bu konferansın hazırlandığı günlerde Burhan Asaf, CHF için arayışlar içinde bulunan Yakup Kadri ile Şevket Süreyya'yı bir araya getirir. "Kadro" adıyla bir dergi çıkarma fikri gelişir. Yakup Kadri rejimin güvenilir adamı olarak CHF Genel Merkez'in iradesine rağmen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ile görüşerek izin alır. Bir süre sonra Genelkurmay'da çalışan Mühendis Yüzbaşı Mehmet Şevki Yazman'ın (ö. 1974) da çalışmalara katılmasıyla hareketin oluşumu tamamlanır. Aylık periyotlu derginin ilk sayısı 1932 yılı Ocak ayında çıkar. Derginin yayımlanmaya başlamasıyla artık onların konumu değişmiştir. Tek tek düşüncelerini söyleyen kişiler olmaktan çıkarak *Kadro* dergisi diye yeni bir özne yaratmışlardır.

---

[238] Tekeli; İlkin, "Kadro ve Kadroculaın Öyküsü", s. 603.
[239] Bkz. Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, s. 27.

Ancak dergide sürekli CHF genel Merkezi'nin rahatsızlığı hissedilmektedir. Sonunda temkini elden bırakmayan Mustafa Kemal'in de tavrı kapatılması yönünde belirir. Bu tavrını, Yakup Kadri'yi Tiran'a "elçi" atayarak gösterir.[240] 36 sayı devam edebilen dergisinin kapatılmasıyla Kadro hareketinin sona erdiği söylenemez. Kadrocular birey olarak görevlerini ve kamusal alanda yüksek kapasitelerinden doğan etkilerini sürdürmüşler, iktidarla ilişkilerinin olanak verdiği dönemlerde birkaçının bir araya gelmesiyle görüşlerini yeni koşullarda yeniden üretme olanağı bulmuşlardır. *Devletçilik* 1937'de Anayasa ilkesi hâline getirilir.

8. SOĞUK SAVAŞ'TA İSLAM-SOSYALİZM TARTIŞMALARI

8.1. Kerim Sadi: Türkiye'nin Plehanov'u

Sosyalist düşünce adına bu pragmatizmle birlikte sorunu felsefi temelleriyle görmede ısrar eden aydınlar da vardır. 1930'larda, hâkim antikomünist propaganda ve seküler-Batıcı soldaki din karşıtı sosyalizm telakkisine karşın TKP geleneğinden gelmesine rağmen İslam ve sosyalizm arasında kurulan bağı ısrarla sürdürmek için çaba gösteren bir isim dikkat çekmektedir. Bizim de kitap boyunca görüşlerine sıklıkla başvurduğumuz Kerim Sadi, Batı düşüncesi hakkındaki engin tecessüsüyle tanınmaktadır. Asıl adı Ahmet Nevzat Cerrahlar olan ve pek çok müstear isim kullanmak zorunda kalan Kerim Sadi, daha çok bu ismiyle bilinir olmuştur.

1900 yılında doğan Sadi, 1919'da İstanbul Sultanisi'ni bitirdikten sonra tıp öğrenimine başlar ancak eğitiminin devamı için gittiği Moskova'da TKP'ye katılır. 1925'teki tutuklamalarda Şefik Hüsnü ile ilişkili olduğu gerekçesiyle tutuklanarak 4 yıl hapse mahkûm edilir. Sa-

[240] Tekeli; İlkin, "Kadro ve Kadroların Öyküsü", s. 612.

di, 1932'de "İnsaniyet Kütüphanesi" yayınlarını kurarak, fikirlerini bastığı broşürler yoluyla ifade eder. Eserlerindeki "materyalizm" vurgusundan dine, Sultan Galiyev gibi "kültürel bir öğe" olarak büyük bir önem atfettiği anlaşılan Sadi, bir yandan resmi ideoloji tarafından baskı altında tutulurken bir yandan da sol çevreler tarafından dışlanmış, unutulmaya mahkûm edilmiştir. Yakın dostu Cemil Meriç, Sadi'nin bu azmini şöyle tasvir eder:

> Kerim Sadi, mabedi bezirgânlardan temizlemekle işe başlar. Sonra, habercisi olduğu düşünceyi, bütün vecdi, bütün şiiriyeti ile kitaplaştırır. Doğrudan kopmayan Batı, yobazlaşmayan bir iman. Her değere dost, her sahteye düşman... Kerim Sadi, bir düşünce dünyasını yarım asır dev omuzlarında taşıyan adam. Cangılda keman çalan mecnun. Çölde vaazlar veren çilekeş. Bir parça Sadi, bir parça Faust. Zekâsının oynaklığı ile Fransız, tecessüsünün derinliği ile Alman, bir diyalektik virtüözü olarak Grek, tevazuu - isterseniz gururu deyin- kibarlığı, çelebiliği ile yüzde yüz Osmanlı. Kerim Sadi Türk sosyalizminin Plehanov'udur.[241]

8.2. Yeni Dünya Düzeni ve Çok Partili Hayat

İkinci Dünya Savaşı şartları, Batı dışı dünya için daha derin bir nefes alma fırsatı sunmuştur. Savaşta Almanya'nın gösterdiği olağanüstü başarı, o zamanlar hâlâ İngiliz ve Fransız sömürgesi durumundaki pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de sempati toplar. Yine de Türkiye, önceki dünya savaşının yaralarını bile saramadan yeni bir savaşa girmemek için elinden geleni yapar. Ne var ki savaşın, Almanya'nın mağlubiyetiyle sonuçlanması, dünyanın yeni bir paylaşıma tabi tutulması anlamına gelmektedir. Bu paylaşım, 4-11 Şubat 1945 tarihlerinde Yalta'da bir araya gelen galip ülkelerin liderleri Winstno Churchill, Franklin Roosevelt ve Josef Stalin ta-

---

[241] Meriç, *Bu Ülke*, s. 252.

rafından gerçekleştirilir. Türkiye, Boğazlarda hak iddia eden SSCB karşısında İngiliz-Amerikan eksenine düşer. Elbette bu yeni dağılımda, Türkiye de kendisinden beklenen kavramakta gecikmez ve bu sefer tereddütsüz çok partili hayata geçilir. Uluslararası sistem hızla bu iki eksene göre şekillenir. 1949'da NATO kurulur. Artık taraflar bellidir.

Almanya'nın yenilmesinin ardından tüm Batı sisteminde olduğu gibi Türkiye'de de antikomünist bir hava hâkim olur. Dünyada kartların yeniden dağıtıldığını gören CHP, kendisine alternatif oluşturabileceği düşüncesiyle mütegallibe gücünü kırmak için Haziran 1945'te *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* çıkarır. Ancak başta Adnan Menderes olmak üzere Emin Sazak (ö. 1960), Cavit Oral (ö. 1983) ve Fevzi Karaosmanoğlu (ö. 1978) gibi toprak ağalarının tepkisiyle karşılaşır. Fakat yeni dünya şartları toprak ağalarından yanadır. Toprak kanunu rafa kalkar. Serbest Fırka denemesinde de partinin kurucuları arasında yer alan Adnan Menderes liderliğinde "Demokrat Parti (DP) kurulur. CHP yeni dünya sistemine uyum sağlamadaki maharetini göstermek için kimi manevralar yapsa da artık devir değişmiştir. 1950'de yapılan seçimlerde DP, CHP'nin yıllardır yürüttüğü kaba modernleşmeye yönelik tepileri popülist söylemlerle arkasına alarak iktidara gelir.

Dışarıda, Batı sistemiyle olan ilişkiyi o zamana kadarki resmi tutumdan bir adım daha ilerleterek liberalizmi içselleştiren, içerde ise muhafazakâr toplum kesimlerinin sözcülüğüne soyunan Menderes, CHP karşısında oldukça cüretkâr bir tavır takınır. Amerika'nın, Marshall yardımlarıyla Sovyetlere karşı Avrupa bölgesini güçlendirme politikasında Türkiye de payını alır. Sanayileşme yerine dış yardım ve borçlanmaya dayalı ekonomi politik sanal bir canlanma yaratır. 1950'de Kore Savaşı'na asker gönderen Türkiye Batı sisteminde kendisini ispatlama fırsatı bulur ve bu başarısı takdir edilerek 1952'de NA-

TO'ya üyelikle ödüllendirilir. Başta Avrupa olmak üzere pek çok ülkede İngiliz ve Amerikan gizli servisleri (MI6/CIA) tarafından yürütülen illegal antikomünist örgütlenme Türkiye'de de gerçekleştirilir. Yıllar sonra *Ergenekon* olarak karşımıza çıkacak olan "gizli NATO ordularının"[242] Türkiye ayağı bu şekilde vücut bulmuştur.

Ancak 1950'lerin sonuna gelindiğinde dış güdümlü yönetimin nasıl bir çürümeye yol açtığı fark edilmeye başlanır. 1958'de Dolar 9 liraya kadar yükselir. Dış borçlar ödenemez hâle gelince, moratoryum ilan edilir. IMF ile ilk "stand-by" anlaşması yapılır. Çeşitli sanayi kuruluşları ya özelleştirilir (satılır) ya da "ekonomik olmadıkları" gerekçesiyle kapatılır. Uçak, uçak motorları, tank ve silah fabrikalarının kapısına, NATO standartlarına uymadığı gerekçeleriyle kilit vurulur. İçerde Arapça ezanla muhafazakârları kendine bağlayan iktidar dış politikada bambaşka bir kulvardadır. 1958'de Fransa'ya karşı bağımsızlık savaşını kazanan Cezayir için Birleşmiş Milletler'de yapılan bağımsızlık oylamasında Yunanistan ve SSCB bağımsızlığı lehinde oy kullanırken Türkiye, "Fransa'nın içişleri" diyerek ABD ile birlikte çekimser kalır. Bu NATO ve ABD'ye angaje dış politika ülkeyi içerde de kabaca "sağ-sol" şeklinde kendi içinde tutarlılığı ve izahı olmayan bir bölünme ve kutuplaşmaya iter.

8.3. Hikmet Kıvılcımlı: İslam'a Marksist Bakış

Bu bölünmeye karşı en sağlıklı tutum, iki tarafı da kamplaşma yerine "diyaloğa" çağıran az sayıdaki aydından gelmektedir. Kerim Sadi gibi TKP geleneğinden gelen ve fikirleriyle Marksist çevrelerde önemli bir yeri olan Hikmet Kıvılcımlı (ö. 1971) da sol ile dindar-muhafazakâr çevreler arasında oluşturulan bu uçurumdan rahatsızdır. Marksistlerin din hakkında "gericilik" şeklindeki

[242] Ganser, *Nato'nun Gizli Orduları*, s. 388.

basite alan tavrının aksine dini düşünce hakkında derinlemesine çalışmalar yapan Kıvılcımlı, 1954'te *Vatan Partisi* adıyla legal siyasete girince topluma ulaşmanın önemini daha fazla kavrar. Fikirlerini dindar-muhafazakâr çevrelere de anlatmak için 1957 seçimlerinde Eyüp Sultan Camii meydanında bir seçim konuşması yapar. İslam ve sosyalist öğreti arasında ilgi kuran Kıvılcımlı şöyle der:

> İslam'ın büyük prensibi, hepimizin bildiği gibi: "Leyse lil-insâni illâ mâ seâ" der. (Yani: İnsan için, çalışmaktan, emekten başka her şey yalandır) der. İşte, o büyük hakikat: Aradan binlerce yıl geçtikten sonra bugün, dünyanın en ileri memleketlerinde dahi, tek büyük içtimai hakikat, insanlığın bulabildiği en büyük hakikat olarak tanınmıştır. Bugün insanlığın yarattığı değer: Emek üzerine kurulur. Avrupa'nın en büyük iktisat âlimleri, İngiltere'nin klasik iktisatçısı denilen Adam Smith'ler, Ricardo'lar: binlerce senelik insan ilminin neticelerini toplarken, o hakikati bulabilmişlerdir: "Leyse lil-insâni illâ mâ seâ" hakikatini: "Değer, insanın emeğinden doğar" şeklinde ifade etmişlerdir...[243]

İslam peygamberinin son peygamber olma nedeninin, ondan sonra insanların yasaları kendilerinin yapmasının istendiği anlamına geldiğini ifade eden Kıvılcımlı, ilk dört halifenin demokratik yoldan devlet başkanı seçildiklerini ancak daha önce para ile Müslüman olmuş Muaviye'nin bu demokratik sistemi yıkarak idari yapıyı saltanata çevirdiğini dile getirir. Muaviye'den itibaren İslam dünyasında derebeylik düzeninin egemen olduğunu kaydeden Kıvılcımlı, bundan sonra insanların hakkını aramaktan korkar hâle geldiği değerlendirmesinde bulunur. Türkiye'nin geri kalmışlık sorunu hakkında muhafazakârların hassas ve aşina oldukları bir dille kendisini ifade eden Kıvılcımlı, Türkiye'de sorunların sanayileşme

[243] Hikmet Kıvılcımlı, *Eyüp Sultan Konuşması*, Sosyal İnsan Yay., İstanbul, 2011, s. 20.

ve ağır sanayiin kurulmasıyla aşılabileceğini ifade eder. Yabancı şirketlerin Türkiye'deki acenteliğini yapan "tefeci bezirgânların" ülkenin sanayileşmesini istemediklerini dile getirerek şöyle der:

> Gidip ticaret odasına okuyun, listelere bakın, dosyalara bakın.. hepsi falan filan kefere memleketin buradaki acentesidir. Bütün ecnebi malların Türkiye'deki mümessilleri bezirgânlar, o ecnebi malının kârını yapmak için, Türkiye'de ona benzer malın yapılmamasını isterler. Menfaatleri budur. Bu böyle bir lanet zümredir ki, memleketimize de, maalesef sanayiimize dahi kast eder... Bu memlekette 40-50 banka, 40-50 ticaret şirketi, 40-50 sanayi şirketi vardır... Dikkat ettim; herhangi bir firmanın başında "Türk bilmem ne ihracat firması", "Türk bilmem ne şirketi" diye "Türk" kelimesi kondu mu kurcalamışımdır yönetim kurulunu, belki içlerinde Türk de var ama geri kalan hepsi Levanten çıkmıştır. Yani Mişon, Kostaki... Ama, firmanın başı, kocaman antet... Gidin görün, Beyoğlu'nda gezin görün...[244]

Kıvılcımlı buradaki konuşmasından dolayı tutuklanır ve "dini siyasete alet etmek" suçlamasıyla (TCK 163. Mad.) 1 yıl kadar hapse mahkûm edilir, Vatan Partisi de kapatılır. Kıvılcımlı, Türkiye solu içinde İslami literatürle yoğun şekilde ilgilenen az sayıda aydından biridir. Din ile ilgilenmeyi, "gericilik" şeklinde görmek yerine, Marksist anlamda "bilimsel" bir temele oturtma çabasındadır. İslam'ın doğuşuna da bu şekilde izah getirmeye çalışan Kıvılcımlı, Arap yarımadası etrafındaki ticaret yollarında yaşanan değişikliğin Arapları daha ileri bir toplum aşamasına geçmeye ittiğini, Hz. Peygamber'in ortaya çıkışının ise bu sürece "hümanist" bir müdahale olduğunu savunur.[245] İslam'ın tanrı ve toplum tasavvurunun Bedeviler için ilerletici yeni bir adım olduğunu dile getiren Kı-

---

[244] Kıvılcımlı, *Eyüp Sultan Konuşması*, s. 20.

[245] Hikmet Kıvılcımlı, *Allah, Peygamber, Kitap*, Sosyal İnsan yay., İstanbul, 2011, s. 29.

vılcımlı, *"Muhammed ve İslam'ın en kalıcı mirası, kolektivizm, adalet, hoşgörü, merhamet yani hümanizm olmuştur. İnandığı Allah'ı, bu sistemden uzak düşünebilir miydi?"* demektedir.[246] Bedir Savaşı sonrası ganimet taksimi ile ilgili Enfâl Suresi'nde geçen "Savaşta ele geçirdiğiniz ganimetlerin beşte biri Allah'a ve Resulüne aittir..." ayeti ile ilgili Kıvılcımlı, şu yorumu yapar:

> Sınıflı topluma çözülen bedevi Medineli, Mekkeli fakir fukara, ipotek altında yoksullaştırılmış köylü esnaf ve züğürt bezirgânların ganimet, mal-mülk, gösteriş düşkünlüklerini gördükçe; Muhammed derinden sarsılıp üzülüyordu. Kuracağı yeni İslam medeniyeti de öncekiler gibi bu arsız maddiyatçılık içinde çökecek miydi? Sık sık ayetlerde azarlayarak korkutarak uyardı. Ama en şiddetlisi Enfal suresiyle oldu: "Ganimet Allah'ın ve Peygamberindir..." keskin savaş komünizmi hükmü bildirilmiştir. Bu hükmü sonradan esnetmek zorunda kalmıştı, çünkü medeniyeti yayılırken kişi mülkü gelişimini gemlemek olanaksız kaldığı gibi, bendledikçe selleşiyordu. Gözleri doyar da belki maneviyata, İslam'ın dediklerine uyarlardı... [247]

Hz. Peygamber'in kurduğu toplum düzeninin Hulefâyi Râşidin döneminde de ayakta kaldığını ancak ardından tefeci bezirgânlar tarafından sistemin ele geçirildiğini kaydeden Kıvılcımlı, şöyle der:

> Ama yine de Allah'ın; kamunun mallarını özelleştirmeleri kolay olmadı. İslam yavaş yavaş bezirgânlaştırıldı. Muhammed'in "mülk Allah'ındır" prensibi yelle yuf oldu, içi boşaltıldı. Gerçek değişti mi? Aradan yüzlerce yıl geçti azgın bezirgânlık yerini azgın finans kapitalizme bıraktı dünya malı, Allah malı durmadan kişi mülküne devşirildi, devşiriliyor...[248]
>
> Bu yüzden Muhammed, içinde bulunduğu tarihsel devrim derslerini "Allah kanunu" yapıyordu. Bizler o

[246] Kıvılcımlı, *Allah, Peygamber, Kitap*, s. 35.
[247] Kıvılcımlı, *Allah, Peygamber, Kitap*, s. 53.
[248] Kıvılcımlı, *Allah, Peygamber, Kitap*, s. 54.

> bâtını-mistik, skolastik kabuğa aldanmadan içindeki özü bulup ortaya çıkarabilirsek dersimizi alabiliriz. *"Mülkün ezeli ebedi sahibi sadece Allah'tır."* sözü yabana atılabilir mi? Sınıflı toplumun yaşanan realitesi ne olursa olsun, tarihsel akışa kabaca bakan temiz bir akıl, Allah'ın, yani doğanın ve kamunun malını, varlığını yağmalıyorlar demez mi?[249]

8.4. 27 Mayıs, *Yön* ve "İslam Sosyalizmi" Tartışması

> "Yurtta Sulh Konseyi BM-NATO ve diğer tüm uluslararası kuruluşlarla oluşturulmuş yükümlülükleri yerine getirecek her türlü tedbiri almıştır...".
>
> (15 Temmuz Darbe Bildirisi)

Tarih 27 Mayıs 1960'ı gösterdiğinde DP iktidarına son veren ordu müdahalesi karşısında ABD çok da rahatsız olmuş görünmez. Zira darbenin kontrolü, "NATO'ya inanmış" bir ekiptedir. 27 Mayıs sabahı radyodan darbe bildirisini okuyan Alparslan Türkeş şöyle demektedir: "Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadığız. NATO ve CENTO'ya inanıyoruz ve bağlıyız..." İhtilalcilerin önüne çıkan tek engel, o sıra orgeneral rütbesiyle 3. Ordu Komutanı olarak görev yapan Ragıp Gümüşpala'dır (ö. 1964). İhtilale karşı olan Gümüşpala, emir-komuta açısından kıdemine (orgeneral) binaen Ankara'ya gelerek ihtilali bastırmak ister. Ancak İhtilal komitesi, emekli Orgeneral Cemal Gürsel'i Ankara'ya getirip liderleri olarak gösterirler. ABD açısından bilinmektedir ki bu komiteden ne bir "Hür Subaylar" İhtilali (Mısır, 1952) çıkar ne de bir Musaddık Rejimi (İran, 1951). 27 Mayıs'ı değerlendiren Kemal Tahir şöyle der:

> Bu Türkeş Albay, 27 Mayıs sabahı radyolarda hangi türküyü çağırıyordu?.. "NATO'ya bağlıyız, CENTO'ya

[249] Kıvılcımlı, *Allah, Peygamber, Kitap*, s. 54.

> bağlıyız". Yahu bizde akıl gibi bir akıl mı var? NATO'ya bağlısın, CENTO'ya bağlısın da, senin gibi hem NATO'ya hem CENTO'ya bağlı, üstelik de silahla değil, seçimle gelmiş bir iktidarı niye tepeliyorsun bakalım.. deyip yakasına sarılmıyoruz.. Bırak sarılmak şurada kalsın, ardı sıra geziniyoruz ki, Allah beterinden esirgesin...[250]

Ancak kısa süre sonra ihtilalciler de kendi aralarında ayrışma yaşarlar. Kemalistler, "temizlikten" sonra siyaset sahnesini sivillere terk etmede acele edince bunun meydanı CHP'ye bırakma anlamına geldiğini gören sağ kanat karşı çıkar, fakat tasfiye edilir. Kalanlar tarafından yeni bir anayasa hazırlatılarak, kısa sürede tekrar demokratik siyasete geçilir. Bu arada kapatılan DP'nin yerine kurulan Adalet Partisi'nin (AP) kurucuları arasında, emekli edilerek ordudan tasfiye edilen Ragıp Gümüşpala'nın ismi öne çıkar ve genel başkan olur.

Entelektüel zeminde ise *Kadro* hareketi adına yeni bir hareketlilik yaşanır. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak "planlı ulusal kalkınma", "antiemperyalizm" ve "sosyal adalet" gibi kavramların öne çıktığı bu yeni dönemde Kadroculuğun yeniden üretilmesinde en önemli fırsat *Yön* hareketinin ortaya çıkmasıyla olur. Doğan Avcıoğlu ile birlikte bir grup entelektüel tarafından Ankara'da 20 Aralık 1961'de *Yön* gazetesi yayımlanmaya başlar. Dergi formatında yayımlanan gazetenin ideolojisini kendisine yakın bulduğu için Şevket Süreyya da ekibe katılır. İdeolojik konumu ve siyasi fikirlerini daha sonra da *Devrim* dergileriyle geliştirecek olan *Yön* hareketi, 1960-1971 döneminde Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Milli Demokratik Devrim (MDD) hareketi ile birlikte Türk solunun üç ana akımından birisidir. Akımın Türk solu içindeki özgün konumu Kemalizm'e getirdikleri *sosyalist* yorumdur.[251]

---

[250] Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, s. 24.
[251] Gökhan Atılgan, "Yön Devrim Hareketi", s. 597.

Daha önce geçtiği üzere kökleri Osmanlı'ya kadar giden bir ayrımla sosyalizmin "ihtilalci" ve "ıslahçı" olarak ikiye ayrıldığını ve ihtilalci sosyalizmin "komünizm" olduğunu savunan *Yön*'cülere göre Batı Avrupa'da yaygın olan ıslahçı sosyalizm, sınıf çatışmasına dayanmamaktadır. Islahçı sosyalizmin amacı sınıf kavgalarını geliştirerek bir ihtilale ulaşmak değil, aksine; sınıf farklılaşmalarını devletin iktisadi ve sosyal hayata müdahalesiyle engelleyerek cemiyette gelirlerin dağılışını sosyal adalete dayanan bir nizam içine almaktır. O tarihlerdeki iki önemli durum *Yön*'ün kayda değer bir aydın desteği bulmasını kolaylaştırmıştır. Birincisi, dünyadaki hâkim kalkınmacı retorik ve SSCB'nin bu konudaki başarısıdır. Amerikan emperyalizmine karşı bağımsızlık mücadelesi veren pek çok ülkede prestiji artan SSCB bu ülkelere kalkınma için örneklik teşkil etmektedir. Azgelişmiş ülkeler bir ulusal amaç hâline getirdikleri kalkınma yarışında küçümsenemeyecek mesafeler katetmişlerdir. İkincisi ise Mısır'da Nâsır hareketinin, Türkiye'nin hemen yanı başında *Yön*'ün Türkiye'ye önerdiği siyasi projenin başarılı bir prototipi olarak ortaya çıkmış olmasıdır.[252] Dergi kısa sürede *İslam-Sosyalizm* tartışmalarına yönelir. 1962'deki 39. sayısında Turhan Tokgöz "Gerçekçi Sosyalizm" başlıklı yazısında "Türkiye'de sosyalizmi işçi sınıfı ya da halkın değil; dindar-milliyetçi kanadın sosyalist bir teoriyle kurabileceğini" öne sürer. Hilmi Özgen (ö. 1971) ise 1963'te, "Türk Sosyalizmi Üzerine Denemeler" başlıklı yazısında kutsal kitaplardaki sosyalizan tavra dikkat çeker:

> Tanrı sosyalist mi bunu bilemem ama göksel kitapların hepsinde haksız varlık edinenlere, kul hakkı yiyenlere türlü cezalar konup yoksulluğun erdemleri ileri sürüldüğüne göre Tanrının da fakirlerden yana büyük bir sevgisi olsa gerek...[253]

---

[252] Atılgan, "Yön Devrim Hareketi", s. 599.

[253] Hilmi Özgen, *Türk Sosyalizmi Üzerine Denemeler*, Ege Mtb., Ankara, 1963, s. 11.

Ancak 10 yıllık DP iktidarının ardından Türkiye'nin maddi/iktisadi şartlarında, ne bir " Sol Kemalizm", ne de bir "Sol İslam" yorumu için halk kalmıştır. Kaldı ki ABD'nin son on yıl boyunca Orta Doğu ve Latin Amerika'daki bağımsızlıkçı iktidarlara müdahaleleri gayet iyi bilinmektedir. 1961 seçimlerinde hiçbir parti tek başına iktidar olacak oy oranını elde edemez. İsmet İnönü başbakanlığında CHP-AP koalisyon hükümeti kurulur. Sonunda NATO sisteminde yerlerini almış görünen Kemalist elitler için ihtilal amacına ulaşmıştır. Ancak asker içinde *Yön* etkisindeki Kurmay Albay Talat Aydemir (ö. 1964) gibi daha fazlasını bekleyen bağımsızlıkçı sol bir oluşum şartları yeniden zorlar. 1962'deki yeni bir ihtilal girişiminde Aydemir emekli edilir. Ertesi yıl ikinci bir kalkışmada bulununca hakkında idam kararı verilir ve infaz edilir. Böylece Kemalistler bir anlamda Menderes'lerin diyetini de ödemişlerdir.

Bu arada güçlü bir muhalif-entelektüel platforma dönüşen *Yön*, bununla birlikte meşruiyetini de kaybetmemeyi başarır. Bir yandan Kemalizm'i, bir yandan da dindarlığı sol/bağımsızlıkçı bir tavra zorlar. Derginin 20 Ağustos 1965 sayısında köşe yazarlarından Cenap Çetinel, "Peygamberimiz de Solcuydu!" başlıklı yazısında dönemin senatörlerinden Ahmet Yıldız'ın Trabzon'da hemşerileriyle yaptığı bir toplantıdan anekdot aktarır. İnsanların, *"İsmet Paşa solcu mu?"* sorusunu Yıldız'ın, "sağ" ve "sol" kavramlarının nasıl ortaya çıktığı hakkında bilgi vererek cevapladığını, Fransız parlamentosunda düzenden yana olanların kralın sağına, eşitlik ve adalet isteyenlerin ise soluna oturduklarını anlattığını kaydeder:

> İslam'ın başlangıcında Kureyşlilerle Hazreti Muhammed'in taraftarlarının bölünmesi de buna benzer. Kervanların konak yerlerini, puthanelerin yönetimini ellerinde bulunduranlar; yani memleketin gelir imkânlarına sahip olan bu zümre, her herhangi bir sosyal değişiklik istemiyordu. Hazreti Muhammed'in

> ortaya attığı fikirleri çıkarlarına uygun bulmayan bu grup sağcı zümreyi temsil ediyordu.[254]

Gazetenin 24 Eylül 1965 tarihli sayısında Cahit Tanyol, "İslam'ın Cenneti Sosyalizm" yazısında Kur'an'da "sosyalist" bir düşünce olduğunu dile getirir. Mülkiyetin, insanlar arasındaki eşitliği sürekli bozduğunu ve böylece adaletin gerçekleştirilmesi önünde bir engel olduğunu kaydeden Tanyol, Kur'an'a göre mülkiyetin Allah'a ait olduğuna dikkat çeker:

> İnsanlar, mülkün kendisine değil ancak işletilmesine ve ondan faydalanma hakkına sahiptir. Allah'ın mülkü kimseye miras olarak kalamaz ve intikal edemez. *"Göklerin ve yerin mirası Allahu Teâlâya aittir."*[•] Bu prensip üretim araçları mülkiyetinin ki bu üretimin ana kaynağı olan topraktır, özel mülkiyete geçmesini kesin olarak reddeder. Toprak Allah'ın ve yeryüzünde onun adaletini temsil eden devletindir.[255]

Yazıda Batıcılık eleştirisi de yapan Tanyol, Türkiye'de sosyalizmin İslami bir rengi gerektirdiğini ifade ederek Kur'an'daki *Allah-toplum* özdeşliğine işaret eder. Tanyol, İslam'a göre toplumun emirlerinin Allah'ın emirleri mesabesinde olduğunu, adaletin tesisinde Allah'ın toplumu hakem yaptığını kaydeder. Genel çıkarların özel çıkarlardan öncelikli olduğunu ve kanunların ancak bu koşullar altında meşru olacağını, devletin bunları gerçekleştirmekle görevli bulunduğunu belirtir.[256] Tanyol, sosyalizmi bir kalıp (şekil) olarak değil bir *metot* olarak ele almak gerektiğini ifade eder. Zira sosyalizmi kalıp olarak ele almak Marks'ın ileri sürdüğü klasik beşli aşamayı, dolayısıyla Osmanlı'nın *feodal* olduğunu da bilimsel ve tarihsel verilere aykırı olarak kabul etmek anlamına gelir. Osmanlı devlet yapısının merkeziyetçiliğini *dev-*

---

[254] Cenap Çetinel, "Peygamberimiz de Solcuydu", *Yön*, S. 125, Ankara, 1965, s. 2.

[•] 3. Âli İmran, 180.

[255] Cahit Tanyol, "İslam'ın Cenneti Sosyalizmdir", *Yön*, S. 130, 1965, s. 7.

[256] Cahit Tanyol, "İslam'ın Cenneti Sosyalizmdir", *Yön*, S. 130, 1965, s. 12.

letçilik olarak okuyan Tanyol, Osmanlı devletinde esas olanın "özel mülkiyet" değil, "kamu mülkiyeti" olduğunu, bu durumun sosyalizme geçişi kolaylaştırıcı bir faktör olduğunu kaydeder. Sosyalizmi Avrupa'ya endeksli düşünmenin yanlışlığına dikkat çeken Tanyol şöyle der:

> Çağımızda sosyalizm belli bir toplum yapısına özge bir şey değildir. O artık her toplumda uygulanabilir. Sosyalizmi belli bir toplumun kalıpları içinde düşünmek her toplumu o kalıplara uydurmaya zorlamak bizi fanatizme ve bir çeşit "sol nurculuğa" götürür.[257]

Sosyalizmin temel prensiplerinin, "insanın insan tarafından sömürülmesine karşı çıkmak, toplumun mutluluğunu belli bir azınlığın mutluluğuna öncelemek" olduğunu ifade eden Tanyol, *"Öyleyken sosyalizme karşı duyulan ve körüklenen bu düşmanlığın ve onu her türlü din ve ahlak kurallarına aykırı diye propaganda etmenin sebebi ne?"* diye sorgular. Sonuç olarak sosyalizmin *"adalete uygun olanı gerçekleştirmek"* olduğunu ifade eden Tanyol şöyle der:

> Hatta adaletin olduğu yerde özgürlük kavramı hiçbir anlam taşımaz. Bu bakımdan gerek eski Yunan düşüncesinde ve gerek İslamiyet'te özgürlük kavramı yoktur. Özgürlük, Allah'ın mutlak idaresi ile kulun cüzî iradesi arasında metafizik bir bağlantı olarak düşünülmüştür... İnsanlar adalete karşı koyamaz ama iftira edebilir. Mutlu azınlık, kapitalist sistem, sömürgeci dünya görüşü adalete doğrudan doğruya karşı gelmenin güç olduğunu bildikleri için kendi çıkarlarına zarar verdiği ölçüde sosyalizme iftira etmişlerdir...[258]

12 Mart muhtırası sonrasında Tanyol'un evi basılır, bütün notları, çalışma taslakları götürülür. Özellikle üze-

---

[257] Cahit Tanyol, "Türkiye'de Mülkiyet Yapısı ve Sosyalizmi Zorunlu Kılan Nedenler", *Yön*, S. 134, 1965, s. 12.

[258] Tanyol, "Türkiye'de Mülkiyet Yapısı ve Sosyalizmi Zorunlu Kılan Nedenler", s. 12.

rinde çalıştığı *İslamiyet ve Sosyalizm* çalışmasının götürülmesine üzülür. Çünkü kopyaları yoktur.

8.4.1 Garaudy Tartışması ve İslam Sosyalizmi Kitabı

Yön hareketinin İslam ve sosyalizm tartışmalarına damgasını vuran bir diğer organı *Yön Yayınları* olmuştur. Kitapların hemen hepsi Doğan Avcıoğlu'nun önsözleri ile yayımlanmaktadır. Tercih edilen kitaplar da elbette *Yön* hareketinin Türkiye'ye yönelik tezlerini destekler mahiyette, antiemperyalist bir sosyalizm perspektifli kitaplardır. Bu kitaplardan biri de Fransız Sosyalist Roger Garaudy'nin *Sosyalizm ve İslamiyet* adlı eseridir. Garaudy'nin Müslüman olmasından (1982) çok önce yazdığı *Sosyalizm ve İslamiyet*, 1965'te *Yön Yayınları* tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlandığında sol çevrelerde olduğu kadar dindar kesimde de yankıları olur. Özellikle sosyalist düşünce açısından önemli bir isim olan Garaudy gibi Batılı bir aydın tarafından yazılması konuya özel bir anlam katmıştır. Kitabın Türkçe çevrisine itiraf niteliğinde bir "ön söz" yazan Avcıoğlu şöyle demektedir:

> O kadar kendimizi unuttuk, kendi kültürümüzden o kadar koptuk ki, Doğu'nun Montesquieu'su olan bir İbn Haldun, Batınınkilerden binlerce kat bize yabancı. Thomas Moor'un sosyalist *Ütopya*'sını biliriz de, Simavnalı Şeyh Bedrettin'in sosyalizmini tanımayız. Bu satırların yazarı Fransız sosyal, ekonomik, politik, kültürel v.s. tarihini en teferruatlı şekilde öğrenmiştir, ama Türk sosyal, ekonomik, politik ve kültürel tarihi hakkında, bir takım klişeler dışında ciddi pek az şey bildiği için utançların en büyüğünü duymaktadır. Şimdi çağımızın en ünlü Marksist teorisyenlerinden biri bu kitapta bizlere sesleniyor; "Ey Doğunun milletleri" diyor, "sizin büyük kültürünüz vardı. Orta Çağ Avrupa'sı tam bir karanlık içindeyken uygarlık meşalesini siz İslam milletleri taşıyordunuz. Köleci

> dünyaya karşı eşitliği ve yeni bir uygarlığı İslamiyet getirdi...[259]

Sosyalizmin, kaynağını sadece Batı kültüründen değil, Doğu ülkelerinin katkılarıyla zenginleşerek gerçek bir hümanizm hâline geleceğini kaydeden Avcıoğlu, sosyalizmi seçmenin yabancı değerleri seçmek demek olmadığını göstermek gerektiğini ifade ederek, *"Kendi büyük entelektüel kaynaklarımıza dönmeliyiz. Bu bakımdan sosyalist düşünüre, tarihçiye, iktisatçıya, sosyologa, sanatçıya büyük görevler düşmektedir..."* der.

Fakat Avcıoğlu'nun bu sözlerine tepkiler de gecikmez. Arap dünyasında Nasırcılığın yükselişte olduğu bu dönemde Mısır ve diğer bazı Arap ülkelerini gezen Niyazi Berkes (ö. 1988), Kahire'den yazdığı ve *Yön*'ün 3 Aralık 1965 tarihli 140. sayısında yer alan "Sosyalizm ve İslamiyet Üzerine" başlıklı yazısında Garaudy'nin kitabını ve yayımlayanları ağır bir suç işlemişçesine eleştirir. Avrupa medeniyetinden bıkmış Batılı aydınlarda Avrupa dışındaki "yerlilerin" dinlerinin, Avrupa medeniyetinin bulamadığı bir "mutlak hakikati", bir "iksiri" buldukları düşüncesi olduğunu ileri sürer. Kitapta "fikirlerin çığırından çıkarıldığını" savunan Berkes; Garaudy için değil "Ibn Khaldun"; Dercartes'i bile bilmeme iddiasında bulunur. Berkes kitaptaki, "Descartes ve Montesquieu'nun Öncüsü ve İslam'ın Marks'ı İbn Haldun" başlıklı bölümle ilgili şöyle der: *"Tahsil görmüş bir Avrupalının bu kadar saçma şeyler yazabileceğini tahmin edemezdim. Bunu eğer benim bir öğrencim yazmış olsaydı imtihanda tereddütsüz döndürürdüm."*[260] Kitabın önsözünde Doğan Avcığolu'nun sözlerine atfen İbn Haldun hakkındaki "yanlış bilgilerin" mazur görülemeyeceğini ifade eden Berkes, bir parantez açarak ismini bilerek Batılıların yazdığı gibi "Ibn Khaldun" şeklinde yazdığını, Türkiye'deki yazım şek-

---

[259] Doğan Avcıoğlu, "Önsöz", Roger Garaudy, *Sosyalizm ve İslam*, çev. D. Avcıoğlu, E. Tüfekçi, İstanbul, 1965, s. 6.

[260] Niyazi Berkes, "Sosyalizm ve İslamiyet Üzerine" *Yön*, S. 140, 1965, s. 16.

linin de yanlış olduğunu ileri sürer. Berkes, derginin 21 Ocak 1966 tarihli 147. sayısında yayımlanan "Doğu ve Doğuculuk Modası" makalesinde de Garaudy'nin kitabının yayımlanmasına tenkitlerini sürdürür. Kitabın *"Batılı aydınların Doğulu aydınlara öğüt verme huylarının bir sonucu"* olduğunu savunan Berkes, *"Doğuluyuz ya da Batılıyız diye öğünmekle, toplumcu hümanist olunamayacağını"* söyler.[261]

Yön'ün ilerleyen sayılarında kitapla ilgili polemik devam eder. Kitabın çevirmenlerinden (E. Tüfekçi müstear adıyla) Mihri Belli, Berkes'in eleştirilerinin haksız ve yersiz olduğunu dile getirir. Belli, amaçlarının Arap sosyalizmi ya da Müslüman sosyalizmini taklit etmek olmadığını, toplumsal gerçeklerin dikkate alınmasının zorunlu olduğunu ifade eder. Arap ülkelerini gezen Berkes'in yanlış beklentiler içinde olduğunu kaydeden Belli şöyle der:

> Niyazi Berkes'in en çok yadırgadığı şey sosyalizme yöneldiğini iddia eden bir ülkede normal olarak esmesi gereken laiklik havasını buralarda bulamayışı. *"Bayram namazlı sosyalizmlere sıçramayı canım hiç istemiyor benim"* diyor. Kendisini anlıyoruz. Bunu bizim canımız da istemeyebilir; ama canınızın her istediğini bir toplumun gelişiminin hangi aşamasında olduğunu hesaba katmadan o topluma dikte edebileceğimizi sanırsak yanılırız. Hoşumuza gitsin, gitmesin, din toplumların belli aşamasında bir gerçektir. Biz sosyalist olarak belli bir topluma ekonomik ve sosyal alanda olduğu gibi ideolojik alanda da ancak o toplum gelişmesinin olanaklı kıldığı ileri adımları attırabiliriz.[262]

Berkes'in, Garaudy'nin kitabının, "Doğuluları kendi içerisine kapanmaya çağırdığı" yönündeki iddiasının da temelsiz olduğunu dile getiren Belli, kitabın ana tezinin, Müslüman Arap uygarlığının yarattığı hümanist değerle-

---

[261] Berkes, "Doğu ve Doğuculuk Modası", S. 147, 1966, s. 8.
[262] E. Tüfekçi (Mihri Belli), "Doğuda Olmak Nedir?" *Yön*, S. 147, 1966, s. 9.

rin var olduğunu, Batının tek değer yaratıcısı olduğu iddiasının bir sömürgeci yalanı olduğunu göstermek olduğunu dile getirir. Belli, kitapta sosyalizmin bir Batı ürünü olmaktan çıkarılarak bütün ulusların, bütün çağların kültürlerine kök salması, gerçekten evrensel bir kültürel temele kavuşması gerektiğinin, böylece her ulusun öz malı hâline geleceğinin ifade edildiğini kaydeder.[263]

8.4.2. Garaudy Ne Demişti?

Peki, görüşleri bu kadar gürültü koparan Garaudy ne demişti? Aslında Garaudy'nin fikirleri Türkiye'de olduğu gibi aynı dönemlerde ülkesi Fransa'da da büyük tartışmalar neden olmuştur. "Ateist" bir aileden gelmesine rağmen hayatının hiçbir döneminde kendisini ateist olarak tanımlamayan Garaudy, Papa 23. Jean (1958-1963) tarafından 1962'de açılan II. Vatikan Konsülüyle başlatılan "kilisenin dünya ile diyalogu" konusunu dindarlar ile sosyalistler arasında bir diyalog olarak okur. Hayatı boyunca bu fikrin savunusunu yapan Garaudy, din ile sosyalizm arasındaki bu bölünmüşlükten istifade eden küresel sermayenin bu oyununu bozmaya çalışmıştır.

Bu fikirleriyle birlikte uzun süre Fransız Komünist Partisi (FKP) Merkez Komite üyesi olarak görev yapan Garaudy, FKP'nin hâkim siyasi çizgisine eleştiriler yöneltmeye başlayınca tepkiler de gecikmez. Ancak asıl kıyamet Garaudy'nin 1968'de Çekoslovakya'nın Varşova Paktı ülkeleri tarafından işgal edilmesi sonrası kopar. İşgale ve Stalin SSCB'ne yönelik eleştirilerini *Sosyalizmin Büyük Dönemeci* adlı kitabında kamuoyuyla paylaşır.[264] Kitap, Garaudy'nin, FKP'den ihracına neden olur. 1982'de Müslüman olan Garaudy sosyalist fikirlerinden de hiçbir şekilde vazgeçmemiştir. 1986 yılında verdiği bir röpor-

[263] Tüfekçi, "Doğuda Olmak Nedir?", s. 10.
[264] Garaudy, *Sosyalizmin Büyük Dönemeci*, s. 88.

tajda, *"ben İslam'a bir kolumun altında Kitâb-ı Mukaddes, diğer kolumun altında Marks'ın Kapital'i ile geldim. İkisini de bırakmamaya kararlıyım"*[265] diyen Garaudy hakikatin tekelleştirilemeyeceğine inanmaktadır.

Marksistlere göre "bilimsel sosyalizm", tarihsel-toplumsal bir durum tespiti değil, insanoğlunun davranışlarının bilimidir. Buna göre insanlığın nereye doğru aktığını, bilimsel bir hakikati tespit edercesine öngörmek mümkündür. Oysa Garaudy, Marksizm'in de "tarihsel" olduğunu hatırlatır. Garaudy'ye göre yapılması gereken, kapitalist sistemin meydan okumalarına karşı sosyalizmin, Avrupa'nın tarihsel-toplumsal koşullarının ürünü tekçi bir doktrini tüm dünyaya dayatmak yerine Avrupa dışı kültürlerin özlerinde var olan toplumcu temelleriyle bağ kurmaktır:

> Avrupa'da bilimsel sosyalizm, Klasik Alman Felsefesi, İngiliz Ekonomisi ve Fransız Sosyalizminin üçlü mirasına dayanarak tarihi bakımdan teşekkül etmiştir. Fakat çağımız dünyasının istek ve gereklerine cevap getiren bilimsel sosyalizm, her halkın kendi kültürü ve uygarlığı içinde gelişebilir ve gelişmelidir.[266]

Sosyalizmin diğer kültürlerdeki izdüşümlerine işaret eden Garaudy, bu bakışla Avrupa dışı halkların sosyalizmi benimsemelerinin onlar için yabancı değerleri benimsemek zorunda olmak anlamına gelmeyeceğini, aksine kendi kültürlerinin özünü teşkil eden değerlerle kendi tarihlerinin yönünde bir tercih yapmak olacağını dile getirir. Bunun, *"Kur'an'ın sosyalist bir yasayı ve rejimi tanımladığı"* şeklinde yorumlanmaması gerektiğini de vurgulayan Garaudy kastının, sosyalizm derken bu kelimenin altındaki ruhu yeniden bulmak şartıyla sosyalizmde Kur'an'ın ruhuna aykırı bir şey bulunmadığı olduğunu söyler:

---

[265] Roger Garaudy, *Yüzyılımızda Yalnız Yolculuğum*, çev. Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yay. İstanbul, 2005, s. 317.

[266] Garaudy, *İslam ve Sosyalizm*, s. 48.

> Kelimenin altındaki ruhu yeniden bulmak demek, dinlerin getirdikleri tarihi bakımdan izafi cevapların ötesinde hayatın ve ölümün anlamı; insanın başlangıcı ve sonu gibi insanların temel sorunlarını keşfedebilmek demektir. Günümüzde İncil'in kelimelerine bağlanmış, dünyanın altı günde yaratıldığı veya ilk kadının erkeğin kaburgasından türetilmiş olduğu hikâyelerine takılmış Katolik ilahiyatçıların sayısı gittikçe azalmaktadır. Düşünüyorum ki dünyanın öküzün boynuzları üzerinde durduğunu öğretecek pek az Müslüman ilahiyatçı kalmıştır.[267]

Mitolojik evren algısının geçerli olduğu eski dönemlere ait bu imajların reddinin dine saygısızlık olmadığını kaydeden Garaudy, her medeniyetin özünde var olan *adalet, eşitlik* ve *özgürlük* ilkelerine vurgu yapar. Hayatının sonuna kadar kültürler ve dinler arası "diyalog" fikrini ısrarla dillendiren Garaudy'nin bundan anladığı Soğuk Savaş sonrası, dinleri küresel sermayenin oyuncağı hâline getiren postmodern söylem değil, aksine; sosyalizan bir aşkın birliktir. *"Dinler, o dinleri taşıyan halklarla birlikte ilerlerler."* diyen Garaudy, Feuerbach'ın yabancılaşma kavramıyla dinin muhtevasının sonlandırılmasının mümkün olmadığını kaydederek şöyle der:

> Tarih her din gibi İslamiyet'in de çehresini devamlı değiştirmiştir. Zira yüzyıllar boyu ezilenler ve sömürülenler, alçaltılanlar ve saldırıya uğrayanlar, dinsel düşünce yoluyla gerçek bir kardeşler sitesi rüyasını gerçekleştirmişlerdir. Bu insanların, bu kardeş toplumu kurmak ve Karl Marks'ın "dinin insani temeli" dediği şeyi gerçekleştirmek isteyen sosyalizmde dini ümitlerinin en gerçek ifadesini görmemeleri mümkün müdür?... Demek ki İslamiyet, şu ya da bu çağın kurumsal mirası şeklinde görülemez ve müminler, sosyalizmin kurucusu olabilirler.[268]

---

[267] Garaudy, *İslam ve Sosyalizm*, s. 43.
[268] Garaudy, *İslam ve Sosyalizm*, s. 44-45.

Müslümanlardaki hâkim, İslam'ın fıkıhçı okumasına karşı asli ilkeye; adalete vurgu yapan Garaudy, fıkhın tali olduğunu dile getirir. Garaudy şöyle demektedir:

> Hiçbir şey sosyal adaleti sağlamadan önce bir ceza sistemi uygulamak kadar Kur'an'ın ruhuna aykırı değildir. Oysa Kur'an bu noktada çok açıktır. Kur'an ağır bir şekilde servet biriktirenleri ve onları sayanı kınar. O kimse üzerine cehennem azaplarını davet eder.[269]

Garaudy'nin, Müslüman olmadan önce Cezayir ile ilgili hatıralarında anlattığı bir anekdot, aslında İslam dünyasındaki sosyalist hareketlerin durumunu özetler niteliktedir. 1969'da üniversite öğrencilerinin düzenlediği "Cezayir Devrimi'nde İslam'ın Rolü" konulu bir konferansa katılan Garaudy'nin başından ilginç bir tartışma geçer. Garaudy konuşmasında şöyle der: *"Sosyalizm tepeden kurulamaz. Sosyalizm kendi kendini yönetme anlamına gelir. Kendi kendini yönetme ancak anlayışların köklü bir değişimiyle, bir kültür devrimiyle mümkün olur. Maneviyat ve inanç boyutu vazgeçilmezdir!"* Onun bu sözleri salonda önemli bir öğrenci kitlesi tarafından pek de memnuniyetle karşılanmaz. Gençlerden biri itiraz eder: *"Anlamıyorum. Sen komünistsin ve bize dini öğütlemeye geliyorsun. Ben ise sosyalizmi istiyorum. Ancak İslam'ın bulunduğu yerde sosyalizm hiçbir zaman gerçekleşmeyecek. Afyondur o!"* Salona büyük bir kargaşa hâkim olur. Başka bir grup öğrenci ise bu sözlere "tekbir" getirerek tepki gösterir. Garaudy gence şu karşılığı verir:

> Ben Müslüman değilim! Ben Müslüman değilim ama sana şunu söylüyorum: Yüzde seksen beş Müslümanların yaşadığı bir ülkede İslamsız bir sosyalizm kurma iddiasıyla ortaya çıkarsan hemen hiçbir zaman sosyalizmi gerçekleştiremeyeceğini söylüyorum sana.[270]

---

[269] Roger Garaudy, *Yaşayan İslam*, çev. Mehmet Bayrakdar, Pınar Yay., İstanbul, 1995, *s.* 103.

[270] Roger Garaudy, *Hâtıralar*, Hece Yay., çev. İbrahim Demirci; İshak Yetiş, İstanbul, 2004, *s.* 182.

Garaudy'ye göre şeriat ve yol, Allah'ın durmadan yaratması gibi sürekli değişken tarihi durumlara bağlı belli sayıdaki hukuki hükümlerden ziyade bütün peygamberler tarafından tebliğ edilen, cihanşümul ve ebedi bir ahlaki istikameti gösterir.[271] *"Sadece Allah hükmeder, sadece Allah maliktir, sadece Allah bilir ifadesi budandır."* Bu evrensel ilkeye göre insanlar arası hukuk, her toplumun ve her çağın taleplerine göre düzenlenmelidir.

> *Sadece Allah sahip ve maliktir*, insanı Allah'ın mülkünden sorumlu bir idareci yaparak onun elinde bulunan her türlü serveti izafileştirir, çünkü o bu serveti Allah yolunda kullanıp verimli hâle getirmezse elinden çekilip alınabilir.[272]

8.5. Hilmi Özgen: Sosyalizm ve Komprador Gayrimüslimler

Yön yazarları içinde İslam ve sosyalizm tartışmalarına katılan isimlerden biri de Hilmi Özgen'dir. Uzun yıllar Maliye, İktisat ve Ticaret bakanlıklarında üst düzey bürokrat olarak görev yapan Özgen, yazılarında Türkiye'deki iktisadi-siyasi yapıya dönük sert eleştiriler yöneltmiştir. Yazılarında bilimsel istatistiki verilere yer veren Özgen bu yapının oluşumunda sosyolojik ve tarihsel değerlendirmelerde bulunur. Dini düşünceye de sosyolojik ve kültürel bir öğe olarak büyük önem atfeden Özgen Türkiye'deki çarpık ekonomik yapının oluşumunda dini düşüncenin tahrifine dikkat çeker:

> Ortaya sürdüğümüz yeni düzene bilim ışığında sosyalizm adının verilmiş olması temiz yürekli yurttaşlarımızı gocundurmasın. Tanrı buyruğuna uyarak bu sistemin adına "zekatizm" de diyebiliriz. Gerçek bir Müslüman'a varlığının kırkta birini fukaraya vermesini emretmekle İslam dini, bugünkü sosyalizmin temelini

[271] Roger Garaudy, *Yüzyılımızda Yalnız Yolculuğum*, çev. Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul, 2005, s. 359.
[272] Garaudy, *Yüzyılımızda Yalnız Yolculuğum*, s. 359.

> binlerce yıl önce atmış bulunmaktadır. Resmi ağızlardan duyduğumuza göre büyük iş yapan beyannameli tüccarının yüzde 38'i ayda sadece 140 lira kazanabilen bu fakir memlekette zekatizmin uygulanması her yürekli adam için dinsel bir görev olmuştur.[273]

1965'te mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarının kamuoyuna açıklanması kararı alınır. Böylece vergi mükelleflerinin adları ve ödedikleri miktar basında listeler hâlinde yayımlanır. Sonuçlara göre İstanbul'da ticaretle uğraşan iş adamları toplamının yüzde 75'i Türk asıllı olduğu hâlde, 200 bin liranın üzerinde net gelir sağlayanların yüzde 58'inin gayrimüslim olduğu görülür. Sonuçlarla ilgili Hilmi Özgen, 1967'de *Yön*'de "Milyonerlik Rekoru Neden Musevilerde?" başlıklı yazı yazar. Özgen, değerlendirmesinde gayrimüslimlerin ve özellikle Musevilerin Osmanlıda olduğu gibi Batılılarla kurdukları ilişkiler sayesinde ülkenin asıl ihtiyacı olan sanayi yatırımları yapmak yerine komisyonculuk, toptancılık gibi ithalata dayalı ticari faaliyetler sayesinde büyük kârlar sağladıklarını dile getirmektedir:

> İstanbul Sanayi Odası istatistiklerinden elde ettiğimiz bilgilere göre sanayi alanında yatırım yapanların yüzde 70'i Türk asıllı firmalardır. Tanzimat'tan bu yana yabancılara ve gayrimüslimlere tanıdığımız bunca imtiyazlara rağmen her nedense Musevi vatandaşlarımız uzun vadeli yatırımlar yapmaktan çekinirler. Esasen ithal mallarının yurdumuzu kaplamaya başladığı son yüz elli yıl içinde yabancı dil bilmeleri, dış memleketlerle ilişkilerinin bulunması bakımından Musevi vatandaşlarımız, Türklere nazaran daha imtiyazlı durumdadırlar. Bu imkânlardan faydalanarak dış ticaret piyasasını ele geçiren bu vatandaşlar, Anadolu'daki geniş halk kitlelerinin sırtından büyük kazançlar sağlamışlardır.[274]

---

[273] Hilmi Özgen, *Türkiye'de Sosyalizmin İlkeleri*, Mars Mtb., Ankara, 1962, s. 10.

[274] Hilmi Özgen, "Milyonerlik Rekoru Neden Musevilerde?" Toplumsal Tarih, 2004, s. 73.

Tüm dinlere eşit mesafede durduğunu ve eleştirilerinde bir ayrımcılık kastı olmadığını ifade eden Özgen, Yahudilikle ilgili eleştirilerini dile getirmekten de çekinmez. Fransız düşünür Jean P. Sartre'ın, Yahudilerin içinde yaşadıkları farklı toplumlardaki uyum ve servet kazanma yeteneğine ilişkin tespitlerine işaret eden Özgen şöyle der:

> ...Yahudilerin davranışları, içinde bulundukları toplumların bir kriteri olarak kabul edilebilir. Nasıl ki kanda lökosit sayısının artması vücutta bir enfeksiyonun bulunduğuna delalet etmekte ise, bir toplumda Yahudi iş adamlarının kazançlarının yükselmesi de o toplumda sömürücü sistemlerin kolayca işlemekte olduğunun yanılmaz bir göstergesidir.[275]

Özgen'in yazısı, TİP'in kurucularından ve Genel Yönetim Kurulu üyesi olan Yahudi asıllı Moris Gabbay'ı rahatsız eder. Gabbay, Özgen'i, Musevilere karşı ayrımcılık yapmakla suçlar.[276] Ancak bu suçlama karşısında Özgen 1969'da yazdığı *Ekonomik Sorunlarımız* adlı kitabında adını vermeden Gabbay'ye bir "açık mektup" yazar. Kitabın "Musevi Bir Dosta Açık Mektup" başlıklı bölümünde ilk bakışta ayrımcılık gibi görünen yazıyı yazmaya, Türkiye'deki çarpık yapıyı göstermek için mecbur kaldığını dile getirir. Gabbay'nin bir "sosyalist" olarak bu eleştiriden rahatsızlık duyma yerine kendisini desteklemesi gerektiğini ifade eden Özgen şöyle der:

> Gaita maddeleri tahlil raporlarında kakaların çeşitleri renklerine, kokularına göre nasıl ayrılıyorsa, bu yoksul toplumun kanını, iliğini sömürerek milyoner olan bu çeşit kimseleri de iki ayrı listede gösterdiğim için beni mazur gör. Ben bizimkilere bazı gerçekleri anlatabilmek için küçük bir yanlışlık yapmaya mecbur kaldıysam, beni bağışla. Ama ülkücü kişiliğinle milyoner Musevilerin savunmasını üzerine alarak daha büyük bir yanlışlık yapmaktan kendini koru.

---

[275] Özgen, "Milyonerlik Rekoru Neden Musevilerde?", s. 73.

[276] Hilmi Özgen, *Ekonomik Sorunlarımız 4*, Mars Mtb., Ankara, 1969, s. 164.

> Çünkü onların, senden daha güçlü katlarda oturan iş ortakları ve savunucuları vardır. Sen, yoksul insanların sevgilerini, milyonerlerin savunmasından üstün tutarak gençlik yıllarında yüreğinde yanan sosyalist ateşi söndürmemeye gayret et..[277]

Özgen, kitabının imzalı bir nüshasını Gabbay'a gönderir. Sözünü hiçbir şart altında esirgemeyen Özgen 1971'de İstanbul'da bir vapurdan -iddiaya göre- atlayarak hayatına son vermiştir.

8.6. Nurettin Topçu: *Hareket* Dergisi ve Anadolu Sosyalizmi

Türkiye'de İslam sosyalizmi tartışmalarında bildik anlamıyla alındığında "sağ" cenahtan bir isim olarak Nurettin Topçu'nun özel bir yeri vardır. Döneminde milliyetçi çevrelerin etkili isimlerinden olan Nurettin Topçu, sosyalizmin ahlaki-insani boyutunu görerek milliyetçilerin buna bigâne kalamayacaklarını düşünen istisna bir aydındır. Lise eğitiminden sonra Fransa'ya giden ve 1934'te Sorbonne'da doktorasını tamamlayarak Türkiye'ye dönen Topçu, çağdaş Batı düşüncesine vâkıftır. Türk Milliyetçiler Derneği'nde konferanslar verir. Ancak Topçu'nun sosyalizm ile ilgili fikirleri dernekte sert tartışmalara neden olur. Derneğin 1963 yılındaki kongresinde yaşanan ayrışmayla Topçu, milliyetçi-muhafazakâr çevrelerle derin bir kopuş yaşar. Kendisini destekleyenlerle yeni bir oluşuma giden Topçu, 1939'da başladığı *Fikir ve Sanatta Hareket* dergisinde fikirlerini dile getirmeye devam eder.

1960'larda *Yön*'ün, Garaudy tercümesiyle başlattığı tartışmaya çok geçmeden *Hareket* dergisi de dâhil olur. Derginin Şubat 1968 tarihli 26. sayısında Topçu, "Ne İçin Sosyalizm" başlıklı bir yazı ile konuya açıklık getirir.

---

[277] Özgen, *Ekonomik Sorunlarımız 4*, s. 167.

Daha önce de izahını yapmaya çalıştığımız üzere Osmanlı dönemine kadar giden bir yaklaşımla komünizmi olumsuzlayan Topçu, sosyalizmi açıkça savunmaktadır.[278] *"Bizim sosyalizmimiz İslam'ın ta kendisidir"* diyen Topçu, İslam sosyalizmini, "Hak ile gücün terkibi" olarak görür. "Neden sosyalizm?" sorusunu Hareket Okulu şu şekilde cevaplamaktadır:

> Otuz milyonluk bir milletin emeğini kırk bin Yahudi'nin midesine esaretten kurtarılması için. Bin yıllık Müslüman Türk kültürünün, Batılı uşakların okullarının eşiğinde kurban edilmekten kurtarılması için. Havasında hep yabancı ideolojilerin kaynaştığı fikirsiz, davasız, vicdansız üniversitelerden vatanı kurtarıp millet üniversitelerini kurmak için. Komünizm, Masonluk gibi yabancı ideolojilerden Müslüman Türkün ruhunu korumak için... [279]

Topçu, toplumsal adaletin tesisi için devlet otoritesinin önemine işaret eder. Popülerleşen liberal söylemin aksine devlet otoritesinin pekiştirilmesini savunan Topçu'nun düşünce sisteminde, sıkı bir Yahudilik eleştirisi vardır. Fransız İhtilali öncesi Avrupa'da devlet otoritesinin kötüye kullanılmasıyla devlet karşıtı liberal söylemin yaygınlaştığını kaydeden Topçu, uluslararası Yahudiliğin bunu fırsat bilerek toplumların adil bir devlet otoritesinden mahrum hâlde hayat savaşına terk edildiklerini ifade eder:

> Hilekâr ve habis Yahudi'nin çirkef bakışını, ondaki saadet alameti sayan, zulümlere hayran gönüller kendi içlerini yoklasınlar. Orada gerçek saadet ve kendine yeterli tatmin yerine, muradına ermiş kin ile kızgın haset fırtınasından başka bir şey bulmayacaklardır. Huzur içinde durulmuş, kaderine minnetle gülümseyerek Allah'a çevrilmiş bakışlar, aradığımız "'bahtiyar belde"nin ilahi manzarasıdır. Her birinin başkasının lokmasındaki bolluğa bakarak Allah'ına

[278] Topçu, *Bütün Eserleri*, C. 3, s. 228.
[279] Topçu, *Bütün Eserleri*, C. 3, s. 170.

> şükrettiği, fertlerinin cemaate hizmet sevdasına kendini bağışladığı sosyalizm, İslam sosyalizmidir. Ancak böyle bir belde, saadetle fazileti birlikte sunarak, insanları Allah'a yaklaştırabilir. Bu manada, sosyalizm devrimizin şeriatıdır.[280]

İslam sosyalizmi tartışmaları nedeniyle solda *Yön* dergisine "sosyalizm" adına gelen tepkilerin, sağda da *Hareket* dergisine "İslam" adına gelmesi gecikmez. Derginin konuyla ilgili anketine gelen cevaplardan prensip olarak "İslam sosyalizmi" ile anlatılmak istenen fikriyatın benimsendiği ancak buna yine de "sosyalizm" adının verilmesinin istenmediği görülmektedir.

Dergide bir dizi yazı yazan Hüseyin Hatemi, *Yön* tarafından yayımlanan Garaudy'nin *Sosyalizm ve İslâmiyet* adlı kitabına cevap verir.[281] Hatemi, sosyalizm kavramının İslam'ın sırf içtimai adalet sağlayan hükümlerini belirtmek için kullanılmasına itiraz etmeyeceğini, fakat yine de İslam'ın hayat ve felsefesinin yaratıcı olan Allah'tan geldiğini ve adını onun koyduğunu, bu nedenle de İslamiyet'e sosyalizm terimini eklemenin yanlış bir tutum olduğunu savunur.[282] Hatemi'ye göre İslamiyet bir bütündür ve eksiksiz bir yapıyı ihtiva etmektedir. Bu nedenle sosyalizm ile İslam'ı bir araya getirirken burada sanki İslam'da bir eksiklik var da sosyalizmle tamamlanıyormuş gibi bir izlenim verilmemelidir. Hatemi, geçmişte tasavvuf kavramı altında İslam'a ters fikirlerin girdiğini hatırlatarak sosyalizm konusunda da aynı hatanın yapılmaması için bir öneride bulunur:

> Şu hâlde "sosyalizm" kelimesi kullanılacaksa, bundan ne kastedildiği "iki kere iki dört eder" açıklığı ile ortaya konup böyle bir pasaport hâline gelmesi önlen-

---

[280] Nurettin Topçu, "Bahtiyar Belde" *Fikir ve Sanatta Hareket*, S. 54, İstanbul, 1970, s. 6.

[281] Hüseyin Hatemi, *İslâm Açısından Sosyalizm*, Hareket Yay., İstanbul, 1967. (1966-1967 yıllarında Hareket Dergisinde yayımlanan makalelerden oluşmaktadır.)

[282] Hatemi, *İslam Açısından Sosyalizm*, s. 19.

> melidir. Kanaatimce "İslam Toplumculuğu" terimini kullanmak, materyalist sızmalardan kurtulmak için daha yararlı olur.[283]

Hareket yayınları kendisine özgü sosyalizm konusundaki görüşlerinde ısrarcı olduğunu, 1974'te Suriyeli Mustafa Sibai'nin *İslam Sosyalizmi* kitabını yayımlayarak gösterir. İnsanların sosyalizm hakkındaki olumsuz tavırlarını analiz eden Topçu, bunun temel nedeninin sosyalizmin, *komünizm* ile karıştırılmasından ileri geldiğini savunur. 19. yüzyılda yaşanan sosyalist mücadeleleri, "tarihin müstesna anlarında yaşanan ahlaki isyanlardan" addeder:

> İşin çok dikkate değer tarafı şu ki, sermaye sahibi zenginler, kendi servet iştihaları hesabına davranırlarken; sosyalistler, fakirlerin, mazlumların ve çalışanların hakkını kurtarmak için mücadele ile tehlikeye atılıyorlar. Bu farkı görmeyen gözler, kapitalist ile sosyalisti aynı adalet terazisine koyarak muhakeme etmek şaşkınlığı içinde hâlâ bocalıyorlar. Yakın istikbale dönerek söylüyorum: Zenginlerin müthiş servetleri ellerindeki yenilmez kuvvettir; şüphesiz, servetleri kendileriyle beraberdir, fakirlere gelince, Allah onlarla beraberdir.[284]

Dini değerlerin ve sembollerin maddi çıkarlar için istismar edilmesini sert bir dille eleştiren Topçu'nun, muhafazakârlık hakkındaki sözleri de sarsıcıdır. Bu çevrelerin sosyalizm karşıtı tutumlarının şaşırtıcı olmadığını dile getiren Topçu'nun düşünce dünyasına ahlakçı bir dil hâkimdir. Bu düşüncelerini "Sosyalizme Karşı Koyan Kuvvetler" adlı yazısında dile getiren Topçu da diğer Müslüman sosyalistler gibi fıkıh kuralları yerine ilkeleri önceleyerek din istismarını sert bir dille eleştirir:

> Bugün Müslümanlık iddialarıyla isimlerini hacı lakaplarıyla süsleyen zenginler, Müslüman tüccar ve sermaye sahipleri de kendilerine gizli açık menfaat sunan masonlara el uzatıyor, el açıyorlar. Hoca mev-

[283] Hatemi, *İslam Açısından Sosyalizm*, s. 202.
[284] Topçu, *Bütün Eserleri*, C. 3, s. 176.

> lithan zenginden para alıyor; her biri bir başka rezil hüviyet taşıyan dolandırıcı şeyhler ve mürşitler, zenginler tarafından besleniyor. Devletten cemaatin hakkı olan vergisini kaçıran sözde Müslüman tüccarlar, Kur'an kursları vesair isimler altında İslam'ın ruhunu kapkara bir perde ile örten cehaleti beslemede seferberlik ilan etmiş durumda bulunuyorlar. İslam'ı İsagocya* mantığıyla Orta Çağ karanlığında boğan bu insanların sosyalizmden ürpermeleri kadar, tabii bir şey olmaz.[285]

Sosyal adalet adına ihtilalci tavrın komünistlerden kaynaklandığını, sosyalizmin ise bir adalet davası olduğunu savunan Topçu, komünizmin bu tutumundan dolayı insanların sosyalizm hakkında da yanlış ve olumsuz bir algıya sahip olduğunu dile getirir. Buna temel neden olarak toplumun tüm sosyal bilgisini, ucu küresel Yahudi sermayesine çıkan medyadan alması olarak görür. Böylece sosyalizm hakkında sathi bir bilgi sahibi olan kitlelerin, kavramın yabancı olmasına takıldıklarını kaydeder:

> Düşünmüyorlar ki, kelime bir kıyafettir, elbisedir; onu biz giydiririz. Allah'ın olan, ruh ve davadır. Ruhu görmediklerinden, bir zavallı elbiseyi kurşunluyorlar... Görülüyor ki, sosyalizme karşı düşmanlığın sebepleri, bir kısmı içten ve şuurlu, bir kısmı ise gafletten doğma olarak, çok ve çeşitlidir. Bütün bu vehimleri ortadan kaldıracak kuvvet, hak davacılarının bu mücadelede yaşatacakları sabırla iman ve hiç ölmeyen iradedir. Gayemize bir gün mutlaka ulaşacağımıza inanıyoruz. Kulların hakkını Allah emriyle gerçekleştirmek için kulların karşısında boynu bükük duranlar, Allah'ın huzuruna tertemiz ve açık alınla çıkacaklardır.[286]

Topçu, 1969'da ABD'ye ait 6. Filo'nun İstanbul'a gelişini protesto eden solculara karşı kışkırtmalarla sağcı gençlerin saldırması sonrası yaşanan ve tarihe "Kanlı

---

* Medreselerde okutulan Aristo mantığı.

[285] Topçu, *Bütün Eserleri*, C. 3, s. 176-177.

[286] Topçu, *Bütün Eserleri*, C. 3, s. 180.

Pazar" olarak geçen olaylarla ilgili sağ çevrelere göre oldukça farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Konuyla ilgili *Hareket* dergisinde, "Kin İle Din Birleşemez" başlık bir yazı yazan Topçu, Birinci Dünya Savaşı sonrası İngilizlerin İstanbul'u işgal edişini hatırlatarak Amerikan donanmasının da İngilizlerle birlikte işgale katıldığına işaret eder. 6. Filo'nun İstanbul'a gelişini 50 yıl önceki işgal dönemine benzeten Topçu, gazetesinde yazdığı yazılarla açıkça "cihat" çağrısı yaparak* sağcı gençleri solculara karşı kışkırtan Şevket Eygi gibi sağ çevreleri sert bir dille eleştirir. Topçu, ABD'nin çıkarları için Türk çocuklarının birbirlerine boğazlatıldığını ifade eder:

> Hadisenin sebebi aşikâr: Amerika komünizme düşmandır; komünizm de Müslümanlığa düşman olduğu için Amerika'yı desteklemek her Müslüman'ın üzerine vaciptir; bu belki de bir cihattır. Desteklemek için ne lazımsa yapılır. Gayeye varmak için adam öldürmek caiz olur, hele adam komünist ise... Acaba asıl cihat insan öldürmek midir? Evvela nefislerini öldürsünler. İslam dinini kendi nefisleri ile hırsları için böyle şuursuzca alet yaparak, Amerikan donanmasına yaranırcasına savaşmak cihat ise, İslamiyet gelmeden önce insanlar en şiddetli en barbar savaşları yapıyorlardı. Öyle olsaydı İslam'ın gelmesine ne hacet vardı. Allah'ın emirlerine itaat ettirmek için cihat yapılmış. Nerede ve hangi devirde yumruk ve balta ile kalpler kazanılmıştır?[287]

8.7. Kemal Tahir: Osmanlı ve ATÜT Tartışmaları

Eğer bir *Anadolu Sosyalizminden* söz edilecek ise en başta zikredilmesi gereken isimlerden biri de hiç şüphesiz Kemal Tahir'dir. Daha çok romancılığı ile tanınan Kemal Tahir, Doğu ve Batı kültür ve tarihi hakkında da son derece detaylı değerlendirmeler yapabilmiştir. Bunu yaparken

---

* Şevket Eygi, "Cihat İçin Hazır Olunuz", *Bugün*, 16 Şubat 1969.

[287] Nurettin Topçu, *Bütün Eserleri*, C. 7, Dergah Yay., İstanbul, 2004, s. 225-226.

de afakî yorumlara değil, tarihsel gerçekliğe dayanmaktadır. Tahir, tüm yerellik savunusuna rağmen karşımıza ne bildik bir "muhafazakâr-dindar" olarak çıkar, ne de tüm o Batı kültürüne olan derin tecessüsüne rağmen bir Batıcı-Marksist olarak. Hayattayken etrafında kendilerine "Tahiriler" diyen bir çevre oluşacak kadar güçlü entelektüel etkiye sahiptir.[288] Batı karşısındaki geri kalmışlık Kemal Tahir'de entelektüel soğukkanlılığını yitirmesine neden olmamıştır. Sorunları özgüvenle tartışır:

> Öyleyse ne yapmalıyız? Yasalarımızı Batıdan aktarmayacağız biir.. Tutalım ceza kanununu Batıdan alsak, belki ceza geleneklerimize ters düşürür bizi, ama medeni kanunu Batıdan aldık mı, bizi varımıza, yoğumuza, bilgimize, kültürümüze ters düşürür. Sonunda kusar toplum bunu... Halka dayalı yönetim biçimi benimseyeceğiz ama Batının sınıflar arası denge sağlamak için geliştirilmiş demokrasi yapısını aldık mı, sindiremeyiz bunu içimize, yıllar yılı akıntıya kürek çekmiş oluruz. Bir aşağılık duygusu basar bizi boşu boşuna... "Demokrasiyi öğrenemedik." demeye kalkarız.[289]

II. Mahmut reformlarından Kemalizm'e, Türkiye'nin resmi Batılılaşma politikalarını mahkûm eden Tahir, hazırcılığı, kolaycılığı eleştirerek, *"Doktrin hiçbir çağda, hiçbir yerde bütün toplumlar için hazır değildir. Her toplum kendi tarihsel oluşumu ve yaşayışı içinde kendi doktrinini bulup ondan yararlanmak zorundadır."* der.[290] Bunun, Batıya bigâne kalmak anlamına gelmediğini ifade eden Tahir, Batı'dan alınacak öğelerde, bunların Batı'da hangi tarihsel-toplumsal koşulda ortaya çıktığına dikkat edilmesi gerektiğini vurgular.[291] Buna göre Türkiye'nin iktisadi, siyasi ve sosyal yapısının da Batılı bir devlet gibi görülemeyeceğini dile getirir:

---

[288] Sezgin Kızılçelik, *Özgün ve Yetkin Bir Sosyal Teorisyen Olarak Kemal Tahir*, Anı Yay., Ankara, 2012, s. 17.
[289] Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, s. 138.
[290] Tahir, *Notlar-Batılaşma*, s. 158.
[291] Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, s. 139.

> Türkiye'de kapitalizmden söz etmek aldanmacadan, aldatmacadan başka bir şey değildir. Çünkü Türkiye'de görülen ve Batı kapitalizminin varlığını belirttiği yüzde yüz olan bazı kuruluşlar, kurumlar, ekonomik-sosyal davranışlar aslında bizim yerli kapitalistlerimizden değil, Batı kapitalizminden gelmektedir. Onun serpintisidir. Temel birikimden gelmediği için köksüzdür. Sistem olarak memleketi kavramak gücünden yoksun olduğu kadar bir ser çiçeği gibi sadece kendi gelişmesini kendi başına ve olağan olarak başarmak gücünden de yoksundur. Komprador hiçbir şart altında artık Batıdakine benzer kapitalist olmaz. Çünkü yaşadığı şartlar, 18. yüzyıl şartları olmadığı gibi arkasında kapitalizmi yaratan tarihsel (feodal) şartlar da yoktur.[292]

Batı ile Doğu (Osmanlı) düzenleri arasında adeta bir doku uyuşmazlığı olduğuna dikkat çeken Kemal Tahir, bu nedenle Osmanlı'nın kapitalistleşme çabasının her zaman çarpık bir hâl aldığını vurgular.[293] Onun bu özgünlük arayışı, doğal olarak Türkiye'yi Marksist şablona uydurmak isteyen solcular tarafından görmezden gelinmesine neden olmuştur. Marksist sol çevrelerin mukallitliğini sert ve alaycı bir dille eleştiren Tahir ise Marks'ın ATÜT ile ilgili fikirlerinin ve yazılarının, Marksizm'in Batı şemasına uymadığı için anlamak istemediklerini ve görmezden geldiklerini kaydeder.

> Ben komünistlikten 16 yıl ceza giydiğim zaman bile Marksizm'i doğru dürüst bilmiyordum. Ne öğrendimse mahpus damında ve çıktıktan sonra öğrenmişimdir. Bizim o zamana kadarki komünistliğimiz bildiğin Nazım Hikmet komünistliği canım.. *Trum, trum, trum tram tiki tak; Makinalaşmak istiyorum...* Bunu belledin mi oldun gitti komünist. Fevzi Çakmak'ın o zamanki hâkimleri bu komünistliğe idam bile yazarlar.[294]

---

[292] Tahir, *Notlar-Batılaşma*, s. 49.
[293] Tahir, *Notlar-Batılaşma*, s. 109.
[294] Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, s. 82.

8.8 Cemil Meriç: Müslüman Sosyalistlerin Dilemması

Türkiye'de *İslam sosyalizmi* tartışmalarına en büyük katkısı olanlardan biri de, bizim de sıklıkla görüşlerine başvurduğumuz Cemil Meriç'tir. Batı düşüncesine olan derin tecessüsü ile dikkat çeken Meriç'in erken yaşta gözlerini kaybetmesi, sadece kendisinin değil, Türk tefekkür hayatının da büyük talihsizliği olmuştur. 1946'da İstanbul Üniversitesi Fransız Dili bölümünde *okutman* olarak göreve başlayan Meriç, 1974'te emekli oluncaya kadar bu görevi sürdürür. Bir sosyalist olmasına rağmen hayattayken sosyalistler tarafından görmezlikten gelinen Meriç sağ çevrelerde hürmet görür. Ancak bu hürmet hiçbir zaman onun fikirlerinin bir yankı bulması anlamına gelmemiştir. Sağ ile ilişkisinin, kendisi tarafından tercih edilen bir durum olmadığını, sol çevrelerin kadir bilmez tavrının kendisini bu duruma düşürdüğünü dile getirir:

> Benim trajedim şu birkaç satırda: Sevebileceklerim dilsiz. Dilimi konuşanlarla lakırdım yok. Yani dilimle, zevklerimle, heyecanlarımla yarımla *Büyük Doğu* kadrosundanım. Düşüncelerimle, inançlarımla *Yön*'e yakınım. Bu bir kopuş, bir parçalanış.[295]

Tanzimat'tan beri devam eden resmi Batıcı politikaların çarpıklığına ve tutarsızlığına dikkat çeken Meriç kalkınmanın tek yolunun tanım gereği sosyalizm olduğunu ifade eder. Ancak Meriç'in sosyalizm anlayışı daha çok korporatisttir:

> Türkiye sanayileşmemiş bir ülkedir. Kapitalist olmasına ne imkân var ne de Avrupa izin verir. Tek kurtuluş yolu devlet sosyalizmidir. Bu sosyalizm nasıl kurulacak? Kinle mi? Sosyalizm fedakârlık ister. İnsan belki kendi çocuklarının bile göremeyeceği bir istikbal için fedakârlık yapmaz. Onu harekete geçirecek bir kuvvete ihtiyaç var. Bu kuvvet ne olacaktır?[296]

---

[295] Meriç, *Bu Ülke*, s. 54.
[296] Meriç, *Sosyoloji Notları*, 171.

Sosyalizmin tek tip (Marksizm'den ibaret) anlaşılmaması gerektiğini ifade eden Meriç, Müslümanların kendileri açısından "nasıl bir sosyalizm?" sorusunu sorarak cevap aramaları gerektiğini kaydeder.[297] Diyalektik düşüncenin bizzat Marksizm'in kendisine de tevcih edilmesi gerektiğini vurgulayan Meriç de Garaudy ve Tahir gibi Sosyalizmin, Türkiye'de kendisini İslam ile ifade etmek zorunda olduğunu dile getirir:

> Sosyalizm, Türkiye'de yaşamak için İslamî bir veçheye bürünmek zorundadır. Mülkiyet konusunda Saint-Simon* gibi düşünüyorum. Mülkiyet daima tahdit edilmelidir. Topluma faydalı olduğu sürece yararlıdır. Yani herkes kendi zevki için tüketim yapamaz. Mülkiyet toplumundur. Onda, bizden önce gelenlerin de, bizden sonra geleceklerin de hakkı vardır. İslamiyet de sosyalizm gibi düşüncede bir devrimdir.[298]

Çağa hitap eden bir düşünüş biçimi geliştirmek için Batıyı tanımanın önemine işaret eden Meriç bunun, kendini tanımak için de bir zorunluluk olduğunu kaydeder. "*Hakikatte hiçbir düşünce düşman değildir, her düşünce kanımıza karıştırılmak, millileştirilmek şartıyla doğrudur*"[299] *diyerek* Sosyalizmin bir 19. yüzyıl ideolojisi olduğunu ve onu Kur'an'da aramanın mantıksız olacağını dile getirir:

> Kur'an'da bir iktisat sistemi yoktur, fakat sosyal adalete yönelen bir a*hlak* vardır. Bu ahlak bir sosyalist için pekâlâ faydalı olabilir. Dinin değerleri tabiatüstü değerlerdir, ancak Kur'an'ın bu adalet kısmı üzerinde ısrar ederek kitleler harekete geçirilebilir.[300]

---

[297] Meriç, *Sosyoloji Notları*, s. 163.

* Fransız sosyalizminin kurucusu.

[298] Hüsamettin Arslan, (1986) "Nesillerin Mirası", (Cemil Meriç ile söyleşi), *Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı*, TYB Yay., Ankara, 1986, s. 590.

[299] Meriç, *Sosyoloji Notları*, 293.

[300] Meriç, *Sosyoloji Notları*, 165.

8.9. Erbakan: "Yeşil Komünizm"

"Ey sakallı Hüsnü, sana sesleniyorum..."

Erbakan

Daha çok askerleri etkilemeye dönük *Yön*, Talat Aydemir'den sonra varlığını entelektüel gücünü korusa da Kemalist cephede sonuç getirecek bir makes bulamaz. Muhafazakar Sağ cephede ise "tehlike" daha çok siyaset sahasında görülür. Menderes'in ardından DP'nin devamı olarak kurulan AP'nin başında asker kökenli, dolayısıyla muhafazakar toplum kesimleriyle orduyu bağdaştıran Ragıp Gümüşpala gibi aykırı bir şahsiyetin olması, NATO sistemi açısından rahatsızlık kaynağı olur. Bu sıkıntının farkında olsa gerektir ki, Gümüşpala CHP ile koalisyonda görev almaz. Ülke 1965 seçimlerine giderken çok daha büyük bir toplumsal destekle iktidara gelmesi beklenen AP Genel Başkanı Gümüşpala, İstanbul'da kaldığı otel odasında ölü bulunur (6 Haziran 1964). Gümüşpala'nın bu "sürpriz" ölümüyle birlikte AP, Adnan Menderes'in mirasına daha layık liderine kavuşur: Süleyman Demirel.

Türkiye'de genel muhafazakârlık, sahip olduğu din algısından kaynaklanan meşruiyet krizi nedeniyle politik yüzünü çoğu zaman gizlemeyi tercih etmiştir. Bu da muhafazakâr çevrelerin cumhuriyet tarihi boyunca "liberallerle" sonuçta iki tarafın da hoşnut kaldığı çarpık bir ilişki geliştirmelerine neden olmuştur. Başta Demirel olmak üzere sağ-oportünist politikacıların hayat buldukları alan, işte bu çarpık ilişkinin oluşturduğu zemindir. Bu çarpıklığı kırmaya dönük önemli bir girişim, Necmettin Erbakan'ın (2011) kurucusu olduğu Milli Görüş hareketi olmuştur.

Üstün başarılarla dolu bir akademik kariyerin ardından Erbakan, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki kalkınmacı heyecanla işe koyulur. 1956'da "Gümüş Motor" adıyla Türkiye'nin ilk dizel fabrikası onun eseridir. 1961'de yapımı gerçekleştirilen ancak uluslararası tekel-

ler tarafından üretimine izin verilmeyen Devrim arabasının mühendisleri arasında yine onun adı öne çıkmaktadır. Ancak dış güdümlü sağ iktidarların milli ekonomi karşıtı politikaları, sonunda Erbakan'ı siyasete girmeye iter. 1969'da Konya'dan bağımsız aday olarak seçimlere katılır ve oldukça yüksek bir oy oranıyla milletvekili olur. 1970'te ilk Milli Görüş partisi Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurar.

Milli Görüş, sağ ve muhafazakârlığın Amerikancılık ve NATO sistemine eklemlenme anlamına geldiği yıllarda bağımsızlıkçı, anti Siyonist, anti Amerikancı bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş kutuplaşmasında bir çeşit "üçüncü yol" tavrı sergileyerek her iki kutup da toptancı bir dille reddedilmekle birlikte her zaman SSCB'den çok daha ABD, sosyalizmden çok daha "kapitalizm" karşıtı bir dil kullanılmıştır. Diğer muhafazakâr iktidarların hizmet sektöründen ibaret ekonomi politikalarına karşın Erbakan'ın dâhil olduğu hükümetler, ısrarla üretim ekonomisi ve sanayileşmeye dönük yatırımlara, fabrikalaşmaya yönelmiştir.[301] Böylece, dünya sistemi karşısındaki "diplomatik" manevraya ekonomi konusundaki kalkınmacı retorik, devletçilik ve ağır sanayi öncelikli sanayileşme eklenince, kendisini hiçbir zaman "sosyalizmle" tanımlamasa da sağ muarızları tarafından "Yeşil Komünist" yakıştırması yapılmıştır.[302] Bu özellikleriyle Milli Görüş, siyasi yelpazede aslında Nurettin Topçu'nun tarif ettiği bir konumdan çok da uzak değildir.

Vefatına kadar samimiyet ve kararlılığından en ufak bir taviz vermeyen Erbakan'ın, siyasi kimliğinin ötesinde çalışkanlığı ve üstün meziyetleriyle dünya çapında bir bilim adamı olduğu muhakkaktır. Ancak Milli Görüş düşüncesi adına bir "teori" yazmamış, kitleleri daha ziyade

---

[301] Bkz. Necmettin Erbakan, *Milli Görüş*, Dergah Yay., İstanbul, 1975, s. 209.

[302] Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", *MTSD-İslamcılık*, C. 6, İletişim Yay, İstanbul, 2005. s. 547.

duygu ve heyecan yüklü şairane söylemlerle motive ederek siyaset yapmayı tercih etmiştir. Bunda muhtemel iki temel neden düşünülebilir. Birincisi; Erbakan bir sosyal bilimci değil, mühendistir. Geleneksel İslami kültürden hareketle çağa hitap edebilecek bir teori yazmak ise başlı başına bir uğraş; yüksek bir soyut dil ve felsefeyi gerektirir. İkincisi ve belki daha önemli bir sorun, böylesi bir teoriyi yazmaya kalkıştığında karşılaşacağı dirençtir. Zira bu durumda dini düşünceye ilişkin kimi temel tartışmaların açılması kaçınılmaz olacak ve bu bir siyasi parti faaliyetinin çok ötesinde felsefi-torik tartışmaları, muhafazakâr güç odakları karşısında marjinalleşmeyi göze almayı gerektirecektir. Nitekim Nurettin Topçu'nun içine düştüğü durum bunun resmidir. Böyle bir durumda karşılaşacağı sorunların ipuçlarını ve aslında Erbakan ile muhafazakâr elitler arasındaki farkı "Refah Partisi" döneminde bu çevrelerin, partinin adına bile yönelttikleri eleştirilerden görmek mülküdür. "Refah" kelimesinin seküler-profan (din dışı) bir kavram olduğu yönündeki eleştirilerin ardından, yeni parti için oldukça "dinsel" bir isim tercih edilmiştir: "Fazilet". Muhafazakâr kitleleri yönlendiren bu güç odaklarıyla mücadele etmenin göründüğünden çok daha zor olduğunun farkında olan Erbakan, böylesi netameli bir işe kalkışmak yerine muhtemelen sorunları pragmatist bir yolla eylem sahasında çözmeyi, "kervanı yolda dizmeyi" tercih etmiştir. Ancak teori olmadan pratik olmaz. Fikriyatın bir ideoloji formatında ifade edilmemesi, beraberinde savrulma ve yozlaşmayı getirmiştir.

1990'lı yıllarda Refah Partisi'nin Türkiye'deki yükselişine de paralel olarak Avrupa'da, Milli Görüş orijinli işçilerin birikimlerinden oluşan sermayenin Türkiye'ye gelişinin önemli sonuçları olmuştur. Amatörce de olsa komprador burjuvazi karşısında gerçek bir milli burjuvazi karakterine sahip olan bu sermaye tarafından kurulan "holdinglerin" bir kısmı, belki başından itibaren basitçe kimi fırsatçıların dolandırıcılık faaliyetinden ibret-

tir. Ancak bunların önemli bir kısmının çeşitli sanayi dallarında kısa zamanda gösterdikleri başarı ve başlarına gelenler, dünya sistemi hakkında da önemli gerçekleri su yüzüne vurmuştur. Bu holdinglere karşı yürütülen operasyon, 28 Şubat gölgesinde gerçekleştirildiği için (ve yine genel teori eksikliğinden) olayın ekonomi-politik anlamı üzerinde fazla durulmamıştır. Bu holdinglerin başarısı aslında Türkiye gibi Batı dışı ülkelerin kalkınma sorununun gerçekte zannedildiği kadar zor olmadığının ipuçlarını vermiş, sorunun teknik değil, kültürel ve politik olduğunu göstermiştir. Bu kuruluşları yok etmek için harekete geçen uluslararası sermaye, Türkiye'deki askeri ve siyasi güç odaklarını ve uzantısı komprador burjuvaziyi kullanmıştır. Baskılar karşısında "Milli Görüş burjuvazisi" mücadele için ideolojik-politik derinliğe de sahip olmadığından kısa sürede savrulmuştur.

28 Şubat darbesiyle siyasi platformda Milli Görüş partileri tasfiye edilirken, tabanda yaşanan çözülme ve yozlaşma söz konusu sermaye çevrelerinde de kendisini göstermiş, geriye ciddi şekilde baskılanmış, güdükleşmiş bir "yeşil sermaye" kalmıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise Milli Görüş artık bir alternatif olmaktan çıkarken Türkiye dindarlığının, çok önce küresel kapitalizmle iç içe geçmiş Körfez sermayesine eklemlenmesi süreci başlamıştır. Bu yeni dönemde yeşil burjuvazi de küresel sermayenin çizdiği sınırlar içinde marketçilik, gıda sektörü gibi alanlara hapsolmuştur. Böylece hayatı boyunca NATO karşıtı olan, Siyonist baskılara rağmen başbakan olduğunda ilk ziyareti İran'a yapmış olmasını gururla anlatan, küresel güçlerin Suriye üzerindeki planlarını yıllar öncesinden Meclis kürsüsünden ifşa eden Erbakan'ın ardından kahir ekseriyeti Vahhabileşmiş, karanlık ilişkilerle NATO sistemine eklemlenmiş, dindarlıkları mezhep fanatizminden ibaret yığınlar kalmıştır.

III. BÖLÜM

SOSYALİZM İRAN VE ARAP DÜNYASINDA

1. İRAN

1.1. 19. yüzyılda İran

Bolşevik İhtilali sonrası sosyalizmin etki ettiği İslam ülkelerinden biri de İran'dır. Elbette ki orada da bunun izahı, Marksizm'in tarih felsefesi ve toplumsal tekâmül nazariyesi değildir. Osmanlı gibi Batı ve Rusya karşısında uzun zamandır toprak kaybeden ve iktisadi, siyasi ve askeri anlamda gerileyen İran da kendi kültür temellerinden bir kurtuluş ideolojisi geliştiremeyince sosyalizm orada da en azından önemli bir aydın ve siyasetçi kesimi tarafından bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Kadim tarihi ve zengin kültürel yapısıyla İran'da sosyalizm, kronolojik olarak Türkiye'yi takip etse de aslında özgünlük bakımından çok daha başarılı olduğu görülmektedir. Bunda da İran'ın kendine has tarihsel-toplumsal-entelektüel yapısı ve modernleşme sürecindeki dinamikler belirleyici olmuştur.

1.1.1. Modernleşme ve Ulemanın Rolü

19. yüzyılda Osmanlı Devleti gibi İran da modernite karşısında geleneksel yapısı çözülerek gerileme sürecine girer. Rusya ile yaşanan savaşların ardından Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla topraklarının önemli bir kısmını kaybeder.[1] Gerileme karşısında Kaçar şahları da devlet eliyle modernleşme politikasını benimserler. Feth Ali Şah'ın (1797-1834) oğlu Abbas Mirza (ö. 1833) reformlar konusunda ilk adımları atan isim sayılır. Abbas Mirza, İran'ın teknik geriliğini fark ederek bunun çözümü için İngiltere'ye öğrenciler gönderir. Aynı kuşak Osmanlı aydınlarına benzer fikirlerle ülkelerine dönen Mirza Mülküm Han (ö. 1908) ve Mirza Abdurrahim Talibov (ö. 1911) bunlardandır. Ardından Nasreddin Şah'ın (1848-1896) Osmanlı'daki Tanzimat re-

---

[1] Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 443.

formlarını örnek alan sadrazamı "Emir Kebir" lakaplı Mirza Taki Han (ö. 1852), Osmanlıdaki modernleşme faaliyetlerini yerinde inceleyerek bunları İran'da uygulamaya koyar.[2] *Yabancı sermayeye* birtakım ayrıcalıklar tanınır ve demiryolları, karayolları, telgraf gibi modern ulaşım ve iletişim araçları ülkeye girer. 1872 yılında Alman asıllı İngiliz Baron Julius Reuter'e (ö. 1899) belirli bir hissenin Şah'a verilmesi karşılığında tüm itirazlara rağmen gümrüklerin "kiralanması" (iltizam), madenlerin kullanımı, demir yolu yapımı ve banka kurmak gibi birçok alanda imtiyaz verilir.[3] Ruslar da İran'da ayrı bir banka kurma ve başka imtiyazlar elde ederler. Ülkedeki yabancı yatırım 19. yüzyılın ikinci yarısında "sıfır"dan 12 milyon İngiliz Sterlinine ulaşır. Ancak yabancılara kapının aralanmasıyla Osmanlı'da olduğu gibi İran'da da ülkeyi istila eden ucuz ithal ürünler yerli üretime büyük darbe indirirler.

Şah'ın 1890'da İngiliz Gerald F. Talbot'a (ö. 1945) verdiği tütün tekeli, İran tarihi için bir dönüm noktasıdır. Anlaşma tütünün üretimini yapan, işleyen ve pazarlamasını yapan yüzlerce tüccar ve esnafı tehdit etmektedir. Şah, din adamları öncülüğündeki tütün boykotuyla geri adım atmak zorunda kalır.[4] Anlaşmayı fesheder ve İngiliz firmaya 5 bin Sterlin tazminat öder. Tütün isyanı, reform arayışlarında Osmanlı ile İran arasındaki temel bir farkı ortaya koymuştur. Osmanlı'daki askeri-sivil bürokrasiye dayanan ihtilal geleneğine karşın İran'da ulemanın yönlendirdiği geniş toplum kesimlerinin bilfiil belirleyici olması iki ülkenin geleceğinde de karakteristik fark olacaktır.[5] Ancak o dönem tütün isyanından sonra

---

[2] Bkz. Gökhan Bolat, "Mirza Takî Han (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)" *Belleten*, Ankara, 2013, s. 151-180.

[3] Cengiz Kallek, "İmtiyaz", *TDVİA*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 244.

[4] Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yay., İstanbul, 2013, s. 146-152.

[5] Abdolvahid Soofizadeh, "Osmanli ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 35, Aralık 2014, s. 288.

da Batılılara imtiyaz verilmesine devam edilir. Sömürgeleşme karşısında yükselen milliyetçilik ve güçlenen siyasal bilinç Şaha karşı tepkileri iyice keskinleştirir. Nasreddin Şah, 1896'da Cemaleddin Afgani'nin takipçileri tarafından suikast sonucu öldürülünce tahta zayıf kişilikli Muzafferuddin Şah (1896-1907) geçer. Ülkede Rus etkisinin giderek artması karşısında İngilizler, 1901'de Ruslara,"Büyük Oyun" (Great Game) diye adlandırılan Orta Asya üzerindeki nüfuz mücadelesinde İran'ı kendi aralarında paylaşma planını önerirler. Ancak dünyada esen meşrutiyetçi rüzgârdan İran da nasibini alır ve Şah istemeyerek de olsa meşrutiyet sözü verir. Bir "kurucu meclis" seçimleri yapılacağını duyurur. Aralık 1906'da da ülkenin ilk anayasası ilan edilir.[6] Artık İran, Şah'ın yetkilerinin anayasa ile sınırlandığı bir parlamenter monarşidir. Şah karşısında, Mecliste iki muhalif eksen belirir. Biri Batı'daki gelişmeleri takip eden modernist ancak muhalif seküler-milliyetçi akımdır. Bunlardan kimileri kendilerini Osmanlı'daki Jön Türkler örneğinden *Jön Persler* diye adlandırırlar. Diğeri ise Şii öğretide "ruhani - روحانی" denen din adamlarından oluşan muhalefettir.

İran hakkında İngiltere ve Rusya arasında süren *Büyük Oyun* görüşmeleri, 31 Ağustos 1907'de Petersburg'da anlaşma ile neticelenir. Anlaşmaya göre arada tampon bir bölge bulunmak üzere ülkenin kuzeyi Rusların, güneyi İngilizlerin nüfuz alanı hâline gelmiştir.[7] Muzafferuddin Şah'ın ölümüyle tahta çıkan Muhammed Ali Şah (1907-1909), daha otoriter bir hükümdardır ancak o da anlaşmayı "ülkenin toprak bütünlüğü ve sınırlarının güvenliğinin garanti edilmesi şartıyla" kabul etmek zorunda kalır. Şah'ın bu tavizkâr tutumu karşısında Meclis, "gelenekçi" ve "modernist" muhalefetin uzlaşısıyla yönetimdeki ağırlığını artırmak için yeni düzenlemelere gider. Meclis ile Şah arasındaki gerilen ilişkiler sonunda

---

[6] Soofizadeh, "Osmanli ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması", s. 291.
[7] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 262.

Şah, Haziran 1908'de Meclis'i kapattırarak binayı da zaten Rusların yardımıyla kurulan İran Kazak Tugayı'nın Rus komutanı Vladimir Liyahof'a (ö. 1920) topa tuttururur.[8] Ancak çıkan çatışmalarda çok sayıda meclis üyesi yaşamını yitirir. Başta Azerbaycan olmak üzere eyaletlerde ayaklanmalar yaşanır. Olaylar Şah'ın 1910'da yerini 11 yaşındaki oğlu Ahmet Şah Kaçar'a (1909-1925) bırakarak sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanır.[9] 1911'de Rusların desteklediği bir darbeyle, yeniden tahta çıkmak isterse de başarılı olamaz ve Rusya'ya kaçar. Fakat bu arada Meclis'in de ülkeyi yönetecek araçlardan yoksun olduğunu görmesi uzun sürmez. Osmanlı'da İttihatçılar gibi İran'da da milliyetçiler İngiliz ve Ruslara karşı Almanları uygun bir müttefik olarak görürler ve korumacı ekonomi ve sosyal devletçi politikalarıyla Bismarck'ın korporatist yönetimini kendilerine örnek almak isterler. Tüm bunlarla birlikte İran tarihi için son derece önemli ve belirleyici olan bir gelişme de 1908'de petrolün bulunması olur. Petrolün çıkarılması imtiyazı İngilizlere verilir ve 1909'da *Anglo-Persian Oil Company* (daha sonra British Petrol-BP) kurulur. Anlaşmaya göre gelirin sadece yüzde 16'sı İran'a kalacaktır.[10] Petrolün keşfinin etkisi ilk başlarda çok hissedilmese de Batı'da hızla gelişen sanayileşmeyle petrole talebin artması petrolü İran'ın iç ve dış politikasının temel belirleyeni hâline getirecektir.

1.2. Bolşevik İhtilali ve İran

1.2.1. Bolşevizm Rüzgârı İran'da

1914'e gelindiğinde I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İran tarafsızlığını ilan eder, ancak ülkede Rus askerleri Muhammed Ali Şah'ın 1911'deki başarısız darbe girişi-

---

[8] Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 188.

[9] Süleyman Erkan, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", *Akademik Orta Doğu*, C. 5, S. 1, İstanbul, 2010, s. 101.

[10] Erkan, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", s. 108.

minden beri vardır. İngiliz birlikleri ise Şiraz ve Huzistan gibi bölgelerde konuşlanmışlardır. Savaşın başlamasıyla Osmanlı ordusu da Tebriz'e girer.[11] Bir anda savaş alanına dönen ülkede gelişmelere direnecek bir ordu yoktur. Daha önce Rusların yardımıyla oluşturulan İran Kazak Tugayı da zaten Rusların kontrolünde olduğu için 8 bin kişilik tümene dönüştürülerek Osmanlı ordusu ve İranlı müttefiklerine karşı Rusların yanında yer almıştır. Tahran'ın 150 kilometre kuzey batısındaki Kazvin'de konuşlandırılan Rus askeri ise başkenti işgal tehdidiyle Tahran'a doğru harekete geçer. Dış güçler arası savaşta Şah'la ipleri atan ve Osmanlı'yı destekleyen Meclis'ten 30 kadar milletvekili bir direniş örgütlemek için bazı aydınlar ve nüfuzlu siyasetçilerin eşliğinde Tahran'dan Kum kentine giderler. Ancak işgalcilerin tehdidi nedeniyle Kaşan'a çekilmek zorunda kalırlar. Sonunda tutunmayı başardıkları Kasr-ı Şirin'de, *İran Geçici Hükümeti* ilan edilir. *Geçici Hükümet,* Almanya ve Osmanlı devleti tarafından resmen tanınır.[12]

Böyle bir ortamda Rusya'da İhtilal patlak verir. Bolşeviklerin Çar dönemindeki tüm anlaşmaları iptal ederek İran ile yeni bir anlaşma imzalamasına rağmen Şah'ın İngiltere'ye olan yakınlığı devam etmiştir. İngiltere, Şah'la 9 Ağustos 1919 da bir antlaşma imzalayarak ülkenin idari ve askeri teşkilatının düzenlenmesini üzerine alır ve ayrıca İran'a teknik ve mali alanlarda yardım vaat eder. Anlaşmayla ülke tümüyle İngilizlerin güdümüne girer.[13] Buna karşın Türkiye'de olduğu gibi İran'da da Bolşeviklik, milliyetçi çevrelerde hızla etkisini göstermeye başlamıştır. Bolşevikler, İngiliz karşıtı hareketleri destekler, bunun için "komünist" örgütlenmeleri teşvik

---

[11] Erkan, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", s. 103-104.

[12] Mansoureh Ettehadiyyeh, "İran Geçici Hükümeti", *İran ve I. Dünya Savaşı*, çev. Gül Çağalı Güven, TVY Yay., İstanbul, 2010, s. 14.

[13] Bkz. Homa Katouzian, "Şeyh Muhammed Hiyabani İsyanı'nda Ahmed Kesrevi", *İran ve I. Dünya Savaşı*, çev. Gül Çağalı Güven, TVY Yay., İstanbul, 2010, s. 101.

ederler. İngilizler ise "İran Kazak Tugayı" subaylarından Rıza Han'ı (daha sonra Şah Rıza Pehlevi, 1878-1944) desteklerler. Bu destekle yıldızı parlayan Rıza Han, siyasete adım atar. Rıza Han ve Anayasa hareketinin önemli isimlerinden Seyyid Ziyaeddin Tabatabai (ö. 1969) birlik olup Şubat 1921'de bir darbe gerçekleştirirler.[14] Emrindeki birlikleri Tahran'ın 150 km. batısındaki Kazvin'e yerleştiren Rıza Han, hükümeti kan dökmeden istifaya zorlar. Darbenin ardından Tabatabai Başbakan, kendisi de ordu komutanı olur.

1.2.2. Gilan Şûra Hükümeti

Bu dönem Enver Paşa'ya bağlı İİCİ, İran'da da etkindir. İran'ın kuzeyindeki ormanlık Gilan bölgesinde Mirza Küçük Han (ö. 1921) adlı bir gerilla lideri İİCİ ile irtibatlıdır. Mirza Küçük Han'ın liderlik ettiği *Ormancılar Hareketi (Cengâli-جنگلی)* Enver Paşa tarafından maddi olarak desteklenmektedir.[15] Küçük Han'ın emrinde on bin kişilik bir kuvvet vardır.[16] Savaş sonrası Enver Paşa tarafından özellikle Doğu Anadolu ve Kafkas bölgesinde kurdurulan şûra hükümetlerinin bir benzeri de Küçük Han tarafından Gilan'da "Gilan Şûra Hükümeti" adıyla kurulur. Hareket, Enver Paşa ve Bolşevikler arasında oluşan yakınlık sürecinde Sovyetlerden de destek görür. "Ormancılar", 1920'de Tahran'ı ele geçirmek için harekete geçerler. Buna karşı İngilizler de Rıza Han aracılığıyla olaylara müdahale etmektedir. Ancak bölgedeki İngiliz ve Rus rekabeti tıpkı Türkiye'de olduğu gibi 16 Mart 1921'de imzalanan Ticaret Anlaşması ile büyük oranda durulmuştur. Sovyet Rusya, anlaşma gereği geri adım atarak

---

[14] Erkan, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", s. 113.

[15] İskender Deldem, *Zendegî-ye Pormâcerâ-ye Rezâ Şâh*, Neşr-e Golfâm, Tahran (h-ş) 1370, s. 162.

[16] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Tekin Yay., İstanbul, 2006, s. 83.

Gilan'a verdiği desteği geri çeker.[17] Bölgedeki Kızıl Ordu birlikleri, 8 Eylül'de çekilirler. İngiliz destekli Rıza Han güçlerine karşı koyma gücü olmayan Mirza Küçük Han birlikleri, bölgeyi tutamayınca teslim olmak da istemezler ve orman içlerine çekilirler. Günler sonra Mirza Küçük Han ve arkadaşları, soğuktan donmuş hâlde bulunurlar (2 Kasım 1921). Mirza Küçük Han'ın kafası kesilerek Tahran sokaklarında dolaştırılır.[18] Aslında Küçük Han'ın başına gelenler aynı dönem Türkiye'deki tasfiyelerin bir uzantısıdır.

1.2.3. Şah Rıza ve Batıcı Modernleşme

1923'e gelindiğinde İran'da da dış gelişmeler açısından sular durulmuş, sıra iç politik meselelere gelmiştir. Rıza Han, 1923'te bir darbe de Şah'a vurarak ailesiyle beraber sürgüne gönderir. Ancak müttefiki Başbakan Tabatabai ile de ihtilaf yaşayan Rıza Han, onu da sürgüne gönderir ve 1924'te başbakanlığa kendisi geçer. 12 Aralık 1925'te toplanan Meclis, saltanatın Kaçar Hanedanı üyesi Ahmet Şah'tan alınıp Rıza Han'a verilmesine karar verir. Böylece Türkiye'de Osmanlı hanedanı gibi İran'da da Kaçarların saltanatına son verilmiş olur. Ancak Rıza Han, bir "cumhuriyet" yerine kendi monarşisini kurmayı tercih eder. 1926'da görkemli bir törenle kendisini "Şah" ilan etmesiyle de Pehlevi Hanedanı resmen kurulur.[19] Ordu, ekonomi ve siyasetin bütün güç odaklarını denetimine alır. Yeni Şah, yüzyıllardır merkezi otoritenin başkent dışına çıkamadığı ülkede, her türlü muhalefeti demir yumrukla ezerek merkezi bir devlet kurmayı başarır. Kısa sürede Azerbaycan, Huzistan, Loristan ve

---

[17] Erkan, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", s. 113.

[18] Deldem, *Zendegî-ye Pormâcerâ-ye Rezâ Şâh*, s. 171.

[19] Carl Brockelmann, *İslam Ulusları Ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, AKDTYK Yay., Ankara,1992, s. 425.

Kürdistan gibi büyük bölgelerin yarı özerk konumunu ortadan kaldırarak tüm yetkileri Tahran'da merkezileştirir.

İcraatlarında Mustafa Kemal'i örnek alan Şah, tüm bunları cüzi de olsa ülke için önemli bir gelir olan petrol parasıyla yapmaktadır. Hatta Şah'ın bu sayede Batı karşısında Türkiye'ye göre daha cüretkâr davrandığı da bir gerçektir. Aslında Şah, ülkesini İngiliz tahakkümünden kurtarmak istemektedir. Bunun için 1930'larda Hitler'in Avrupa'daki yükselişini bir fırsat olarak değerlendirmek ister. Almanya ile askeri ve ticari ilişkileri güçlendirir. Bundan cesaretle İngiltere ile önce petrol anlaşması iptal edilmek istenir ancak İngilizler İran'ın payını yüzde 21'e çıkararak anlaşmayı yeniletirler. Fakat II. Dünya Savaşı'nın en sıcak döneminde açıkça Almanya safında yer alan Şah, ittifak güçlerinin İran toprakları üzerinden Rusya'ya mühimmat gönderme talebini geri çevirir. İngilizler için bu artık kabul edilemezdir. 1941 Ağustos'unda Rus kuvvetleri kuzeybatıdan, İngiliz ve Amerikan kuvvetleri de güneyden İran'ı işgal ederler.[20] İngilizler ülkede yeniden Kaçar soyundan bir hanedan kurmak niyetindedirler. Sonunda Şah Rıza'nın yerine oğlu Muhammed Rıza'nın (ö. 1980), tahta çıkmasına razı olurlar. İşgal orduları ancak savaş sona erdikten sonra İran'dan ayrılacaklardır.[21]

1.3. Soğuk Savaş Yıllarında İran

1.3.1. Muhalefet, Din ve Sosyalizm

1948'e kadar süren işgal döneminde rejim ile muhalif kesimler arasındaki kavga geri plana itilmiştir. Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin, kendi ekonomi ve kalkınma anlayışını, babasının dönemiyle kıyaslayarak yaptığı şu

[20] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 516.

[21] Bkz. Suat Parlar, *Barbarlığın Kaynağı Petrol*, Anka Yay., İstanbul, 2003, s 404.

analiz emperyalistlerin nüfuz ettikleri ülke yönetimleriyle ilişkilerindeki temel kriteri yansıtması bakımından fikir vericidir:

> ...Teknisyen ve yönetici eksikliğinden ötürü hükümet yol göstermek zorunda kaldı. Babamın devrinde bu böyleydi; bugün de bazı alanlarda böyledir. Mesela bugün yeni çelik sanayiini sadece hükümet kurabilir... Ne olursa olsun bizim politikamız hükümetin mevcut *fabrikalarını tedrici bir şekilde özel kumpanyalara devretmektir*. Bunun için üretimi inceleyecek, özel teşebbüse devir ihtimali karşısında verimi mümkün olduğu kadar artırmanın yollarını gösterecek Amerikalı organizasyon danışmanlarına başvurduk.[22]

Bu dönemde bir yandan da tıpkı Türkiye'de çok partili hayata geçilmesi gibi İran'da da "çoğulcu" bir siyasi yapı benimsenmiş, çeşitli siyasi partiler ortaya çıkmıştır. Rejim karşısında ise muhalefet ana hatlarıyla üç gruba ayrılmıştır. Bunlardan biri 1941'de Süleyman Muhsin İskenderi (ö. 1943) liderliğinde kurulan ve Sovyetler Birliği'ne yakın sosyalist *İran Kitle Partisi (Tudeh - حزب توده ایران)*.[23] Tudeh'in bir anlamda tam karşısında, aslında Meşrutiyet devrimi yıllarından beri yine ülke siyasetinde belirleyici bir ağırlığı olan "ruhaniler" yani *ulema* vardır. Üçüncüsü ise Dr. Muhammed Musaddık (ö. 1967) tarafından 1949'da kurulan *Ulusal Cephe (Cephe-ye Milli - جبهه ملی ایران)* hareketidir. Kaçar sülalesinden gelen Musaddık, İsviçre'de hukuk doktorasını tamamladıktan sonra 1914'te İran'a dönmüş ve önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Rıza Han'ın 1921'de düzenlediği darbeyle yönetimde güçlü bir konuma gelmesinden sonra önce maliye bakanlığı, ardından da kısa süreyle dışişleri bakanlığı görevinde bulunmuştur. Ancak Rıza Han, 1925'te kendisini şah ilan ettirince Musaddık karşı çıkar, bu da bütün görevlerinden

---

[22] Akt. Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, s. 134.

[23] Daniel Yergin, *Petrol- Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kamuran Tuncay, İş Bankası Yay., İstanbul, 1991, s. 142.

uzaklaştırılmasına neden olur.[24] Musaddık, 1944 yılında siyasi hayata dönerek Meclis'e seçilir.[25] Ulemanın modernite karşıtlığı, Marksistlerin de gayrı milliliği karşısında ana akımların üçüncüsünü teşkil eden Ulusal Cephe, modern ama din ile barışık, "milliyetçi-sol" (burjuva) bir harekettir. Ulusal Cephe, adından da anlaşılacağı üzere aslında bünyesinde pek çok siyasi oluşumu barındıran bir "cephe" hareketidir. Ulusal Cephe'nin bileşenlerinden biri, 1943'te Muhammed Nahşeb (ö. 1977) liderliğinde kurulan ve daha çok bir öğrenci hareketi olan *Allahperest Sosyalistler Hareketi (Nehzet-e Hodaperestân-e Sosyalist-*نهضت خداپرستان سوسیالیست) dir. Sosyal adalet perspektifinde yeni bir İslam okumasına sahip olan Allahperest Sosyalistler dini ve milli değerlerle barışık bir sosyalizmi savunmaktadırlar. *Allahperest Sosyalistler,* daha o tarihlerden Filistin konusundaki duyarlılıklarıyla dikkat çekmektedir.[26] Muhammed Nahşeb ve arkadaşları, aynı dönemde Türkiye'de Kerim Sadi gibi İslam'la barışık bir sosyalizm fikrine sahip aydınlarla kıyaslanabilir. Düşüncelerini daha yakından inceleyeceğimiz *Ali Şeriati* de lise ve üniversite yıllarında bu hareketin aktif mensubudur. Hareketin Ulusal Cephe'ye katılımı ve ülkenin sahne olduğu gelişmelerle Şeriati de Ulusal Cephe kimliğiyle öne çıkar. Öyle ki daha sonraki yıllarda Şeriati kendisini bir "Musaddıkçı" olarak niteleyecektir.[27]

1.3.2. Ulusal Cephe İktidarı ve Sol İttifak

Yükselen milliyetçi hareketleri yatıştırmak için daha önce baba Şah'ın istifasına neden olan petrol gelirlerin-

---

[24] Suâd Pîrâ; Osman G. Özgüdenli, "Musaddık, Muhammed", *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 228.

[25] Kouruş Zaîm, *Cephe-ye Milli ez Peydâyeş tâ Kûdetâ-ye 28 Mordâd*, İntişârât İranmohr, Tahran (h-ş) 1379, s. 19.

[26] Zaîm, *Cephe-ye Milli ez Peydâyeş tâ Kûdetâ-ye 28 Mordâd*, s. 93.

[27] Bkz. Ali Şeriati, *Yalnızlık Sözleri*, C. 1, çev.,Okan Sevinç, Fecr Yay., Ankara, 2010 s. 72.

den daha fazla pay talebi Muhammed Rıza tarafından da devam ettirilir. Temmuz 1949'da, 1933 anlaşmasına ek bir anlaşma imzalanarak nispi bir artış da sağlanır. Fakat petrol gelirlerinden İran'a verilen pay hâlâ çok yetersiz görülür. Musaddık ise petrolün millileştirilmesinden yanadır ve bunun için ülke çapında bir hareket başlatır. Yapılan geniş katılımlı gösterileri, sol Tudeh Partisi ve İngiliz karşıtlığı ile bilinen din adamı Ayetullah Abdulkasım Kaşani (ö. 1962) taraftarları desteklemektedir.[28] Ülkede giderek yükselen halk ayaklanmaları, Ulusal Cephe liderliğinde toplanmaya başlar. Toplumsal baskı karşısında Şah Nisan 1951'de Musaddık'ı başbakanlık görevine getirmekten başka çare göremez. Musaddık'ın başbakanlığıyla Ulusal Cephe ve Tudeh arasında güçlü ilişkiler kurulur. Meclis 30 Nisan 1951'de İran petrollerinin millileştirilmesini öngören kanunu kabul eder. Ancak İngilizlerin ambargosu nedeniyle, petrole bağımlı ülkede ekonomik sorunlar baş gösterir. Tüm olumsuzluklara rağmen toplumsal desteği kaybetmeyen Musaddık, İngiltere'nin uluslararası zemindeki hamlelerini de Sovyetler Birliği'nin desteğiyle aşmayı başarır.

İran'daki imtiyazlarını kaybeden İngiltere, tek çarenin ABD ile işbirliğine gitmek, bunun için İran petrolleriyle ilgili bir paylaşım anlaşması yapmak olduğunu görür. İki ülke arasında varılan mutabakatla Musaddık'a karşı adına, "Ajaks Operasyonu" dedikleri bir darbe planı yapılır.[29] Darbe planının yönetimi için ABD ordusu tarafından görevlendirilen ajanlar Norman Schwarzkopf (ö. 1958) ve CIA Ajanı Kermit Roosevelt (ö. 2000) İran'a giderler.[30] Şah'la uzun bir görüşme yapan Rossevelt, müdahale edilmemesi durumunda İran'ın yeni bir "Kuzey Kore" olma yolunda olduğunu ileri sürer. Darbe sürecine girildiğinde Şah ülkeyi terk ederken ülkede rejim deği-

---

[28] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 595.
[29] Zaîm, *Cephe-ye Milli ez Peydâyeş tâ Kûdetâ-ye 28 Mordâd*, s. 276.
[30] Parlar, *Barbarlığın Kaynağı Petrol*, s. 421.

şikliği tartışmaları başlar. Tudeh yanlıları ise gösteriler yaparak monarşinin kaldırılmasını ve "cumhuriyetin ilanını" istemektedirler.[31] Eylemlerde Şah'ın heykelleri tahrip edilir. Fakat din adamları çevresinde, gelişmelerden hiç de memnun olmayanlar vardır. Bunlar ülkenin *"komünizme kaymaya başladığı"* yönündeki propagandayla Şah yanlısı bir tutum sergilerler. Tahran ulemasından Ayetullah Muhammed Behbehani (ö. 1964) etrafına topladığı paralı adamlarla şah yanlısı gösteriler yaptırır, açıkça Musaddık'ı hedef alarak İslam'ı yok etmek isteyen "kızıl tehlike" uyarısında bulunur.[32] Aynı şekilde ordu içinden de sesler yükselmeye başlar. Nihayet 19 Ağustos 1953 günü beklenen an gelir. Tudeh Lideri Kianuri, Musaddık'a destekçilerini silahlandırma çağrısında bulunur, ikna edemez.[33] Tanklarla Musaddık'ın evini kuşatan darbeciler, sadece küçük bir silahlı grupla karşı karşıya gelirler. Top atışına tutulan evin, civarında yaşanan çatışmalarda yaklaşık 200 kişi yaşamını yitirir 300 kişi yaralanır. Daha fazla kardeşkanı dökülmesini istemeyen başbakan teslim olur.

Darbenin ardından Ulusal Cephe, birkaç kez yeniden toparlanma girişiminde bulunur. 1960'larda Ali Şeriati'nin de içinde bulunduğu bir grup eski Ulusal Cepheli tarafından *İran Özgürlük Hareketi (Nehzet-e Âzâdi - نهضت آزادی ایران)* kurulur. Hareket, baskılar nedeniyle faaliyetlerinin ağırlık merkezini, Avrupa ve ABD'deki örgütlenmesi olan *İranlı Öğrenciler Konfederasyonu*'na kaydırır. Bu dönemde Paris'te doktora eğitimini sürdüren Şeriati, Konfederasyon'un genel sekreterliğini üstlenir. Aslında 1953 darbesi o kadar ağır olmuş ve rejim "Komünizm düşmanlığı" konusunda o kadar baskıcıdır ki, Ulusal Cephe'nin sonraki tüm girişimleri sonuçsuz kalmaya mahkûmdur. Legal siyaset alanının daralması, kimilerini

---

[31] Zaîm, *Cephe-ye Milli ez Peydâyeş tâ Kûdetâ-ye 28 Mordâd*, s. 314.
[32] Bkz. Zaîm, *Cephe-ye Milli ez Peydâyeş tâ Kûdetâ-ye 28 Mordâd*, s. 317.
[33] Zaîm, *Cephe-ye Milli ez Peydâyeş tâ Kûdetâ-ye 28 Mordâd*, s. 322.

silahlı mücadeleye yöneltir. Toplumsal desteği kazanmak için 1965'te Özgürlük Hareketi'nden ayrılan bir grup, *Halkın Mücahitleri Örgütü*'nü kurarlar. Benzer bir süreç, Tudeh'te de yaşanır ve partinin gençlik kolları 1971'de *Halkın Fedaileri* örgütünü kurar. Ancak legal ve illegal modern hareketler bir türlü toplumdan bekledikleri desteği göremezler. Gerek dünya ve gerekse İran'da devir artık muhafazakârların devridir.

1.4. Ali Şeriati ve İslam Sosyalizmi

1.4.1. Monarşi, Molla ve Marks Arasında Şeriati

Ulemanın siyaset dışı kalmasını savunan en yüksek dini otoritelerden ve Şah ile de ilişkisi iyi olan Ayetullah Burucerdi, 1961 yılında hayatını kaybetmiştir. Bir yıl sonra da, Ayetullah Kaşani yaşamını yitirir. Din adamları cephesindeki bu gelişme, ulemanın siyasete girmesini savunan diğer ruhaniler için bir fırsat olur. Şah'ın 1962'de *Ak Devrim* adıyla uygulamaya geçirdiği Batıcı-liberal reformları da adeta buna davetiye çıkarır. Zira reformlar, dini hayatın yanı sıra *Bazâr* adı verilen ve İran'ın siyasal, toplumsal yaşamında büyük önem taşıyan geleneksel küçük ve orta sınıf esnafın çıkarlarına, geniş topraklara sahip üst düzey din adamlarının ve *dini vakıfların* topraklarına da dokunmaktadır.[34] Buna tepki olarak *Ayetullah Humeyni* (ö. 1989) önderliğinde bir ayaklanma patlak verir. Gelişmeler karşısında yıllardır bastırılan sol ve Özgürlük Hareketi gibi diğer ulema-dışı siyasi hareketler de rejime karşı biriken öfkeleri ve bir inisiyatif koyma umuduyla sürece eklemlenirler. Artık muhalefetteki manzara, 1950'lerdeki denklemin baş aşağı dönmesi gibi bir durum arz etmektedir.

Tam bu sıralarda; 1964'te Fransa'da doktorasını tamamlayarak ülkesine dönen Şeriati, din adamları ön-

[34] Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, s. 173-175.

cülüğünde bir devrime hiçbir zaman inanmamıştır. Oysa eski arkadaşlarının çoğu aktif bir şekilde mollaları desteklerler. Batı tarihini bilen bir aydın olarak Şeriati, mollaların inisiyatifindeki bir devrimin nelere yol açacağının farkındadır. Bu nedenle içine düştüğü kargaşa ortamında akıntıya teslim olmak yerine kendi fikriyatını anlatmaya çalışır. Fransa'da derinden etkilendiği ünlü şarkiyatçı Louis Massignon'dan (ö. 1962) aldığı *İslamic Science* derslerinden esinlenerek fikirlerini *İslam Bilim (İslam Şinâsi - اسلام شناسی)* adıyla verdiği konferanslarla kitlelere aktarmaya çalışan Şeriati, İslam'ı "klasik ilimler" yerine sosyal bilimlerle okumaktadır. Bir İslam aydınlanmasına inanan Şeriati, bunun için bir kültürel sıçramanın öncelenmesi gerektiğini düşünmekte, bu yapılmadan siyasi ya da hukuki değişikliklerin boşuna olduğuna, beklenen sonucu sağlamayacağına inanmaktadır. Hatta ona göre bu aydınlanma olmadan gerçekleşen bir devrim, felaketten başka bir şey getirmeyecektir.[35] Bu düşünceleri nedeniyle silahlı mücadeleyi savunanlar tarafından pasifistlikle suçlanırken ilk başlarda yakınlık gösteren bazı mollalar da kısa süre sonra kendisine düşman olur.

1965'te Meşhed Üniversitesi'nde başladığı akademik görevinin yanı sıra 1967'den itibaren konferanslar verdiği *Hüseyniye-i İrşad* yılları, Şeriati'nin en verimli dönemidir. Şah-molla kavgası dışında kalmaya çalışan Şeriati'nın konferanslarını binlerce üniversiteli takip eder. Fakat onun bu "tarafsız" tavrından iki taraf da memnun değildir. 1969 ve sonrası birçok kez gözaltına alınan ve istihbarat örgütü tarafından sorgulanan Şeriati'den, "mevcut siyasi durum ile ilgili görüşlerini yazması" istenir. Diğer tarafta da mollalar Şeriati hakkında mason, gizli Sünni, Vahhabi vb. dedikodular çıkarıp, kitapları ile ilgili "okunması haram" fetvaları verirler. Şeriati karşıtı kampanyanın önemli isimlerinden biri, 1953 darbesinde

---

[35] *Çerâ Şeriati?* Defter-e Pîjûhişhâ-e Ferhengî Dr. Ali Şeriati, Tahran (h-ş) 1377, s. 6.

aktif yer almış Ayetullah Behbehani'dir. Şeriati yazılarında şahsına yönelik iftira kampanyaları yürütenlerle ilgili "Behbehani örgütü" diye söz eder.[36] Şeriati'ye yönelik, özellikle önce üniversitede verdiği dersler, ardından da Hüseyniye-i İrşad'daki konferanslardan oluşan *İslam Bilim* kitabı nedeniyle adeta linç kampanyası başlatılır. Din adamlarının husumeti 1977'de ölümüne kadar devam edecektir.

1.4.2. Şeriati ve Sosyalizm

Genç yaşta hayatını kaybetmesine rağmen oldukça hareketli ve üretken bir entelektüel olan Şeriati, Batı tarihi ve düşüncesi hakkında "Oksidentalist" denebilecek kadar birikim sahibidir. Bu yetkinliği çağdaş Batı düşüncesi karşısında özgün bir tutum geliştirmesini sağlamıştır. Sosyalizmin Batı düşüncesi ve tarihindeki muhalif konumunu ve bunun Batı dışı dünya için anlamını tespit etmesinin yanı sıra felsefi temellerine de vâkıf olan Şeriati evrensel bir değer olarak sosyalizmi okumuş, özgün bir *İslam sosyalizmi* fikri geliştirmiştir. Bu özgünlüğünü anlamak istemeyen ve daha hayattayken aleyhinde kampanya yürüten gerek dindarlara ve gerekse Marksistlere şöyle cevap vermiştir:

> Benim şahsıma değil, düşüncelerime karşı olan bir entelektüel akli delil ile genelge şeklinde tekrarlanan eleştiriler zincirinin her tarafta tekrarlandığını, iki çelişik kutup tarafından ve birlikte özel bir zaman kesitinde başlatıldığını ve hele bunların hangi tipler ve karakterlere mensup olduklarını tespit ettiğinde bu gürültülerin nereden kaynaklandığını anlar. Çarşı pazarlarda benim Şii olmadığım, üniversitelerdeyse sosyalist olmadığım yaygarasının koparıldığını duyduğunda, buna karşılık 18 yaşında yayımladığım

[36] Bkz. Ali Şeriati, *Aşina Yüzlerle*, çev. Davut Duman, Fecr Yay., Ankara, 2007, s. 21, s. 38.

> "Allahperest Sosyalist" adlı eserimle karşılaştığında, bu mırıldanmaların hangi gırtlaklardan ve niçin çıkarıldığını anlar.[37]

Şeriati muhafazakâr dindarlığa olduğu kadar İslam dünyasında Marksist düşünceye en ciddi eleştirileri yönelten aydınlardan biridir. O da kimi Marksologlar gibi eserlerindeki düşünsel evrimine göre üç ayrı Marks ve üç ayrı Marksizm tanımlaması yapar; genç Marks, olgun Marks ve yaşlı Marks. Genç Marks, Hegel'in çömezi materyalist bir filozoftur. Şeriati'ye göre, Avrupalı Marksistler tarafından Marks'ın bu boyutu gereğinden fazla vurgulanarak büyütülmüştür. Kilise'nin gericiliğine karşı aşırı tepkisel davranan bu kimseler, tüm din biçimlerini inkâr etmeye ve aşağılamaya gitmişlerdir. İkinci Marks, bir toplumbilimci olarak, sınıfsal çelişkileri, yönetici sermaye sınıfı ile sömürülen işçi sınıfı arasındaki çelişkiyi teşhir eden olgun Marks'tır. Tarihsel determinizmin kanunlarının nasıl işlediğini ve her ülkenin ekonomik alt yapısı ile özelde ideoloji ve politik kurumlar gibi üst yapılar arasındaki etkileşimi çözümleyen Marks. Üçüncü Marks ise devrimci bir parti kurarak politik zorunluluklar nedeniyle kendi sosyal metodolojisiyle örtüşmeyen öngörülerde bulunan, pragmatizme kayan yaşlı bir politikacıdır. Şeriati'ye göre üçüncü Marksizm, bilimsel Marksizm'in değerini de düşürerek adını kötüye çıkarmıştır. Ona göre, Engels temel konularda tahrifatlar yapmış; işçi sınıfı, gelişime bağlı olarak kurumsallaşarak bürokratikleşmiştir.

1.4.2.1. Ne İdealizm Ne Materyalizm: Praksis

Çağdaş Batı düşüncesine yönelik çözümlemeci-eleştirel okumasının yanı sıra klasik dini düşünceyi de çözümleyen Şeriati, dinin, modernite öncesi yapısıyla tek-

---

[37] Ali Şeriati, *Ümmet ve İmamet*, çev. Ahmet Sait, Fecr Yay., Ankara, 1997, s. 13.

rarında ısrar eden çevrelere ağır eleştirilerde bulunur. İslam Bilim olarak adlandırdığı, İslam'ın sosyal bilimler ışığında çağdaş bir ideoloji olarak yeni bir okumasını yapmaya çalışan Şeriati, çağdaş fikir akımları ve kavramlardan da yararlanır. Batı'da dini düşüncenin sosyal bilimlere dönüştürülmesinin önemli bir ifadesi ve Marksist literatürde de temel bir kavram olan *praksis*, Şeriati'nin sisteminde de önemli bir yer tutar. Nedir Praksis?

Şeriati, zihin ile çevre, mana ile madde ve üretici insan ile üretilmiş eser arasındaki ilişkide *idealizmin* zihne, manaya ve üreten insana bunları oluşturan esas olarak baktığını; *materyalizmin* ise dış etkenlerin yani üretilmiş eserin esas oluşuna dayandığını, bunları üretici insanın oluşturucusu olarak gördüğünü kaydeder.[38] Oysa her ikisi de duyumsanabilen gerçek hareketin farkında değillerdir ve maddeyi veya insan gerçeğini soyut ve zihinsel kavramlar şeklinde çözümlemektedirler. Bu ikisinin karşısında ise böyle bir ikiliğe yer vermeyen praksis vardır. Praksiste asli etken ve cevher, insani edim anlamında "eylemin" kendisidir.[39] Bu, en açık biçimde Batı sanayi toplumunda kendisini göstermiştir. Kol gücünden başka bir şeyi olmayan işçi, tezgâhının başına geçip vidayı bilek gücüyle çevirip sıktığında malın kesinlikle üretileceğini bilir. İşinin başındayken "kendi edimi" aracılığıyla "cebrî olarak" hareketin oluşacağının bilincindedir. Kendi bilek gücüne dayanmakla, "güç" ve "bağımsızlık" duygusuna sahiptir.

Oysa Orta Çağ'da çiftçi öyle miydi? Çiftçinin üretim aracı, işinin 1/10'luk bir bölümünde etkili olan, tohum saçan, toprağı süren ve su veren elidir. Geriye kalan 9/10 ise, hava, toprak, mevsim, doğal afetler gibi dış etkenlere bağlıdır. Dolayısıyla, çiftçinin yaptığı işte payı, 1/10'dur.

---

[38] Ali Şeriati, *İslam Şinâsî*, C 2, İntişârât-e Kalem, Tahran (h-ş) 1375, s. 235.

[39] Şeriati, *İslam Şinâsî*, C. 2, s. 234.

Proletarya ise işine yüzde yüz hâkim vaziyettedir. Yaptığı iş beklenen maddi sonucu vermediği zaman bir aksaklık olduğunu bilir ve aksaklığı giderme gücünü kendisinde bulur. Kendi iradesi üzerinde kesin bir yetkiye kavuşur. İnsani edimin esas oluşu bundandır.[40] Bundan sonra yapılacak olan şey tanrıyı tartışmak (teoloji) değil, insanı tartışmak olacaktır. Ancak bu insan da dağda tek başına yaşayan "soyut insan" değil, toplum içerisinde yaşayan gerçek insandır (sosyoloji). İslam Bilim'in "medrese ilimlerinden" (skolastik) farkı budur.

Böylece "hakikat arayışı" da yeni bir mahiyet kazanır ve Orta Çağ'daki "hikmetinden sual olunmaz" dogmalara teslimiyet yerine, sebep-sonuç ilişkisine (analitik) dönüşür. Artık her şey daha "normal" (beşeri) niteliklidir. Şeriati'ye göre Kur'an'ın dünya görüşü, insanları putlara inanan *kâfirler* ve Allah'a inanan *müminler* şeklinde değil, toplumdaki sınıfsal bölünmüşlükte hangi tarafta durduklarına göre ayırır. Zira putlar toplumsal gerçeklikten bağımsız olmayıp sınıflı toplum düzeninin izahıdırlar. Tevhidin sosyolojik tarifi de burada kendisini gösterir.

> İslam sürekli olarak "Hüküm ancak Allah'ındır". "Din tümüyle Allah'ındır." ve "Mal Allah'ındır." diye yinelemekle, İbrahimi tevhidin baltasını, halka egemen olan sınıf şirkine ve üçlemeye, yani siyasi istibdada, iktisadi istismara ve dinî eşekleştirmeye indirmeye çalışmaktadır.[41]

Görüldüğü gibi artık her türlü sulta öncelikle gerçek sahibi olan Allah'a irca edilmekte, böylesi güçlere sahip olduğu iddiasında bulunanların ulûhiyet iddia ettikleri anlamına geldiği ifade edilmiş olmaktadır. Ardından Allah, kendisini toplumla özdeşleştirerek tanrıdan gelen otoritenin gerçek hayatta nasıl tecelli edeceğini göstermektedir. Kur'an'da, *"...halkın Rabbine, halkın Melîkine,*

---

[40] Şeriati, *İslam Şinâsî*, C. 2, s. 238-239.
[41] Şeriati, *İslam Şinâsî*, C 2, s. 226.

halkın İlahına..." denirken Allah kendisini bir şahısla, bir din adamları sınıfıyla ya da belli bir soyla değil, tüm toplumla özdeşleştirmiş olmaktadır. Halkın Rabbi ifadesiyle efendiler (egemenler, aristokratlar vb.) sınıfı, halkın Meliki ifadesiyle sermaye sınıfı ve halkın İlahı ifadesiyle de din adamları sınıfı olumsuzlanmaktadır. Görüldüğü gibi Allah, bu ayrışmada hep bir çatışmanın (diyalektik) tarafı olarak gündeme gelmektedir.[42] Şeriati, Muaviye'nin kendisini Allah ile özdeşleştirerek, "Mal Allah'ın, ben de Allah'ın halifesiyim (zillu'llah fi'l-arz: Allah'ın yeryüzündeki gölgesi): o halde, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak mal Allah adına benimdir," demeye getirdiğini, bunun farkında olan Ebu Zer'in ise, Muaviye ile tartışarak, insanların kazanımlarını Emeviler için gasp etmekle suçladığını belirtmektedir.

Sonuç itibarıyla Müslüman için Allah'a iman, toplumsal hayatta hangi tarafta durduğunun izharı olmaktadır. Şirk, sınıflı topum ve sömürüyü ifade ederken tevhit sınıfsızlığı ya da sınıflı toplumda sömürü karşıtlığını ifade etmiş olmaktadır. Kur'an'daki hak-batıl çelişkisini bir çeşit sınıfsal ayrım olarak gören ve tarihi Marksist tarih felsefesine benzer bir diyalektik süreç şeklinde okuyan Şeriati'ye göre, tarih boyu süregelen bu sınıfsal savaş; elit sınıflarla ezilen halk arasında sürekli ve uzlaşmaz bir sömüren-sömürülen, müstekbir-mustazaf çatışmasından ibarettir.[43] Kur'an'daki Habil-Kabil kıssasını bu sınıf çelişkisi temelinde bir tarih felsefesi olarak, yorumlamaktadır.[44] Şeriati'ye göre İslam Peygamberinin mücadelesi sınıfsız bir toplum kurma mücadelesidir.

> Tevhidin sosyolojisi, sosyal eşitliği gerçekleştiren bir düzen olmasıdır. Şirk ise, daima sosyal tefrikayı ve

---

[42] Ali Şeriati, *Kur'an'a Bakış*, çev. Ali Seyyidoğlu, Fecr Yay., Ankara, 1996, s. 27.

[43] Ali Şeriati, *İslam Ekonomisi*, çev. Kenan Çamurcu, Dünya Yay., İstanbul, 1994, s. 32.

[44] Ali Şeriati, *İslam Şinâsî*, C. 1, İntişârât-e Kalem, Tahran (h-ş) 1375, s. 50.

> sınıf çatışmasını izah eden bir din hüviyetindedir. Bu, daima, sınıfların diğer sınıflara; ırkların diğer ırklara; milletlerin diğer milletlere üstünlüğünün izahı olmuştur. Toplumun bazı sınıflarının aşağılanmasının, mahkûm edilmesinin ve diğer sınıfların ise faydalanmacılığının, zati ve ırksal efendiliğinin, yüceliğinin açıklamasını üstlenmiştir.[45]

1.4.2.2. İnkılâpçı ve Sosyal Adaletçi: Ebû Zer

Şeriati için sahabe içinde Hz. Ebû Zer'in özel bir önemi vardır. Daha öğretmen okulunda 18 yaşında bir öğrenci iken, Mısırlı Cevdet es-Sahhar'ın (ö. 1974) Hz. Ebû Zer hakkındaki kitabını *İnkılâpçı ve Sosyal Adaletçi Ebû Zer Gıfari* adıyla Farsçaya çevirir. Şeriati'ye göre İslam mektebinin yetiştirdiği en önemli şahsiyetlerden biri olan Ebû Zer, onun için hayatı boyunca örnek bir şahsiyet olmuş, dünya görüşünün şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Şeriati, sosyalizmin şiarı olan, "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar" ilkesinin 1400 yıl önce Ebû Zer'in mücadelesinde görülebileceğini ifade ederek onun bir "sosyal adaletçi" olduğunu dile getirir.[46] Ona göre günümüz İslam toplumları için Ebû Zer yüzlerce Molla Sadra'dan, ve İbn Sina'dan daha önemli ve daha hayati bir örnek şahsiyettir.[47] Ebû Zer, hayatını mal stoklayan ve "İslami zekât" vermekle sınıfsal sömürüye şer'î kılıf uyduran Emevi iktidarına karşı mücadeleyle geçirmiştir. Kur'an'ın "kenz" (sermaye) ayetini* okuyarak meselenin belirlenmiş zekât miktarı vermek olmadığını, asıl meselenin sermayedarlık meselesi olduğunu; ayette servetin neden belirli ellerde yığılarak halk için harcanma-

---

[45] Ali Şeriati, *Makaleler*, çev. Serdar İslam, Objektif Yay., İstanbul, s. 53-54.

[46] Ali Şeriati, "Farsça Çeviriye Önsöz", Cevdet Sahhar, *Ebuzer-i Gifâri*, Farsçadan çev. Salih Okur, Tebliğ Yay., İstanbul, 1987.

[47] Ali Şeriati, *İslam Şinasi*, C. 3, İntişârât-e Kalem, Tahran (h-ş) 1375, s. 50.

* 9. Tevbe, 34.

dığının sorgulandığını haykırmıştır.[48] Şeriati'ye göre, Ebû Zer'in önemi, Batı için Spartaküs'ün önemi gibidir. Kendisi de bir köle olan, kölelerin özgürlük hareketinin önderi Spartaküs, M.Ö. 70'li yıllarda Roma'ya karşı verilen savaşta hayatını kaybetmiştir. İsyan bastırılır ancak Spartaküs adı, köleci egemenler için korkulan bir simge olarak kalır. Köleci toplumun tarihçileri bile onun adından saygıyla bahsetmek zorunda kalırlar. Kölelerin sömürülmesine dayanan düzen ise hızla değişime başlar. Zira kölelik kurumu artık yeterince ekonomik değildir ve yeni sömürü yolları aramak zorunda kalırlar. Köleler sömürüye karşı insanlık onuru mücadelesi vermişler ve bunun sonuçlarını da almaya başlamışlardır. Bu, insanlığın tarihteki gerçek kazanımlarındandır.

1.4.2.3. Kıst ve Adalet

Şeriati, İslam'ın sosyal adalet anlayışını açıklarken,"Kur'ani bir kavram olan *kıst*'ın (قسط) hukuksal anlamdaki a*dalet* kavramından farkını ortaya koyar. Adalet, bir toplumun birey ve grupları arasındaki bireysel ve grupsal tanınmışlığı bulunan hukuk temelinde sosyal ilişkilerin yasal biçiminden ibarettir. *Kıst* ise, herkesin veya her grubun, toplumda üstlendiği rol karşılığında maddi-manevi ürünler ve sosyal imkânlar toplamından aldığı gerçek paydır. Adalet, yasal ve formel kaidelerin yerine getirilmesidir. Örneğin, bir işçiyle bir günlüğüne 10 TL'ye anlaşılmış ve günün sonunda kararlaştırılan ücret ödenmişse, adalet gerçekleştirilmiş demektir. Bu kararlaştırılan ücretten kesinti yapılması haksızlıktır (hukuka aykırıdır). Eğer mahkemeye gidilir ve ödenmeyen ücret alınırsa adalet sağlanmış olur. İşçi de iş saatinden çalarsa aynı şekilde işverene haksızlık etmiş olur ve onun da mahkemeye başvurma hakkı doğar. Bu, yasal

[48] Şeriati, *İslam Şinasi*, C. 3, s. 62.

(fıkhi) durumdur. Burada yasalar doğru düzgün işletiliyorsa, hâkimlerimiz dürüstçe işlerini yapıyorlarsa, kimse kimseye zulmedemez ve adalet korunur. Ancak, *kıst* açısından durum farklıdır. Evet; 8 saatlik çalışmanın karşılığı olarak kararlaştırılan ücret ödenmiş ve ülkedeki resmî düzenlemeye göre de bu kadar saatlik çalışmanın karşılığı verilmiş olabilir. Ancak, onun hakkı (kist) gerçekte bu mudur? İşin resmî fiyatı 10 TL'dir; ancak, değeri (belki) 20 TL'dir. İşçi böyle bir durum için mahkemeye gidip itirazda bulunamaz. Peki, ne olacak işçinin ödenmeyen 10 TL'sine. İşte bunu soran kıst'tır.

> Adalet sessiz ve mutlu olduğunda, kıstın itiraz ettiğini ve öfkeli olduğunu görüyoruz. (...) Kıstın yargı ve adalet sistemiyle bağı yoktur; mülkiyet düzeni ve ekonomik alt yapıya aittir. Ürettiğinden fazla kar sağlayan kişi, bu fazla miktarı başkasının payından almış demektir, Russel'in ifadesiyle, *"Sayın lord! Bu kadar serveti ve varlığı elde etmek için doğma sıkıntısından başka ne zahmet çektiniz?"* ...Adalete sahip olabilmek için yargıda reform yapmak gerekir; kişi içinse, ekonomik alt yapıyı değiştirmelidir. Kıst ancak mülkiyet düzeninde sosyal bir devrimle mümkündür.[49]

Görüldüğü gibi, mesele sadece fıkhi bir formalitenin yerine getirilmesinden ibaret değil, ideolojiktir. Şeriati, Hz. Ali'nin Sıffin'de kendisine karşı savaşan Muaviye taraftarlarını "kâsıdîn" olarak adlandırdığını, bunun sosyal, siyasal ve ekonomik bir nitelendirme olduğunu ifade etmektedir. Kâsıdîn, "adalet karşıtları" anlamındadır, Kur'an'da* ise Müslümanların aslî sorumluluğu, adaleti (kıst) ayakta tutmak olarak belirlenmiştir.[50]

---

[49] Şeriati, *İslam Ekonomisi*, s. 59.

* 3. Âl-i İmran, 21.

[50] Şeriati, *İslam Ekonomisi*, s. 149-153.

2. ARAP SOSYALİZMİ

2.1. Mısır

İslam dünyasında Mısır'ın, daha 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirdiği sanayileşmeyle *korporatist-sosyalizan* politikalarda öncü bir rolü vardır. Napolyon'un 1798'den 1801 yılına kadar devam eden işgalinden sonra ülkede kontrolü ele geçiren ve Osmanlı'nın Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa, devletleştirdiği dış ticaretten sağladığı gelirlerle ülkede ciddi bir sanayileşme hamlesi başlatır. 1816'dan başlayarak tümüyle devlet eliyle gerçekleştirilen yatırımlarla kurulan fabrikalarda üretilen sanayi mamulleri, yine devlet eliyle satılır. Kısa zamanda bu fabrikalarda çalışan işçi sayısı 70 bini bulur ki bu dönemine göre oldukça büyük bir rakamdır. İran şahı gibi neden sıkı devletçi politikaya yöneldiğiyle ilgili Mehmet Ali Paşa da daha sonra şöyle der:

> Her şeye el attım ama bu her şeyi prodüktif kılmak içindi. Bunu ben yapmasam kim yapabilirdi ki? Gerekli avansları kim yapacaktı? Uygulanacak yöntemleri kim gösterecekti? Kim yeni bitki çeşitlerini getirecekti? Sanır mısınız ki bu ülkeye pamuk ipek ve meyve ağaçlarını getirmeyi düşünecek kimse çıkacaktı?[51]

Mısır'ın bu hızlı gelişimi, Osmanlı devleti tarafından bir tehdit olarak algılanır ve 1828'de Rusya'yla savaşta Osmanlıya istenen desteği vermediği gerekçesiyle Mehmet Ali Paşa, asi görülerek üzerine ordu gönderilir. Ne var ki milli ekonomiye yönelen Mısır, Osmanlı ordularını dahi mağlup edecek kadar güçlenmiştir. Mısır'ın ilerlemesi karşısında İngilizlerden yardım istenir. Mısır, "Osmanlının hamisi" İngiliz donanmasının tehdidi altında *1838 Ticaret Anlaşmasına* uymayı kabul etmek zorunda kalır. Osmanlı devletinin kendisinin de bu anlaşmayı kabul ediş nedenlerinden birinin dış ticaret gelirlerinden yoksun bırakarak Mehmet Ali'yi zayıflatmak olduğu değerlendirme-

---

[51] Akt. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 57.

si yapılmaktadır.[52] İngiliz namlusu altında "liberal ekonomiye" yönelmek durumunda kalan ülkede, kısa zamanda sanayi çöker. 70 bin işçiye kadar çıkan ülke sanayiinde çalışan sayısı, 1873'te 7 bini metalürjide ve 28 bini tekstil ve konfeksiyon olmak üzere 35 bin kişi kalmıştır. 1882 İngiliz işgalinden sonra bu çöküş hızlanacaktır.

2.1.1. Sosyalizm Arap Dünyasında

İngiliz işgali döneminde, Osmanlı payitahtındaki Tanzimat dönemi aydınları gibi Arap dünyasından da pek çok genç Avrupa'ya gider ve çağdaş Batılı fikirlerle tanışır. Bunda özellikle Hıristiyan Araplar başı çeker. Bu gençlerin etkilendiği fikirlerden biri de sosyalizmdir. Osmanlı Türkçesi'nde kullanılan "İştirakçilik" kavramı (iştirakiyye-اشتراكية), Araplar tarafından da kullanılmaya başlanır. Fakat bu sosyalizm de daha önce "Tanzimat sosyalizmi" dediğimiz türde bir *sol Batıcılıktan* ibarettir. Örneğin Suriyeli Hıristiyan Şibli Şumeyyil (ö. 1917) ilk sosyalist Araplardandır. Beyrut Amerikan Üniversitesi Protestan Fakültesi'nden mezun olan Şumeyyil, aynı zamanda Arap dünyasına *Darvinist* fikirleri getiren kişi olarak bilinir.[53] Mısırlı Selâme Mûsâ (ö. 1958) ise yüksek dereceli bir memur babanın oğlu olarak dünyaya gelmiş, Londra'da ekonomi okumuştur. İngiltere'den dönüşünün ardından Musa, sosyalist görüşleri savunur.[54] Fakat bu düşüncelerin Mısır toplum ve siyaseti için hiçbir kıymeti yoktur.

2.1.2. Bolşevik İhtilali Sonrası Arap Sosyalizmi

Sosyalizmin Mısır ve diğer Arap dünyasında toplumsal bir karşılık bulması yine Türkiye'de olduğu gibi

---

[52] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 57.

[53] Kamel Abu Jaber, *Arap Baas Sosyalist Partisi*, çev. Ahmet Ersoy, Altınok Mtb., Ankara, 1970, s. 2.

[54] Abu Jaber, *Arap Baas Sosyalist Partisi*, s. 2.

Bolşevik İhtilali sonrası gerçekleşir. Zira İngiliz işgali altında bulunan ülkede Bolşeviklik, İngilizleri Mısır'dan atmanın yeni bir yolu olarak görülür. Çalışan bir parlamento olmadığından I. Dünya Savaşı sonrası Mısır'ın bağımsızlığı için görüşmelere katılmak üzere ülkenin önde gelen milliyetçilerinden Saad Zaglul (ö. 1927) ve arkadaşları inisiyatif alır ve bir "heyet" oluşturulur. Heyet, taleplerini İngiliz yetkililere iletir, ancak reddedilir. Bu girişim, 1919'da Saad Zaglul liderliğinde bir partileşmeyi beraberinde getirir ve böylece *Veft (Heyet-وفد) Partisi* doğar. Zaglul, İngilizlere karşı verdiği mücadeleyle kısa zamanda karizmatik lider hâline gelmiştir.[55] Sosyalist görüşlü Saleme Musa da Veft Partisi saflarındadır. Ancak Musa'nın sosyalizm fikirlerinde, büyük değişiklikler meydana gelir. Musa, *"milliyetçi olmadan sosyalist olunamayacağı"* fikrine varır. Musa'ya göre "bağımsızlık kazanılmadan bir sosyalistin sosyalistçe düşünmesi mümkün değildir."[56] Musa'daki bu değişiklik Bolşevik İhtilalinin Mısır'daki etkilerinin bir yansımasıdır.

Bu gelişmeler karşısında İngilizler de boş durmazlar. Mısır Müftüsüne, Ağustos 1919'da Bolşevikliğe karşı bir fetva verdirirler. Fetva İngiliz yanlısı gazete *El Ahram* tarafından, "Bolşeviklik Dini Yıkıyor" başlığıyla yayımlanır.[57] Cemaleddin Afgani'nin öğrencilerinden Reşit Rıza (ö. 1935) çıkardığı *Menar* dergisinde, "Sosyalizm, Bolşevizm ve Din" başlıklı bir yazıyla olayları değerlendirir:

> İngilizlerle müttefikleri her yola başvurarak Bolşeviklikle mücadele etmektedir, söz, hareket, para, din gibi. İngiltere bu mücadelede Mısır müftüsü Şeyh Bahit'i görevlendirdi. Müftü, bir soruya verilen cevap

---

[55] Ercan Arıklı, (Gen. Yön.) "Nâsır ve Arap Devrimi", *DKDTA*, C. 2, Gelişim Yay., İstanbul, 1975, s. 437.

[56] Abu Jaber, *Arap Baas Sosyalist Partisi*, s. 3.

[57] Mehmet Serhat Yılmaz, "Mısır Basınında Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, C. III, AKDTYK Yay., Ankara, 2011. s. 1562. Kongre Kitabı, AKDTYK 10-15 Eylül 2007.

> şeklinde bir fetva çıkardı. Bunda Bolşevikliğin insanlık bakımından da bütün dinlerce de günah olduğunu ilan etti. Çünkü Bolşeviklik kandan, zenginlikten ve ünden gelen hiçbir imtiyazı tanımıyordu. Bu fetvada *Mazdekizm* ve *Zerdüştlüğün* esasının Bolşeviklik olduğu ileri sürülüyordu.[58]

Fetvanın Mısır'da başka din adamları tarafından tenkit edildiğini ve cevap verildiğini anlatan Rıza, hükümet tarafından fetvanın kopyasının çoğaltıldığını ancak söylenenlere göre bunların Asya'daki Bolşeviklik tesiri altında kalmış başka İslam ülkelerinde dağıtılmak üzere götürüldüğünü kaydeder. Bolşevikliğin İslam'a uygun olduğuna kendisinin de kani olmadığını ifade eden Rıza, Avrupa'da, Osmanlı devletinde ve Mısır'da çıkarılan kanunların da şu ya da bu şekilde İslam'a aykırı olduğunu dile getirerek şöyle der:

> Müslümanlar, sosyalizmde Müslümanlık kanununa aykırı olan şeyleri reddetmekle beraber sosyalistlerin başarı kazanmasını dilerler. Bu başarı sayesinde halkların -ki bunlar bütün emekçileri temsil ederler- köleliği ortadan kalkacaktır. Burada bir şart ileri sürülecektir. Sosyalistler Müslüman olmadıkça bizim ülkemizde İslam'ın kanununu uygulamaya kalkmayacaklardır.[59]

Mısırdaki İngiliz karşıtları, ihtilal sonrası gelişen Türk-Rus ilişkilerini, İslam ile komünizm arasında bir ilişkinin imkânına bir kanı olarak gösterirler. Haziran 1920'de *Al-Ahbar* gazetesinde yayımlanan bir makalede Bolşeviklerin Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'ne destek çıkması takdir ve övgü ile karşılanır. Yazıda Batılı devletlerin Bolşevik tehdidine karşı koymak istiyorlarsa milletlerin hürriyetine ve hür iradesine saygı duymaları gerektiği, aksi takdirde milletleri komünizmin kucağına

---

[58] Akt. Enver Abdelmalik, *Çağdaş Arap Düşüncesi Bağımsızlık ve Sosyalizm*, çev. Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1971, s. 318.

[59] Abdelmalik, *Çağdaş Arap Düşüncesi Bağımsızlık ve Sosyalizm*, s. 318.

itmiş olacakları belirtilir.[60] İngiliz yanlısı yayımlarıyla dikkati çeken bir diğer gazete *El Mukaddem*, Bolşevizmin, Anadolu köylüsüne *sosyal kalkınmayı sağlayacak, ilerlemeyi temin edecek, kabul edilebilir tatlı bir fikir şeklinde takdim edildiğini* ifade ederek Türkiye'yi "dostluk ve adaleti ile bilinen İngiltere'den başka bir gücün kurtaramayacağı"nı savunur.[61]

Fakat Türkiye'de olduğu gibi Mısır'da da fiili gerçekler, insanları Bolşeviklere sempati duymalarından alıkoymaz. Sosyalist düşüncenin Mısır toplumundaki etkisini yansıtması bakımından Emiru'ş-Şu'ara (Şairler Prensi) lakaplı Ahmet Şevki'nin (ö. 1932), Hz. Peygamber'i övmek için yazdığı bir kaside çarpıcıdır. İşgalci İngilizler tarafından sürgüne gönderilen ve uzun süre İspanya'da kalan Şevki, 1920'de ülkesine döner. Şevki, "Vulide El Hudâ" adlı şiirinde Hz. Peygamber'i "sosyalistlerin imamı" şeklinde niteler. Şiirinde Hz. Peygamber hakkında, *"Zenginlerin önünde fakirlere adalet dağıttın..."* ifadesini kullanarak sosyalizm hakkındaki fikrini de ifade eder.[62]

Fakat 1922 yılına gelindiğinde İngilizler, gelişmeleri kontrol altına alabilmek için Mısır'daki egemenliklerini Belçika modeline göre bir çeşit yarı bağımsızlıkla sürdürme yoluna giderler. Bu düzenlemede Sultan Fuat, *I. Fuat* adıyla yeni meşruti rejimde "kral" olur. 1923'te bir Anayasa hazırlanır ve parlamento oluşturulması için seçimlere gidilir. Seçimleri büyük çoğunlukla Veft Partisi kazanır ve 1924'te Saad Zaglul ilk başbakan olur. Bolşevikler ise, ülkede Batılı işgalcilere karşı antiemperyalist mücadelenin asıl gövdesini oluşturan milliyetçileri des-

---

[60] Yılmaz, "Mısır Basınında Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)" s. 1563.

[61] Yılmaz ,"Mısır Basınında Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)" s. 1564.

[62] Virginia Danielson, *Mısır'ın Sesi*, çev. N. Doğrusöz; C. Ünver, Bağlam Yay., İstanbul, 2008, s. 201.

teklemekle birlikte doktrin olarak da sosyalizmi benimsemiş unsurları daha çok tercih ederler. Böylece Salame Musa, Mansur Fehmi, Aziz Mirhun Ali İnani gibi bir grup aydın, 1921'de "Mısır Sosyalist Partisi" adıyla bir parti kurarlar.[63] Parti, ertesi yıl Mısır Komünist Partisi (MKP) adını alır. Partinin öne çıkan söylemi bağımsızlıktır. Ancak tümüyle İngilizlerin nüfuzu altındaki ülkede aynı yıllarda Türkiye'de de olduğu gibi 1924'te kurulan hükümet, komünist partiyi hedef alır. Parti liderleri tutuklanır, mallarına el konur ve yasa dışı ilan edilir. Zaman içinde iyice İngilizlerin güdümüne giren Veft karşısında, yeni muhalif seslerin duyulması gecikmez. Sosyalist hareketlerin yanı sıra köklü bir dini-kültürel altyapısı olan ülkede, bir öğretmen olan Hasan El Benna (ö. 1949) önderliğinde 1928'de dini uyanış hareketi *Müslüman Kardeşler* ortaya çıkar.

2.1.3. 1936 Antlaşması

1930'lu yıllar, İngiliz mandası altındaki Filistin'e *Yahudi göçünün* hızlanarak devam ettiği bir dönemdir. Filistinli Araplar bu gelişmeye ve İngiliz manda yönetimine karşı muhalefete girişirler. Arap dünyasında özellikle Mısır kamuoyunda, Filistin sorununa ilgi giderek artar. Kamuoyundaki yüksek duyarlılığın aksine Mısır yönetimi tereddütlü davranır. Müslüman Kardeşler örgütü giderek siyasi arenadaki ağırlığını attırır. Filistin'de ve Kanal Bölgesi'ndeki İngiliz işgaline karşı savaşmak için gönüllüler örgütleyen Müslüman Kardeşler, antiemperyalist bir görünüme bürünür. Bu sayede hareket kısa sürede Mısır'da, İngiliz sömürge yönetimine karşı mücadele eden ulusal tepkinin önde gelen sembolü hâline gelir. Örgüt, bir yandan İngiliz güçlerinin çekilmesi için kampanyalar örgütlerken bir yandan da silahlı kanadı

[63] Yılmaz, "Mısır Basınında Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)", s. 1565.

aracılığıyla İngiliz yönetimine karşı bir dizi suikast ve bombalama eylemleri gerçekleştirir.

Avrupa'da ise *korporatist-nasyonal sosyalist* rejimler yükseliş dönemindedir. Mussolini (ö. 1945) tarafından yönetilen İtalya'nın Habeşistan'ı işgali (1935) İngiltere'nin *İmparatorluk Yolu* için bir tehdit oluşturmuştur.[64] Zira İtalya, Kızıldeniz'in çıkışına hâkim olduğu gibi Mısır'a da "komşu" hâline gelmiştir. İran'da Şah Rıza'nın, Hitler Almanya'sına yaklaşarak İngiliz boyunduruğundan kurtulmak istemesi gibi Mısır da İtalya'nın bölgedeki etkisinin artmasıyla İngilizlere karşı avantaj elde etmiştir. İtalya'ya kaptırmamak için İngiltere, Mısır'la münasebetlerini yeni bir düzene koyma ihtiyacı duyar ve Mısır Hükümeti ile 26 Ağustos 1936'da yaptığı bir anlaşmayla Mısır'a bağımsızlığını vererek askerini çekme kararı alır. Ancak anlaşmaya göre İngiltere, Süveyş Kanalı bölgesinde 10 bin asker ve 500 pilot bulundurma hakkını elinde tuttuğu gibi taraflardan birinin savaşa girmesi durumunda diğerinin ona yardımı şarta bağlanmıştır.[65]

Veft Partisi'nin İngilizlerle bu şekilde anlaşmaya gitmesi toplumun aydın kesiminden ve Müslüman Kardeşler hareketinden tepkilere neden olur. Eylül 1939'da II. Dünya Savaşı'nın başlaması, İngiliz karşıtı hareketleri teyit etmiştir. Zira savaşın başlamasıyla İngilizler, anlaşma gereği Mısır'ın tüm imkânlarından yararlanmaya başlarlar ve bu durum çok geçmeden fiili bir işgal hâlini alır.[66]Ancak İtalya'nın Almanya yanında savaşa dâhil olması, İngilizlerle ilişkileri kopma noktasına getirir. Zira İngiltere Mısır hükümetinden, ülkedeki İtalyan şirketlerine ve İtalyan uyruklulara karşı tedbir almasını ister. Fakat çıkarları gereği Mısır hükümeti buna yanaşmaz. Mısır ordusunda ise başta Genelkurmay Başkanı Aziz El

---

[64] Armaoğlu, 20. *yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 598.
[65] Arıklı, "Nâsır ve Arap Devrimi", *DKDTA*, C. 2, s. 438.
[66] Arıklı, "Nâsır ve Arap Devrimi", *DKDTA*, C. 2, s. 439.

Mısri olmak üzere üst düzey pek çok asker, açıkça Almanya ve müttefiklerini desteklemektedir. Alman ordularının İngilizlere karşı Mihver Devletlerin zaferinin, Mısır'ı da İngiliz işgalinden kurtaracağı düşüncesindedirler.[67] Özellikle 1942'de Erwin Rommel (ö. 1944) komutasındaki Alman Afrika Kolordusunun, Mısır'ın batı sınırını aşıp İskenderiye'ye dayanmaları İngilizleri, Mısır'ın düşman safına geçeceği konusunda hayli endişelendirir. Fakat savaşın Almanya ve İtalya'nın mağlubiyetiyle sonuçlanması üzerine İngilizler, Mısır üzerindeki tahakkümlerini yeniden pekiştirmeyi başarırlar.

2.1.4. Nâsır ve Hür Subaylar İhtilali

Savaşın ardından 14 Mayıs 1948'de Filistin'deki İngiliz manda yönetimi sonlandırılırken İsrail devletinin ilan edilmesi, Arap dünyasında yeni bir dönemin başlangıcı olur. Mısır, Suriye, Ürdün, Lübnan ve Irak, İsrail'e karşı anında savaş ilan ederler.[68] Müslüman Kardeşler, İsrail'e karşı gönüllü olarak savaşa katılırlar. Fakat savaş devam ederken Mısır'da Müslüman Kardeşler örgütü, Kral Faruk yönetimi tarafından "devlet düşmanlığı" suçlamasıyla yasa dışı ilan edilir. Buna karşı örgüt tarafından Başbakan Nukraşi Paşa, 1948'de bir suikastla öldürülür. Ancak rejim bu saldırıyı karşılıksız bırakmaz ve hareketin kurucu lideri Hasan El Benna, Şubat 1949'da bir suikastla yaşamını yitirir.

İsrail'e karşı devam eden savaş Temmuz 1949'da sona erdiğinde Araplar, büyük bir yenilgi almışlardır. Yenilgi başta Mısır olmak üzere Arap dünyasında derin bir travmaya neden olur ve milliyetçi duyguları tahrik eder.[69] Fakat Mısır, Suriye ve Irak'ta ordunun rolünün güçlenmesi, *Arap milliyetçiliğinin* yeni bir biçim almasını

---

[67] Arıklı, "Nâsır ve Arap Devrimi", *DKDTA*, C. 2, s. 441.
[68] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 590.
[69] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 592.

da beraberinde getirir. Filistin'de bir işgal rejimi, bu durumun sorumlusu Britanya ve ABD'ye karşı büyük bir öfkeye yol açmıştır. Tüm Arap dünyasında olduğu gibi özellikle "işgal rejimine komşu" durumuna düşen iki ülkeden biri olan Mısır kamuoyunda hükümetin çaresizliğine öfke gittikçe yükselir. Bu durum orduya da yansır ve 1940'lı yılların başından beri var olan ihtilalci eğilimleri hızlandırır. Ordu içindeki ihtilalci faaliyetler Müslüman Kardeşler, Genç Mısırlılar Derneği ve Milliyetçi Parti ile çeşitli boyutlarda bağlantılı olmuştur. Gelen tehlikeyi fark eden rejim, tedbirler alır. Nukraşi Paşa'nın yerine gelen Nahhas Paşa (ö. 1965), 1936 anlaşmasını geçersiz sayacağını açıklar.

Batılı devletler ise Siyonist işgal yetmiyormuş gibi Mısır'ı, bir de kurulması düşünülen Sovyet karşıtı Orta Doğu Savunma Örgütü'ne (CENTO-*Bağdat Paktı*) katma çabasındadırlar. Ancak Mısır kamuoyundaki gerçekler çok farklıdır.[70] Hükümet, kamuoyunu yatıştırmak için Ocak 1950'de Müslüman Kardeşler'e konan yasağı kaldırır. Ekim 1951'de de 1936 anlaşması resmen geçersiz ilan edilir. Fakat bunlar da öfkeyi yatıştırmaya yetmez. Büyük kentlerde karışıklıklar çıkar.[71] 1952'nin ilk aylarında İsmailiye'de İngiliz kuvvetleriyle başlayan çatışmaların ardından ülkenin her yanında İngiltere karşıtı eylemler görülür. Özellikle Süveyş Kanalı çevresinde, İngiliz askerlerine yönelik gerilla saldırıları düzenlenir. Sonunda ordu içinde *Hür Subaylar* (الضباط الأحرار) adıyla bir grup subay harekete geçer.

Hür Subaylar'ın oluşumu 1945'e kadar gitmektedir. Fakat Arap-İsrail savaşı sürecinde komite iyice güçlenerek bağımsız bir hüviyet kazanmıştır. Hür Subaylar'ın hemen hepsi askeri akademiden 1938 ile 1942 yılları arasında mezun olan subaylardan oluşmaktadır. 23 Temmuz

---

[70] Bkz. Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 597.
[71] Bkz. Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 601.

1952 günü harekete geçen ve *İhtilalci Komuta Konseyi* adında bir silahlı grup oluşturan Hür Subaylar[72], konseyin başkanlığına çoğu daha genç sayılacak yaşta olduğu için yaşı 30'un üstündeki en yaşlı üyelerden General Muhammed Necip'i (ö. 1984) getirirler. Hür Subaylar, 1923 Anayasası adına hareket ettiklerini dile getirerek, Kral Faruk'un kendi istekleri doğrultusunda bir başbakan atamasını ve üst düzey askeri yönetimdeki bozulmaları temizlemesini isterler. Ardından Kral Faruk görevden de azledilir ve bir daha dönmemek üzere sürgüne gönderilir.[73] Monarşi kaldırılarak Haziran 1953'te Cumhuriyet ilan edilir. Yeni yönetim az sayıdaki toprak zenginleri sınıfını yok ederek yerine subayların ve alt ve orta sınıf köylülerin desteğini kazanır. Ağırlıklı olarak orduya, güvenlik güçlerine ve bürokrasiye dayanan *korporatist* bir siyasal sistem kurulur.[74] 1954'te İngilizlerle Süveyş Kanalı bölgesinin boşaltılmasını öngören bir antlaşma imzalanır. Bu anlaşmayla Batı ile ilişkiler bir düzene sokulurken bir yandan da Arap ve İslam dünyası ile bağımsızlıkçı bir ittifak oluşturma amacıyla "İslam Kongresi" adıyla bir birlik oluşturulmaya çalışılır.[75] Bu arada iç sorunlar da başlar. 1954 ilkbaharında Müslüman Kardeşler ile gelişen ilişkiler çerçevesinde, bu hareketle ilintili olduğu düşünülen Necip görevden alınır ve Nâsır, perde arkasındaki konumundan çıkarak başbakanlık görevini üstlenir. İhtilali Nasr Hamid Ebû Zeyd (ö. 2010) şöyle değerlendirmektedir:

> 1952'deki askeri darbe, aslında Mısır'da siyasal düzenden toplumsal donukluğa kadar neredeyse hayatın bütün alanlarını kuşatmış bulunan ve günlük geçim sıkıntıları dolayısıyla bütün vatanperverlik duygularına meydan okuyan sömürgeciliğin baskısı altında fikri ve kültürel bağımsızlığı da bünyesinde barındıran dejenerasyona karşı yapılmıştı. En önemli

---

[72] Nâsır, *Arap Devriminin Yöntemleri*, s. 169.

[73] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 592.

[74] Zeynep Güler, *Arap Milliyetçiliği, Mısır ve Nâsırcılık*, Yeni Hayat Yay., İstanbul, 2004, s. 108.

[75] Bkz. Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 603.

mesele, emperyalizmden kurtulmak ve ulusal bağımsızlığı gerçekleştirmekti. Bunun ardından da gelen hedef ise derebeylik sistemine ve sermayenin yönetim üzerindeki egemenliğine son vermekti. Bu yolda ilk adımlar toprak mülkiyetini 200 Feddan'la* sınırlayan ve bu miktarı aşan arazinin çiftçilere dağıtılmasını öngören 1954 tarihli toprak reformu yasasıyla atılmıştı. Bu yasanın çıkarılması Eylül devriminin sosyalist yöneliminin ilk emaresi mesabesinde idi ki, bu yönelim 60'lı yılların, bütün üretim araçlarının mülkiyetini devlete devreden kararları ile aleniyet kazanacaktı.[76]

2.1.4.1. Nâsır ve Müslüman Kardeşler

Müslüman Kardeşler, başta Hür Subaylar ile birlikte hareket eder. Hatta ihtilal sırasında örgüte dağıtılmak üzere kendilerine silah verilmesi istenir ancak Nâsır tarafından reddedilir. Yine de iyi ilişkiler devam eder ve 1952'de Kahire'de başlayan ve altı ay sonraki ihtilale zemin hazırlayan gösterilerde önemli roller oynarlar. Darbeye katılan subayların içinde de oldukça önemli sayıda Müslüman Kardeşler sempatizanı vardır. O zamanlar Hür Subaylar'ın sahne önündeki liderleri konumunda olan General Necip'in, Benna'nın mezarını ziyareti üzerinden teşkilatla iyi ilişkileri sürdürmek istedikleri mesajı verilir. Hatta çoğu Müslüman Kardeşler üyesi çok sayıda siyasi tutuklu serbest bırakılır. İskenderiye'nin en büyük bulvarlarından birine Benna'nın adı verilir. Bununla da kalmaz, Benna suikastının failleri bulunarak yargılanırlar. Ocak 1953'te bütün siyasi partilerin faaliyetlerine son verilirken, Müslüman Kardeşler "dini organizasyon" addedilerek yasak dışı tutulur.

---

* 1 Feddan=4200 m2.

[76] Nasr Hamid Ebû Zeyd, "İslami Sol Genel Bir Bakış", *İslâmiyât-İslam'ın Sol Yorumu*, C. 5, S. 2, Ankara, 2002, s. 25.

Partilerin yerine *Kurtuluş Birliği* (*هيئة التحرير*) adıyla Nâsır liderliğinde bir konsey oluşturulur. Kısa bir süreliğine de olsa bu konseyde yer alan isimlerden biri de Seyyid Kutup'dur.[77] Haziran ayında da krallık kaldırılarak cumhuriyet ilan edilir. General Necip Cumhurbaşkanı, Nâsır Başbakan olur. Nâsır'ın hükümet kabinesine katılmaları teklifine Müslüman Kardeşler, "kendilerinin onaylamadıkları bir kanunun kabul edilmemesi, kadınlara peçe zorunluluğu, sinema ve tiyatroların kapatılması" gibi şartlar ileri sürerler.[78] Nâsır buna karşı çıkınca Müslüman Kardeşler, "İslam'a karşı olmak" suçlamasında bulunurlar ve Hür Subaylar'la ilişkiler kopar. Yönetimin başlattığı toprak reformu örgütün muhalefetiyle karşılaşır. Müslüman Kardeşler, öğrenciler ve sendikalar arasında propagandasını yoğunlaştırır. Bunun yanı sıra asker ve polis içerisindeki bazı teşkilat üyeleri rejime karşı planlı çalışmalar yapmaya başlarlar.

Dış politikada ise Temmuz 1954'te İngilizler Süveyş Kanalı bölgesini boşaltmak zorunda kalırlar. Ancak Müslüman Kardeşler, anlaşmanın "İngiliz yanlısı" olduğu iddiasıyla silahlı mücadele çağrısı yapacak kadar ileri giderler.[79] Oysa İngiltere, 1882'den beri işgal edip sömürge hâline getirdiği Mısır'a, 15 Mart 1922'de resmi olarak bağımsızlık tanımışsa da, Kanal bölgesinde kalmayı sürdürmektedir. Bu durumda anlaşmanın, Mısır'ın bağımsızlığı için önemli bir adım olduğu açıktır. 26 Ekim 1954'te Nâsır'a karşı Müslüman Kardeşler'den gelen suikast girişimi, Nâsır yönetiminin daha güçlü bir şekilde örgütün üzerine gitmesine neden olur. Müslüman Kardeşler'in bütün çalışmaları yasaklanır. Örgütün pek çok üyesi ölüm ya da müebbet hapis cezalarına çarptırılırlar.

---

[77] Hasan Hanefi, "Aydınlanmacı İslam", *İslâmiyât-İslam'ın Sol Yorumu*, C. 5, S. 2, Ankara, 2002, s. 41.

[78] Hasan Hanefi, "Sevratu Nâsır ve Etmâ El İhvân", *El İttihat*, Abu Dabi, 15 Ocak 2015, s. 24.

[79] Bkz. Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 602.

Bu arada Şubat ayından beri Müslüman Kardeşler'e yakın duran Cumhurbaşkanı Necip ile de Nâsır yönetiminin arası açılır ve nihayet Kasım ayında Necip görevi bırakmak zorunda kalır. Nâsır Cumhurbaşkanlığı görevine getirilir.

2.1.4.2. Bandung Konferansı

Nâsır, Endonezya'nın *Bandung* kentinde 18-24 Nisan 1955'te toplanan ve o dönem yeni bağımsızlığını kazanan Asya ve Afrika devletlerini bir araya getiren konferansın en etkin isimlerinden biridir. Konferansa katılan 29 ülke, rejim ve dış politikaları itibarıyla birbirlerinden derin farklılıklarla ayrılmaktadırlar. Konferansta Türkiye, bir bakıma NATO'nun temsilcisidir. Buna karşın Çin, Asya devleti sayılmayan ve dolayısıyla konferansa davet edilmeyen Sovyet Rusya'nın temsilcisi durumundadır. Konferansa katılan ülkeler daha görüşmelerin başında iki ayrı kampa ayrılmıştır. Birinci grup tarafsızlık politikasına karşı çıkar, ikinci grup ise taraflılığı şiddetle kınar. Türkiye birinci grupta yer alarak tarafsızlık politikasına karşı çıkar ve Sovyet tehdidine karşı Batı ile ittifakı savunur. Birinci grupta yer alan ülkelerin başını, Türkiye'nin yanı sıra Pakistan, Irak ve Seylan çeker. Bu ülkeleri Batı yanlısı olmakla suçlayan, tarafsızlık politikasına sarılan Batı karşıtı kampın başında ise Mısır, Hindistan, Birmanya, Çin ve Endonezya yer alır. Nâsır, konferanstan ülkesine dönüşünde halk tarafından bayraklarla, *"Hoş geldin Bandung kahramanı, barış ve özgürlük şampiyonu"* şeklinde tezahüratlarla karşılanır. Üç haftalık gezinin Mısır'ı üç yüz yıl ileriye götürdüğü yorumları yapılır.[80] 1955'te Gazze bölgesinde İsrail ile Mısır arasında çatışmalar başlayınca Mısır, Amerika ve İngiltere'den silah satın almak ister. Bu iki ülkenin silah satma konusundaki olumsuz tavrı karşısında Doğu bloğuna yönelen

[80] Güler, *Arap Milliyetçiliği*, s. 154-155.

Nâsır Sovyet destekli Çekoslovakya ile silah alım anlaşması yapar. Bu durum Amerikan medyasında Sovyetlerin doğuya girişi olarak yorumlanır.[81] Mısır, Amerika'nın tepkisine rağmen bağımsızlıkçı politikasının bir devamı olarak 1956'da Çin Halk Cumhuriyetini resmen tanır.[82] Mısır'ın bu tavrına karşı İngiltere ve ABD, Asvan Barajı projesinin finansmanını geri çeker.[83] Nâsır ise kaynak sağlamak için İngiliz ve Fransızların elinde olan Süveyş Kanalı'nın işletme hakkını iptal ederek Temmuz 1956'da kanalı millileştirir. Bu hamlesine karşı İngiltere ve Fransa, Mısır havaalanlarını bombalar. Mısır ise iki ülkeye ait kanaldan geçen 47 gemiyi batırır. İngiliz-Fransız ittifakına İsrail de katılır ve Mısır'a saldırırlar. Ancak Sovyetler'in devreye girmesiyle saldırgan ülkeler geri adım atmak zorunda kalırlar. Bu başarı Orta Doğu'da Nâsır ve Sovyetlerin prestijini arttıracaktır.

Bu rüzgârla 1958 başlarında Mısır ve bölgedeki bir diğer bağımsızlıkçı ülke durumunda olan Suriye, *Birleşik Arap Cumhuriyeti* adıyla birleşme yoluna giderler. Ancak bu birleşmenin pek da akıllıca olmadığı, iki ülkenin mevcut uluslararası ortamda böyle bir birleşmeyi yürütmeye gücünün bulunmadığı çok geçmeden anlaşılacaktır. Anlaşmazlıklar nedeniyle Suriye 1961'de birlikten çekilir. Nâsır, Suriye'nin çekilme nedenini başta körfez ülkeleri, Arap ülkelerindeki "gerici rejimlere" bağlayarak Arap dünyasındaki devrimci hareketleri etkin biçimde desteklemeye başlar. Bu amaçla *Arap Sosyalist Birliği* kurulur. Sovyetler Birliği ile de ilişkiler geliştirilir ve Asvan Barajı için Sovyetler'den destek alır. Barajın bitirilmesi için 565 milyon Mısır Poundu harcanmış, bunun 113 milyonunu SSCB sağlamış ayrıca teknoloji ve teknik eleman desteğinde bulunmuştur. Asvan Barajı'nın tamamlanması (1968) Sovyetlerin üçüncü dünya ülkelerine yardımının

---

[81] Bkz. Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 604.
[82] Bkz. Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 605.
[83] Nâsır, *Arap Devriminin Yöntemleri*, s. 177.

sembolü hâline gelir. İhtilal hareketi adına 1962'de Arap Sosyalist Birliği Partisi kurulur. Fakat komünizm ile sosyalizm arasında gözetilen farkın vurgulanması anlamında "komünist parti" kurulması kanunen yasaklanır. Nâsır, kendi sosyalizm anlayışını tarif ederken anti sosyalist propagandaya cevap verir. Toplumcu düşüncenin materyalizme ve dinsizliğe indirgenmesini açık bir dille reddeden Nâsır şöyle demektedir:

> Biz, sosyalizmimizin Marksist veya materyalist olduğunu hiçbir zaman söylemedik. Hiçbir zaman dini reddettiğimizi söylemedik; dinimizin sosyalist bir din olduğunu söyledik. Hz. Muhammed dünya tarihinde sosyalizmi ilk kez uygulamış olan kişidir. Bizimle komünizm arasında, bizimle Marksizm-Leninizm arasında farklılıklar bulunduğunu daha önce de söyledim. İlk farklılık, bizim dine inanıp Marksistlerin inanmaması, bizim Peygambere bağlı olup Marksistlerin olmamasıdır. İkinci farklılık, bizim gericiliğin diktatörlüğünden tüm halkın demokrasisine geçmek isteyişimizdedir; komünizm, yani Marksizm-Leninizm ise gericiliğin diktatörlüğünden proletaryanın diktatörlüğüne, yani bir toplumsal sınıfın diktatörlüğüne geçer. Üçüncü farklılık ise, Marksizm'in, komünizmin toprağı devletleştirip, bizim devletleştirmememizdir; çünkü biz toprakta kooperatifler çerçevesinde özel mülkiyete inanıyoruz. Dördüncü farklılık, komünizmin özel mülkiyeti kaldırmak istemesidir; biz ise özel mülkiyete bağlıyız ve yalnızca sömürücü özel mülkiyetle mücadele ediyoruz...[84]

Sosyal adalet ve ülkenin kalkınması için sosyalist yolun zorunlu olduğunu dile getiren Nâsır, piyasa üzerindeki devlet kontrolünün kaldırılmasının (liberalizm) dünyadaki ekonomik düzenin geldiği aşama itibarıyla yerel sermayenin, küresel sermayenin yedeği hâline getirilmesi anlamına geldiğini belirtir:

---

[84] Murat Belge (Gen. Yön.), "Ekler", *STMA*, C. 4, İstanbul, 1988, s. 309-310.

> Öte yandan dünyadaki gelişmiş ülkelerle, onlara yetişmek için çaba harcayanlar arasındaki mesafenin genişliği, kalkınma yönteminin, bencil kazanç elde etme itici gücünden başka bir şeyle harekete geçmeyen gerideki bireysel çabalara bırakılmasına artık müsaade edememektedir. Çünkü bu ferdi çabaların, karşılarına çıkacak meydan okumalara karşı koymaya artık muktedir olmadığı kesindir. [85]

Nâsır, Mısır'ın sosyalist yönetimine karşı NATO sistemi ile işbirliğine giden Arap rejimlerini sert bir dille eleştirir. Başta, Suudi Arabistan Kralı Faysal (1964-1975) olmak üzere Arap rejimlerini dini inançları istismar etmekle suçlayan Nâsır şöyle der:

> Hz. Muhammed'in malı mülkü yoktu. Ömer ve Ebu Bekir de aynı durumdaydı. Oysa bugünün kralları haksız yere el koydukları muazzam mal ve mülke sahiptirler. Bu tip gericiler dönmedirler. Sosyalizmin, adalet ve özgürlüğü savunduğunu görünce dinsizlikten söz etmeye başladılar. Neden dinsizlik? Kanımca dinsizlik onların yaptıkları gibi Müslümanların zenginliklerini çalmaktan ibarettir. Gericilik dinin emirlerini yerine getirdiğini gerçekten ispatlamak istiyorsa yapacağı tek şey vardır: Malını mülkünü terk etmek, zenginliğinden vazgeçmek. Bu zenginlik saraylarda, İsviçre ve Avrupa bankalarında yatan servetlerde saklıdır.[86]

Bir yandan da Müslüman Kardeşlerle ilişkileri düzeltmek için adımlar atılır. 1964'de ilan edilen genel affın bir parçası olarak örgütün üyeleri serbest bırakılırlar. Ancak bu girişimler sonuç vermez. 1965 yılının yaz aylarında yine Nâsır'a karşı bir suikast girişimi planı açığa çıkarılınca tutuklamalar tekrar başlar ve örgütün önde gelen üç ismine idam kararı verilir.[87] Bunlardan biri, Ağustos 1966'da idamı infaz edilecek olan Seyyid Ku-

---

[85] Nâsır, *Arap Devriminin Yöntemleri*, s. 79-80.
[86] Nâsır, *Arap Devriminin Yöntemleri*, s. 193.
[87] Nâsır, *Arap Devriminin Yöntemleri*, s. 190.

tup'tur. Nâsır hakkında Türkiye'deki sağ ve dindar çevrelerde, Müslüman Kardeşler kaynaklı yayınlar nedeniyle son derece negatif bir algı oluşmuştur. Oysa yine Türkiye'de dindar çevreler tarafından kitapları çokça okunan Roger Garaudy'in Nâsır hakkındaki değerlendirmeleri oldukça farklıdır. Kimi zaman eleştirmiş olmakla birlikte Nâsır'a olan hayranlığını açıkça dile getiren Garaudy, onun hakkında şöyle demektedir:

> Nâsır'ı derin bir hayranlıkla hâlâ hatırlamam, görüşmelerimizin çok önemli iki özelliğinden dolayıdır: Önce, *"Ruslar Asvan Barajını yapmada bize çok büyük bir yardımda bulundularsa, verdiğimiz pamuk ve diğer ürünlerle karşılığını tümüyle almışlardır"* diye ısrarla vurgulamasıdır. Hem kapitalist ülkelere hem de Sovyetler Birliği'ne karşı bağımsızlığına son derece düşkündü. Sonra bütünüyle İslami bir toplum kurmayı düşünüp durması beni hayrette bırakmıştı. Şüphesiz kendini öldürmeye kalkışmış olan Müslüman Kardeşler'in katı tutuculuğu ile uğraştığını hatırlayarak Kur'an'ın insanca bir toplumun sıkı ilkelerini bildirdiğini ama bunları gerçekleştirmek için değişmez yöntemler öğütlemediğini, dolayısıyla da tarihi dönemlere ve çeşitli yerlerdeki gerçekleşme şartlarına göre İslam cumhuriyetinin birçok değişik biçimleri olabileceğini vurguluyordu. Nâsır bana şöyle diyordu: *Önemli olan tarihi biçimi ne olursa olsun her İslam toplumunda güç ve servetin toplumun hizmetine sokulmasıdır. Çünkü en büyük kuvvet Allah'ındır. Ve zenginlikleri kullarına dağıtan yalnız O'dur, insan onların sahibi değil, onları vekil olarak çekip çeviren ve onlardan yararlanma hakkına sahip olandır.*[88]

2.1.4.3. Altı Gün Savaşı ve Nâsır'ın Sonu

Şubat 1966'da Suriye'de iktidarda bulunun Baas Partisi'nin sol kanadı, bir darbeyle iktidarı ele geçirir. Suriye'deki bu değişiklik İsrail ile sıcak çatışmaları bera-

[88] Garaudy, *Yaşayanlara Çağrı*, s. 387-388.

berinde getirir. 1966 Ekim ayından itibaren Suriye topraklarında bulunan El Fetih örgütü militanları, İsrail'e yönelik saldırılara başlarlar. Kasım ayında ise Suriye ile Mısır arasında bir savunma anlaşması imzalanır[89] ve Mısır, Sina'ya askeri kuvvet yığar. 22 Mayıs 1967'de, İsrail'in Kızıl Deniz'e tek geçit noktası olan Tiran Boğazı'nın tüm İsrail gemilerine ve İsrail'e gitmekte olan diğer gemilere kapalı olduğu ilan edilerek Akabe Körfezi ulaşıma kapatılır. Böylece Mısır, İsrail'le açık çatışmaya yönelmiştir. Bunu izleyen *Altı Gün Savaşı*'nda (05-10 Haziran 1967) erken davranan İsrail'in Mısır uçaklarını yerdeyken yok etmesi ağır bir yenilgiyi getirir. İlginç olan ise bazı din adamlarının bu durumdan duyduğu sevinçtir. Nasr Hamid Ebû Zeyd, her zamanki gibi yenilginin *"Müslümanların dinlerinden uzaklaşmasından dolayı olduğu"* şeklinde yorumlandığını dile getirerek şöyle der:

> Burada sadece 70'li yılların başında dinsel söylemin kutuplarından birinin Mısır'da meşhur bir televizyon programında hezimetin hayırlı olduğu; çünkü bu hezimetin Müslümanların dinlerinden uzaklaşmalarından doğan zaaflarını açığa çıkardığı yolundaki sözlerini delil olarak zikretmek bile yeterlidir. Hatta Şeyh Mutevellî eş-Şa'ravî, bu hezimetten dolayı Allah'a şükür secdesi ettiğini çünkü Arap orduları İsrail'i hezimete uğratacak olsaydı, bunun laikliğin ve dinsizliğin [60'lı yıllarda Mısır'daki Nasırcı sosyalist düzeni kastediyor] dindarlık [İsrail'i kastediyor] karşısındaki zaferi olarak kabul edileceğini; Allah'ın ise buna razı olmayacağını söyleyecek kadar ileri gitmişti.[90]

Nâsır bütün sorumluluğu üstlenerek istifa ederse de yaygın kitle gösterileri nedeniyle kararını geri alır. Yenilgiden, derinden etkilenen Nâsır, 1970'te geçirdiği kalp kriziyle hayatını kaybeder.

---

[89] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 843-844.
[90] Ebû Zeyd, "İslami Sol Genel Bir Bakış", s. 29.

2.1.5. Hasan Hanefi: İslami Sol

Nâsır, Arap dünyasında *İslam Sosyalizmi* adına zengin bir pratik bırakmıştır. Libya ve Cezayir gibi diğer Arap ülkelerinde görülen Arap sosyalizmleri temel olarak Nasırcılığı örnek alan hareketler olmuşlardır. Artık Arap dünyasında Nasırcılığın devamı sayılabilecek bir yönetim söz konusu değildir. Ancak Nasırcı düşünceye Arap dünyasında hâlâ aktüelliğini korumakta ve bu düşünceye derinlik katmaya çalışan en önemli isimlerden biri Hasan Hanefi'dir. Kahire Üniversitesi felsefe hocası olan Hanefi, İslam'ın sosyalizan bir okuması olan fikirleri nedeniyle zaman zaman muhafazakâr çevrelerden çeşitli tepkiler almaktadır. Fikirlerini *İslami sol (El-Yesâr El-İslâmî* اليسار الإسلامي-) şeklinde kavramlaştıran ve pratik karşılığı olarak da kültürel mirasa yönelik bir *tecdit projesi* (*Et-Turâs ve Et-Tecdîd*-التراث والتجديد) geliştiren Hanefi, bir İslam aydınlanmasına inanmaktadır. Hanefi, "İslami sol" kavramına gelen yoğun eleştiriler karşısında "sağ" ve "sol" kavramlarının sadece siyasetteki kullanımlarından ibaret olmadıklarını, sosyal bilimlerde iki ayrı tutumu ifade ettiklerini dile getirir. Hanefi'nin sağ ve sol tutumun farklı disiplinlerdeki tezahürleri ile ilgi yaptığı izahatı İlhami Güler şöyle özetlemektedir:

> Sol, siyaset biliminde ilmi bir kavramdır. Psikolojide "sol Freudcular", felsefedeki "sol Hegelciler" ve dinler tarihindeki "dini sol" kavramları gibi. Bilgi sosyolojisinin ortaya koyduğu gerçeklere göre İslam'da da sol ve sağ vardır. Teolojide Mu'tezile sol, Eş'arilik sağdır. Felsefe İbn Rüşd'ün akılcılığı ve tabiatçılığı sol, İbn Sina ve Farabi'nin işrakçiliği ve Fayazancılığı sağdır. Hukukta da sağ ve sol vardır. Mesalih-i mürseleye dayanan Maliki mezhebi sol, kazuistik Hanefi hukuku sağdır. Akılla tefsir sol, haberle (eser) tefsir sağdır. Tarihteki en büyük fitnede de sol ve sağ vardır. Ali sol, Muaviye sağdır. Hüseyin sol, Yezid ve Emeviler sağdır.[91]

---

[91] İlhami Güler, "Hasan Hanefi'nin Tecdit Projesi", *İslâmî Araştırmalar*, C.7, S. 2, Bahar 1994, s. 150.

Hanefi'ye göre sol söylem, iddia edilenin aksine dini mesajın özünü oluşturmaktadır. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e tüm peygamberler yoksulların, mağdurların haklı taleplerinin sözcüsü olmuşlar, zenginleri, güç sahiplerini sonunda pişman olacakları davranışlar konusunda uyarmışlardır.[92] Tıpkı Ali Şeriati gibi Hanefi de Kur'an'da anlatılan peygamber hikayelerinde daha "ilk insandan" başlayarak tarih boyunca peygamberler şahsında tekrar eden hak-batıl mücadelesini, Marksist tarih felsefesindeki gibi *diyalektik* bir süreç olarak okumaktadır:

> İslam adına bize öğretilegelinen aslında İslam'ın sosyalistliğinin ispatının ta kendisi olduğunu, başka bir ispata ihtiyaç olmadığını daha nasıl ifade edebilirim? İlahi mesajların tümü ilerici çağrılardır. Buna göre hiçbir peygamber yoktur ki amacı, ıslah ve değişimle bu amaçlar doğrultusunda yeni bir toplum inşa etmek olmasın.[93]

Hanefi, kendisini elbette bir "Marksist" olarak tanımlamamakla birlikte tüm diğer farklı fikir akımları karşısında olduğu gibi Marksizm konusunda da kategorik reddedici bir tutum sergilemez. Marksizm'in din konusunda, dinin sermaye sınıfının sömürü aracı olduğu şeklindeki genel kabulüyle birlikte bunun tam aksi okumasının da mümkün olduğunu dile getirir.[94] Bu konuda Engels'in, 16. yüzyılda Alman köylülerinin feodal beylere karşı verdiği mücadeleyi anlattığı ve "sosyalist mücadelenin erken bir örneği" olarak gördüğü *Köylüler Savaşı* adlı eserine dikkat çeker. Hanefi, köylülere liderlik eden reformcu papaz Thomas Münzer'in (ö. 1525) mücadelesinde dinin, yoksul sınıfların toplumsal özgürlük mücadelesinin bir aracı olduğunu, Engels tarafından da böyle okunduğunu kaydeder. Hanefi, Hıristiyan Batı düşünce-

---

[92] Hasan Hanefi, *El-Yemîn ve'l-Yesâr fi'l-Fikri'd-Dînî*, Mektebetu Medbûlî, Kahire 1989, s. 237.

[93] Hanefi, *El-Yemîn ve'l-Yesâr fi'l-Fikri'd-Dînî*, s. 204.

[94] Hanefi, El-*Yemîn ve'l-Yesâr fi'l-Fikri'd-Dînî*, s 205.

sinde olduğu gibi bu *sol* tavrın, İslam düşüncesi ve tarihi için de geçerli olduğunu dile getirir:

> Buradan hareketle Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Ömer b. Abdulaziz, Hz. Ebu Zer Gıfari ve Cemaleddin Afgani, sol bir tavra davet etmiyorlar mıydı? Görüldüğü gibi sol, Marksizm'in bir aşaması değil, aksine Marksizm sol tavrın bir aşamasıdır. Zira sol, daha genel ve daha kapsayıcı bir anlama sahiptir.[95]

İslamiyât dergisinin 2002 yılında yayımlanan *İslam'ın Sol Yorumu* sayısına "Aydınlanmacı İslam" başlığıyla yazdığı yazıda da Hanefi, bu düşüncenin dine Batıcı ve muhafazakâr yaklaşımların ötesinde bir bakış olduğunu dile getirmektedir. Aydınlanmacı İslam'ın Batı'daki Aydınlanma felsefesinin İslam dünyasındaki karşılığı olduğunu söyleyen Hanefi, bunun İslam tarihindeki köklerini de Mu'tezile'de görür. Modern dönemde ise Cemaleddin Afgani ile başlatan Hanefi, geleneğe yönelik "yapıcı" eleştirel tutumunu Afgani sonrası ortaya çıkan siyasi ve entelektüel akımlar karşısında da sürdürür. Hanefi, Batı düşüncesini tanımak ve felsefi zeminde güçlü bağlar kurmakla birlikte "sol-sağ" ve "aydınlanma" gibi temel kavramların, İslam düşüncesindeki temellerini de izah eder. Sadece bir entelektüel olarak kalmaktan öte fikirlerini somut projelerle ifade etmeye çalışan Hanefi, Arap dünyasındaki yozlaşma ve çözülmeye karşı "Ulusal Arap Projesi" adını verdiği bir dizi öneriler sıralar.[96] Hanefi'nin önerilerinin, Nasırcılıkla örtüştüğü görülmektedir.

Eserlerinde "ilerlemecilik" (تقدمية) kavramını sıklıkla kullanan Hanefi, Müslümanların geri kalmışlığının dinifelsefi eleştirisini yapar. *Akideden Devrime, Nakilden Akıla, Nasstan Olguya* gibi eserlerinin adından da anlaşılacağı üzere Hanefi'nin yapmaya çalıştığı, Müslüman aklını bir yapı-söküm ve yeniden inşa ile zamanın taleplerine

---

[95] Hanefi, El-*Yemîn ve'l-Yesâr fi'l-Fikri'd-Dînî*, s 205.
[96] Hanefi, "Aydınlanmacı İslam", s. 41.

cevap verir kılmaktır. Ali Şeriati'nin üzerinde durduğu ve ruh-beden, madde-mana vb. ikilemini kaldıran *praksis* kavramına benzer şekilde Hanefi'de de *eylem* vurgusu görülür. Tanrı-evren ilişkisinin, ruh-beden, madde-mana gibi "düalist" ayrımlara tabi tutulmasının dinin (İslam'ın) talebi olmadığını ifade eden Hanefi bunun, sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda yapılmış bir ayrıştırma olduğunu savunur. Hanefi bu bölünmüşlükle sermaye sınıfının kendi yapıp ettiklerinin sorgulanmamasını sağladığını kaydetmektedir. İslam'a göre gaybi bilgiye sadece Allah'ın sahip olduğunu ve bunun tartışmaya kapalı olduğunu, insanın ancak görünür, duyumsanabilir olgulara göre hareket edebildiğini ve yargıda bulunabileceğini belirtir.[97] Hanefi, gaybi bilgi hakkındaki spekülatif tartışmaların, insanları inanan-inanmayan diye ayırmanın, sermaye sınıfının düşünüş biçimi olduğunu ifade eder. Bu düşünme biçimi inanç ile eylem arasındaki ilgiyi koparır. Böylece olaylar karşısında "akıl ile kavrama" tavrı, yerini, "kalbi teslimiyet" tavrına bırakır. Din, hayatın dar bir alanıyla sınırlı "beş şarttan" ibaret kalır ve böylece:

> İki cümlelik bir lafızdan ibaret olan kelime-i şehadet söyleyene başka bir yükümlülük getirmez. Kılınan namaz, günlük 24 saatte yarım saatimizden fazlasını almaz. Zekât, kârdan kırkta birlik bir payın verilmesidir, onu bile kimse yapmaz. Ramazan'da verilen fitrenin miktarının, yerli ve yabancı ürünlerle donattığımız iftar sofralarının yanında lafı bile olmaz. Hac, infaktan çok kazanç yoludur. Şöhret ya da ticaret için hacca giderek iyi bir reklam yapmış, güzel bir "takva elbisesi" giymiş oluruz. Olmazsa umre adı altında inanç turizmiyle ya da yükte hafif, pahada ağır ürünler getirip götürebileceğimiz ticari seyahatle yetiniriz...[98]

---

[97] Hanefi, *El-Yemîn ve'l-Yesâr fî'l-Fikri'd-Dînî*, s. 51.
[98] Hanefi, *El-Yemîn ve'l-Yesâr fî'l-Fikri'd-Dînî*, s. 53.

Dinin içeriğinin boşaltılmışlığının göstergesi olan tüm bunlar, kapitalist zihniyetin dini-din dışı şeklinde hayatı ikiye ayırmasının sonucudur. Oysa İslam ibadet değil, muamelattır. Daha doğrusu muamelatın kendisi en yüksek derecede ibadettir. İşte kapitalizmin yol açtığı bu dualizm kaldırıldığında insanın tüm davranışları, *ibadet* hâline gelir. Çiftçi çiftliğinde, işçi fabrikasında çalışırken ibadet hâlindedir. İbadet, yarım saatliğine dört duvar arasında değil, gün boyu evin içinde ve dışında, toplum içinde yapılanlardır.

2.2. Suriye-Irak

2.2.1. Baas: Emperyalizme Karşı Milliyetçi Sosyalizm

Büyük bir gayrimüslim nüfus ve İslam kültürü içinde de Nusayrilik, Dürzîlik gibi heterodoks mezheplere mensup toplulukların bulunması Suriye'yi sosyalizm konusunda da özel kılmaktadır. Bu yönleriyle Arap dünyasında Suriye özgün olması bakımından sosyalist düşüncenin ikinci önemli merkezi olarak görülebilir. Bu karışık yapısı emperyalist güçlerin bölge üzerindeki emelleri bakımından bugün olduğu gibi I. Dünya Savaşı sonrasında da belirleyici olmuştur. Irak ise Şii ağırlıklı nüfusu ve konumunun İran ile Arap dünyası arasındaki tarihsel rolüyle yine özel bir öneme sahiptir.

İngiltere ve Fransa'nın, bölgenin paylaşımı konusunda yaptıkları gizli anlaşma (Sykes-Picot, 16 Mayıs 1916) uyarınca Nisan 1920 San Remo Konferansı'yla Suriye'de Fransız manda yönetimleri oluşturulur.[99] Irak, Ürdün ve Filistin ise İngilizlere düşer. İngilizler Irak'ta Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı, Ürdün'de de diğer oğlu Abdullah'ı kral yaparlar (1921). Şerif Hüseyin de yine İn-

[99] Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, İş Bankası Yay., Ankara, 1994, s. 35.

giliz nüfuzu altındaki Hicaz bölgesinin kralıdır. Fransızlar ise Suriye'yi etnik ve dini yapıya göre pek çok idari bölgeye ayırırlar. Ancak bağımsızlık yanlısı Arap aydınların Avrupa'da en güçlü dönemlerini yaşayan *nasyonal* ve *enternasyonal sosyalist* fikirlerden etkilenmeleri çok sürmez. Bu dönem Arap dünyasında fikirleriyle etkili olan isimlerden biri, Osmanlı'nın son döneminde "Satı Bey" olarak tanınan Mustafa Satı el-Husri (ö. 1969) olur. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlıcılık fikrine sahip Satı Bey, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Arap milliyetçiliğini benimsemiştir. *Korporatist* bir milliyetçilik fikrine sahip olan Husri'nin fikirleri, bölgedeki tüm milliyetçi-sosyalist hareketlere etki eder. Bunlardan biri de Baas Partisi'dir. Roger Garaudy, 1920'lerde Rusya'da Sultan Galiyev'in tasfiyesini anlatırken, *"Bir adam ortadan kayboluyordu. Bir sorun ortada duruyordu. Bu sorun 'Arap sosyalizmi' adıyla 1944 yılında Suriye ve Irak'taki Baas Partisi'nin kurucusu Mişel Eflak tarafından tekrar ortaya atılıyordu"* der.[100]

1940'da Husri'nin fikirlerinden etkilenen Mişel Eflak (ö. 1989) ve Selahaddin El-Bitar (ö. 1980) gibi bir grup Suriyeli Arap milliyetçisi aydın tarafından *Arap Sosyalist Diriliş Partisi, (Hizbu'l-Baas El-Arabi El-İştiraki-حزب البعث العربي الاشتراكي)* kısa adıyla Baas Partisi kurulur.[101] Partinin liderliğini (genel sekreterlik) üstlenen Eflak, sosyalizmi eşitlikçi bir ulusal dayanışma ideolojisi olarak algılamakta; "ulusun gelişmesinde temel bir güç" olarak kabul ettiği özel mülkiyeti, bu nedenle tümden reddetmemekte, milliyetçiliğin önüne "bölücü sınıf mücadelesini" çıkarmayı "vatan hainliği" olarak görmektedir. Tüm bu görüşleriyle Avrupa'daki enternasyonal sosyalizmden çok nasyonal sosyalizme yakınlaşmış olduğu

---

[100] Roger Garaudy, *Yaşayanlara Çağrı*, Pınar Yay. çev. Cemal Aydın, Nuri Aydoğmuş, İstanbul, 1986, s. 383.

[101] John Donohue; John Esposito, *Değişim Sürecinde İslam*, İnsan Yay., çev. Ali Y. Aydoğan; Aydın Ünlü, İstanbul, 1991, s. 115.

açıktır. Hıristiyan asıllı olmasına rağmen Araplar için İslam'ı vazgeçilmez gören Eflak'ın sosyalizm anlayışı hakkında Garaudy, kendisiyle görüşmesinden edindiği izlenimle şu yorumu yapar: *"İslam'a, Hz. Peygamber'in öz tecrübesinden yola çıkılarak aslındaki gibi, yaşanan dar bir gelenekçiliğe veya sahte yıldızlarını Batı'dan iğreti almış bir 'yenilikçiliğe' düşman bir İslam'a imanın ifadesidir."*[102] Ona göre "Arap sosyalizmi" ifadesi, Arap milliyetçiliğinin modern ve mükemmel bir açılımıdır. Eflak, sosyalizmin Baas için anlamını şöyle özetlemektedir:

> Sosyalizm, bizim için milli koşullara ve ihtiyaçlara yarayan bir araçtır. Bir felsefeye temelli ya da normatif bir eylem olarak da bakılmamalıdır. Bu sadece milliyetçilik ağacının bir dalıdır.[103]

II. Dünya Savaşı birçok sömürge ülkesinde olduğu gibi Arap aydın, asker ve siyasetçilere de bekledikleri fırsatı verir. Hitler'in çıkışıyla merkezlerinde (Avrupa) büyük sarsıntı geçiren İngiltere ve Fransa'nın sömürgeleri Suriye ve Irak'taki nüfuzları da ciddi şekilde zayıflar. Bu fırsatla İran ve Mısır'da olduğu gibi Irak'da da Alman yanlısı asker kökenli siyasetçi Raşid Ali (ö. 1965) ve destekçileri bir ihtilalle iktidarı ele geçirirler. Ancak İngilizler 1941'de Basra üzerinden Irak'a asker çıkarırlar. Ülkede zaten var olan İngiliz birliklerinin de desteğiyle yaşanan çatışmaların ardından kontrol yeniden İngilizlerin eline geçer. İşgalciler, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlıya karşı isyana katılan İngiliz yanlısı Nuri Said (ö. 1958) liderliğinde bir yönetimi iş başına getirirler.[104]

Fakat Suriye'deki durum daha farklıdır. Avrupa'da Hitler'in orduları tarafından işgal edilen Fransa'nın Suriye'deki nüfuzu da neredeyse tümüyle sona ermiştir. Ey-

---

[102] Garaudy, *Yaşayanlara Çağrı*, s. 384.

[103] Akt. Yevgeni Primakov, *Rusların Gözüyle Orta Doğu*, çev. Olga Tezcan, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s. 30.

[104] Bkz. Suat Parlar, *Barbarlığın Kaynağı Petrol*, s 404.

lül 1941'de Suriye bağımsızlığını ilan eder.[105] 1943'teki seçimlerde Ulusal Parti lideri Şükrü El Kuvvetli (ö. 1967), Suriye'nin ilk cumhurbaşkanı olur. Bağımsızlıktan sonra ülkede farklı siyasi ve dini oluşumlar gelişmeye başlar. Bunlardan biri 1945'te Mustafa Sıbai (ö. 1967) tarafından farklı cemaatlerin bir araya getirilmesiyle kurulan *Müslüman Kardeşler'in Suriye kolu* olur. Üniversite öğrenimi için 1933'te Mısır'a giden Sıbai, Müslüman Kardeşler'in işgalci İngilizlere karşı faaliyetlerine aktif olarak katılmıştır.

Ne var ki II. Dünya Savaşı'nda Almanya ve müttefiklerinin yenilmesiyle emperyalist devletler yeniden toparlanırlar. Hatta İngiliz mandası altındaki Filistin topraklarında bir İsrail devleti kurulur (1948). Arap ülkeleri anında savaş ilan ederlerse de Batı destekli İsrail karşısında alınan yenilgi, Araplar için sarsıcı olur ve bu ülkelerde yaşanan iç sorunlarla darbeler birbirini izler. Bu dönem Müslüman kardeşler, siyasî faaliyetlerini devam ettirebilmek amacıyla diğer bazı organizasyonlarla birlikte *İslami Sosyalist Cephe (الجبهة الاشتراكية الإسلامية)* adıyla ittifaka giderler. 1949'da yapılan seçimlerle Kurucu Meclis oluşturulur. Sıbai, Meclis'te Cephe'nin temsilcisi olur ve Suriye anayasasını hazırlayan dokuz kişilik heyet arasında yer alır.

Fransızların çekilmesinin ardından nispeten bağımsız bir ülke hâline gelen Suriye'nin arından 1952'deki ihtilalle Cemal Abdunnâsır yönetimindeki Mısır'ın da bağımsızlıkçı bir politika benimsemesi, iki ülkeyi birbirine yaklaştırır. Suriye de Mısır gibi Sovyetler Birliği ile ilişkileri geliştirir. Durumdan rahatsızlığını ifade eden İsrail Başbakanı Ben Gurion, ABD Başbakanı Eisenhower'e gönderdiği mesajda, *"Suriye'nin milletlerarası komünizmin bir üssü hâline gelmesi, zamanımızda hür dünyanın*

[105] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 613.

karşısına çıkan en tehlikeli hadiselerden biridir." der.[106] Ağustos 1957'de Irak Kralı Faysal ve Ürdün Kralı Hüseyin, Türkiye'ye gelerek Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes ile görüşürler. Görüşmelerde ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan da temsilci yer alır. ABD, Suriye'nin olası bir saldırısı karşısında Türkiye, Irak ve Ürdün'ün bu ülkeye girmeleri durumunda silah yardımında bulunacağını bildirir.[107] Ancak bölgedeki gerginliğe ABD ve Sovyetler'in doğrudan müdahil olması ve bunun yol açacağı felaketin ciddiyeti tarafların karşılıklı açıklamalarıyla yatışmış olur.[108] Gerilimi yatıştıran faktörlerden biri de Mısır'ın, Suriye'yi nispeten Sovyetler yerine kendi yanına çekmeyi başarmasıdır. Böylece 1958'de Mısır ve Suriye tarafından *Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC-الجمهورية العربية المتحدة)* kurulur.[109] Bu ortamda Mustafa Sıbai 1959'da, *İslami Sosyalizm* (*اشتراكية الإسلام*) adlı kitabını yazar. Kitap dini çevrelerden gelen tepkilere rağmen büyük ilgi görür.

Irak'ta ise ülkedeki İngiliz nüfuzuna tepkiler gittikçe artmaktadır. Sonunda ordu içindeki bağımsızlıkçıların lideri durumuna gelen Abdülkerim Kâsım (ö. 1963) liderliğinde Temmuz 1958'de gerçekleştirilen ihtilalle ülkede krallığa son verilir. Kâsım, ihtilalden sonra Cumhuriyet rejiminin ilk başbakanı olur.[110] Bu gelişmenin ardından Irak'ın da BAC'a katılacağı yönünde bir beklenti oluşmuştur. Kâsım yönetimi ise BAC'a olumlu baksa da önce iç istikrarın sağlanmasından yanadır. Fakat ülkede kontrolü kaybeden İngilizler, etnik ve dini azınlıkları kışkırtarak oluşturulan istikrarsızlık tehdidiyle yeniden nüfuz tesis etmeye çalışırlar. İstikrarsızlığın uzamasıyla ülkedeki desteğini kaybeden Kâsım, ardında İngilizlerin ol-

---

[106] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 615.
[107] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 616.
[108] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.618.
[109] Nâsır, *Arap Devriminin Yöntemleri*, s. 182.
[110] Nâsır, *Arap Devriminin Yöntemleri*, s. 183

duğu etnik sorunlar ve ordu içindeki darbeci hareketlerle uğraşmak zorunda kalır.

Bu arada BAC'da da ihtilaflar baş göstermiştir. Sonunda Mısır'ın ülkedeki nüfuzunun artmasını gerekçe gösteren Suriye ordusu içindeki muhalif unsurlar tarafından Eylül 1961'de gerçekleştirilen darbeyle BAC dağılır.[111] Darbeciler tarafından ABD yanlısı Nazım Kudsi (ö. 1998) devlet başkanlığı görevine getirilir. *Müslüman Kardeşler* üyesi Maruf Davalibi (ö. 2004) de başbakan olur. Ancak Kudsi'nin politikaları bu sefer de ordudaki Baasçıları harekete geçirir. Mart 1963'teki darbeyle Kudsi devrilir. Ancak Mısır ile kopan ilişkileri yeniden kurmak mümkün görünmemektedir.

Bu arada Irak'ta tam tersi gelişmeler yaşanır. Giderek güçsüzleşen bağımsızlıkçı Abdülkerim Kâsım, 8 Şubat 1963'te Baas Partisi'nin Irak kolu tarafından gerçekleştirilen darbeyle devrilir. Abdüsselam Arif (ö. 1966) cumhurbaşkanı, Ahmet Hasan Bekir (ö. 1982) de başbakan olur. 1968'de gelen yeni bir Baas darbesiyle Bekir, Arif'in yerine geçer. Ancak 1976'da geçirdiği kalp krizinden sonra, birçok yönetsel sorumluluğu yardımcısı Saddam Hüseyin'e (ö. 2006) devreder. 1979'da devlet başkanlığı ve Devrim Komuta Konseyi başkanlığı da Baas'ın yeni önderi Saddam Hüseyin'e bırakılır.

Suriye'de ise 1963 darbesinden sonra Baas Partisi içinde de iç kavga yaşanmaya başlar. Darbede görev alan önemli isimlerden biri olan Hafız Esad (ö. 2000), Şubat 1966'da Savunma Bakanı olur. Esad, 1969-1970 yılları arasında Partinin sivil ve askerî kanatları arasında baş gösteren iktidar mücadelesinde etkin biçimde yer alır. Esad, sonunda 13 Kasım 1970 tarihinde kansız bir askeri darbeyle iktidarı ele geçirir. Mart 1971'de yapılan halk oylamasıyla da devlet başkanı seçilir.[112]

---

[111] Bkz. Abu Jaber, *Arap Baas Sosyalist Partisi*, s 73.
[112] Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 860.

2.2.2. *Mustafa Sıbai ve İslami Sosyalizm Kitabı*

Sıcak siyasi zeminde bunlar yaşanırken tartışmaların yaşandığı bir alan da entelektüel zemindir. 1974'te Türkçeye çevrilerek Hareket Yayınları tarafından *İslam Sosyalizmi* (*الاشتراكية الإسلام*)* adıyla yayımlanan Mustafa Sıbai'nin kitabı 1959'da Suriye'de yayımlandığında Arap dünyasında tepkilere neden olur. Kitabın Türkçe çevirisine yayınevi tarafından yazılan "sunuş" yazısında anlatıldığı üzere kitapla ilgili yapılan spekülasyonlardan birinin de dönemin Suriye hükümetinin baskısıyla yazıldığı iddiasıdır. Ancak bu iddiaların tutarsız olduğu ifade edilerek, *"Suriye'de geniş bir taraftarı olan ve İslam'ı gayet iyi bilen Sıbai'nin böyle bir zorlama ile bu ismi kullanacağı düşünülemez"* denmektedir. Gelen itirazlar özellikle kitabın adınadır. Ancak Sıbai'nin kendisi de kitap daha yayımlanmadan bunun farkında olsa gerektir ki, ön sözünde bir açıklamada bulunur:

> Onların ne dediklerinin hepsini bildiğim hâlde, "İslam sosyalizmi" demeyi tercih ettim. Çünkü ben sosyalizmin kısa zamanda yok olacak bir "moda" olduğuna inanmıyorum. Aksine ben sosyalizmin insani bir duygunun ürünü olduğuna, bütün peygamberlerin öğretilerinde ve en eski çağlardan beri bütün ıslahatçıların çabalarında tecelli ettiğine inanıyorum. Çağımızda bütün dünya, -özellikle de geri kalmış ülkeler-, insanlığın manasını ortadan kaldıran sınıflaşmalardan kurtulmak için onun hâkim olmasına uğraşıyorlar.[113]

Sıbai, sosyalizme itiraz edenlerin "İslam'ın kendi başına bağımsız bir düzen olduğu, Allah tarafından 'İslam' diye adlandırıldığı" şeklinde söylemlerin hepsini bildiğini ifade ederek buna rağmen "İslam sosyalizmi"

---

* Arapça terkipteki nüansı vermek bakımından tam çevirisi; İslam'ın Sosyalistliği.

[113] Mustafa Sıbâî', *İştirakiyyetu'l İslâm*, Ed-Dârul Kavmiyye, Kahire 1960, s. 6.

tabirini kullanmayı tercih ettiğini dile getirir. Kendisini, Cemaleddin Afgani ile başlayan ıslah hareketinin mensubu olarak gören Sıbai, kitabını da bu çabaların bir devamı olarak takdim eder.[114] Kitapta Sıbai'nin gerçekten de sosyalizmi İslam'a "yamamak" gibi bir gayesi yoktur. O daha ziyade modern çağda sosyalizmin ortaya çıkışının son derece haklı nedenleri olduğu görüşündedir ve bunların İslam açısından da meşru gerekçeler olduğunu ifade eder. Bu nedenle kitabın adını "İslam'ın sosyalistliği" şeklinde ifade etmiştir. Sıbai de daha önce açıklamaya çalıştığımız üzere bilimsel değil, pragmatik nedenlerle Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkmasından sonra oluşan genel kabul uyarınca komünizm ile sosyalizm arasında kesin bir ayrıma gider. Bu ayrımında o da sosyalizmi olumlarken komünizmi "dinsizlik" ve "yıkıcı bir faaliyet" olarak görür.[115] Bununla birlikte dönemin dünya şartları içinde Sovyetler'e karşı da tümden kapıları kapatmaz. 1957'de Moskova Üniversitesi'nin daveti üzerine Sovyet Rusya'ya giden ve kısa süreliğine de olsa bazı gözlemlerde bulunan Sıbai, Sovyetlerde zannedildiği gibi şahsi mülkiyetin tümüyle kaldırıldığı yönündeki iddiaların asılsız olduğunu bizzat gördüğünü ifade eder.[116]

2.2.2.1. İslami İlkelere Göre Devletçilik

Kitapta ele alınan en önemli meselelerden biri *mülkiyet* ve *devletleştirme* konusudur. Sıbai, İslam hukuk geleneğinden hareketle *devletleştirmeyi* savunur.[117] Delil olarak da şu hadisi gösterir: *"Üç şey halkın müşterek mülkiyetindedir: Su, otlar ve ateş."* (Bir başka rivayette tuz da bulunmaktadır.) Sıbai, bu maddelerin Hz. Peygamber dönemi şartlarında temel ihtiyaçlar olduğunu ve

[114] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 5.
[115] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 232.
[116] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 9.
[117] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 83.

bunların günümüz şartlarına göre farklı ihtiyaç maddelerine hamledilmesinin mümkün olduğunu söyler. Dolayısıyla günümüz için su, su arzıyla ilgili bütün yapı ve vasıtalarını; ateş, elektrik ve benzeri enerji kaynaklarını; ot ve tuz ise modern hayatın bütün vazgeçilmez ihtiyaçlarını içine alacak şekilde genişletilebilir.[118] Sıbai, İslam hukuk literatüründe geniş bir yer tutan *vakıf* ve *hima (koruluk)* gibi kurumların da millileştirmeden başka bir şey olmadığı görüşündedir. Bunda da Vakıf'ın İslam hukukçuları tarafından, *"belli bir şeyi, sahibinin mülkiyetinden çıkarıp Allah'ın mülkiyetine geçirmek"* şeklinde tarif edildiğine dikkat çeker.[119] Aslında bu tanım konuyu daha çok felsefi boyutlarıyla tartışan Ali Şeriati ve Roger Garaudy'nin toplumcu, kamucu bakış açısının klasik literatürden hareketle bir başka izahı anlamına gelmektedir. Sıbai'nin de korporatist görüşte olduğu açıktır.

1949-54 yılları arasında Kurucu Meclis'te milletvekili olan ve 1950'de yürürlüğe giren Suriye anayasasının hazırlanmasında görev alan Sıbai, o dönem büyük toprak sahipleriyle yaşadıkları mücadeleye işaret eder. (Türkiye'de Adnan Menderes ve benzerlerinin yaptığı gibi) toprak sahiplerinin, tarım arazilerinin mülkiyeti konusundaki sınırlamaya karşı çıkarken kendilerini "çağdışı" olmakla suçladıklarını ifade eden Sıbai, *"Biz mülkiyetin sınırlanması yönündeki kanunun anayasa maddesi olmasının gerekliliğinde ısrar ediyorduk. Buna şiddetle karşı çıktılar."* der. Sıbai bunları, *"toprak ağalarına ve kapitalizme yardakçılık yapmakla"* suçlar.[120] Savunduğu "İslam sosyalizmi" ile ilgili Sıbai şunları dile getirir:

> Efendiler, takdim ettiğim İslam sosyalizmi, şüpheden azade olarak şu vasıfları bünyesinde toplar: Mukaddesleriyle ilahidir. Önderiyle Muhammedidir. Özellikleriyle Arabidir. Psikolojisiyle insanidir. Misyonuyla

[118] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 101
[119] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 102.
[120] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 15.

> evrenseldir. İşte bunun içindir ki İslam sosyalizmi biz Araplar ve Müslümanlar için yüce bir müjde, dosdoğru bir yoldur. Komünist sosyalizm ise bizler için açıkça bir ölüm, bir bozgun, bir çöküştür. Bunun içindir ki İslam sosyalizmine davet çok soylu bir insani görev, milli bir zorunluluktur. Komünist sosyalizme davet ise vatana ihanet ve topluma karşı bir suçtur.[121]

2.2.2.2. Ticaret ve Tefecilik Arasında İslam

Sıbai'nin sosyalizm ve İslam ilişkisi konusundaki bu soğukkanlı değerlendirmelerinin, kendisinin de ifade ettiği gibi geçici bir heves olmayıp kitap boyunca anlatmaya çalıştığımız üzere tarihsel olarak son derece meşru temelleri vardır. Ancak son yıllarda, dünya genelinde yaşanan gelişmelere de paralel olarak İslam'ın "liberalizme", hatta "kapitalizme" yamanmaya çalışıldığını, bu gayretin Türkiye'de de temsilcilerinin olduğunu görüyoruz.[122] Bunun için de özellikle Hz. Peygamber'in ticaretle iştigal etmiş olması ya da İslam'ın doğuşunda Mekke'nin ticaret kenti oluşundan hareket edilmektedir. Aslında bu "ekonomist" yaklaşım yeni değildir. Marksizm adına da İslam'ın ortaya çıkışını diyalektik-materyalist tarih felsefesinden hareketle Mekke'nin ticaret şehri olmasına bağlayanlar olmuş, fakat bunun ne kadar gülünç bir çıkarım olduğu görülmüştür.[123] Ancak şimdi aynı şeyin kapitalizm adına yapılıyor olması, bu sefer basit bir şabloncu ekonomizmden öte arka planında Arap ve İslam kültürünü de kendisine izafe kılmaya çalışan Semitist/Siyonist bir planın yansımasıdır. Dolayısıyla bunda ne dendiğinden çok ne amaçlandığı önem kazanmaktadır.

---

[121] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 233.

[122] Ör. Bkz. Benedikt Koehler, "İslam'da Kapitalizmin Doğuşu", *Liberal Düşünce*, çev. Uğur Altundal, S. 69-70, Kış-Bahar, 2013, s. 63.

[123] Bkz. *Ali Şeriati, Marksizm*, çev. Y. Arslan; K. Çamurcu, Dünya Yay. İstanbul, 1994. s. 65.

İçerik açısından ise; elbette ki insanoğlunun davranış kalıpları tarihin her döneminde kendisini, çağının imkân ve şartları ölçüsünde göstermektedir ve bu anlamda kapitalizm de tarihsel süreklilik içinde yine belli bir karakterin ifadesidir. Dolayısıyla kapitalizmin, Orta Doğu tarihinde İslam öncesi (İslam'ın kavgalı olduğu) Mekke düzeniyle ya da İslam sonrası Hanbelîlik ya da günümüzde Vahhabilik gibi kimi "ekollerle" ilintilendirilmesi doğaldır ve bizce de isabetli bir yorumdur. Ancak Kur'an'dan ya da Hz. Peygamber'in hayatından ne liberalizm çıkar ne de kapitalizm. Kur'an'ın ne kadar sosyalizan bir dile sahip olduğu şu ana kadar açıkça görülmüştür. Hz. Peygamber'in ticaretle iştigal etmesine gelince; ticaret denince aklına kapitalizm gelen ya da böyle olmak zorundaymış gibi bir izlenim yaratmaya çalışan sömürücü sermaye çevrelerinin sözcüleri, Hz. Peygamber'i de buna alet etmeye kalkmaktadırlar. Mustafa Sıbai'nin bu tezvirata eserinde, dolaylı olarak da olsa cevap verildiğini görüyoruz. Kur'an'a göre servetin hayırda kullanılması gerektiğini ifade eden Sıbai, servet sahibi olmanın layüsel bir durum olmadığını dile getirir. Yani servetin toplum hayatını belirleyici bir güç olduğu İslam'ın doğuşunda da tespit edilmiş ve kullanımıyla ilgili ölçüler getirilmiştir. En başta her konuda olduğu gibi servetin asıl sahibinin Allah olduğu Kur'an'da hükme bağlanmıştır. Kur'an'daki *"Allah'ın, sizi başlarına diktiği malları sefihlere vermeyin."* ifadesinde açıkça görüldüğü gibi felsefi olarak insanın mülkiyeti, bu servetin kullanma hakkından ibarettir.[124] Bu kullanımın da ahlaki/toplumsal ölçüleri vardır. Faiz yasağı bunun bir ifadesidir. Toplumsal hayatın karmaşıklığı içinde bazılarının bir şekilde büyük bir maddi varlığa hükmediyor olması, bu maddi varlığı istediği gibi kullanabileceği, bu yolla diğer insanları sömürebileceği anlamına gelmemektedir. İslam ile Cahiliye Araplarının mülkiyet ve ticaret anlayış-

[124] Sıbai, *İştirakiyyetu'l İslâm*, s. 84.

larının burada net bir şekilde ayrıştığını görüyoruz. Kur'an'ın faiz yasağına günümüz kapitalistleri gibi Cahiliye müşrikleri de, *"Faiz de ticaret gibi bir şey"* diye karşı çıkarken, Kur'an bu iddiayı kesin bir dille reddeder:

> Faiz yiyenler, kabirlerinden şeytan çarpmış gibi kalkarlar. Bu, onların, "alışveriş de faiz gibidir" demelerindendir. Oysa Allah alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır.[125]

[125] 2. Bakara, 275.

SONUÇ

Bir buçuk asır kadar önce Avrupa'da ortaya çıkan ve önce Türkiye, ardından diğer İslam coğrafyasında önemli bir etki yaratan sosyalizm, daha o zamanlardan başlayarak antiemperyalist-bağımsızlıkçı bazı Müslüman aydın ve siyasetçiler tarafından memnuniyetle kabul görmüştü. Bununla da amaç yeni bir Batıcılık değil aksine, Batı emperyalizmine karşı bir direnişti. Ancak Batı karşıtlığı elbette bu *sosyalist Müslümanlardan* ibaret değildi ve kısa süre sonra Mısır'dan Pakistan'a, İran'dan Türkiye'ye çok daha geniş kitleleri etkilemiş dindar-muhafazakâr yazarlar ve siyasi hareketlerde, hem de çok daha "iddialı" bir "anti Batıcılık" görüldü. Mısır'da *Müslüman Kardeşler*, Pakistan'da *Cemaati İslami*, 79 devrimiyle İran'da resmi ideoloji hâline gelen *Velayet-i Fakihçi Şiilik* ve Türkiye'de pek çok dini-siyasi hareket, geçtiğimiz yüz yıl boyunca benzer söylemleri tekrarladılar. Ne var ki çağa hitap eden felsefi-bilimsel temellere değil, skolastik kategorilere dayanan muhafazakâr aklın bu "Batı karşıtlığı" da antiemperyalist çözümlemeler yerine "beşeri ideolojiler" şeklinde bir genellemeden ibaret kaldı.[1] Beşeri ideolojiler denirken de ne kast edildiği ve pratik karşılığının ne olduğu konusunda anlaşılır bir izah yapılmadı.

Hayatın akışı devam ediyordu ve siyaset sahasında faaliyet gösterenler *demokrasi, eşitlik, kadın hakları, li-*

---

[1] Bkz. Seyyid Kutup, *Yoldaki İşaretler*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yay., İstanbul, 1997, s. 8.

beralizm vb. Batı düşüncesi ve siyasetine ait kavramları rahatça kullandılar. Oysa bu kavramların muhafazakâr akılda ne ifade ettiği hâlâ bir muamma olarak durmaktadır. Fikir sahasındaki bu boşluğun modernleşme sorunu karşısında savrulmaya neden olması gecikmedi. İslami kavramlar ve değerler yozlaştırılarak kapitalist tüketim kültürünün malzemesi hâline geldi. "İhlâs Holding"ten "Zemzem Tower"a, "zikirmatik"ten "namaz kremi"ne, "Mekke Cola"dan "abdest makinesi"ne... modernliğin en yoz biçimi İslam adına üretilir oldu. Patrick Haenni'nin dediği gibi "Batılı *bilginin İslamileştirilmesi* çabası, Batılı zevklerin İslamileştirilmesiyle" sonuçlandı.[2] İslam dünyasının geri kalmışlığının sorumlusu olarak ise özeleştiri yerine yine kaba genellemelerle Batı'yı suçlamak tercih edildi. Fakat bu suçlamada da Batı'nın askeri, siyasi ve iktisadi tahakkümünden ve buna zemin oluşturan iç nedenlerden çok özellikle "Oryantalistlerin kötü niyetli faaliyetlerine" odaklanıldı.

Orta Çağ'da kendi Hıristiyan kültür zemininde gerçekleştirdiği uzun bir iç hesaplaşmanın sonucu *sosyal bilimleri* üreten Batılı entelektüel, evren hakkındaki skolastik algıyı yıkarak dünyaya yepyeni bir pencereden bakar olmuştu. Böylece bilimsel gelişmelerin önü açılmış, keşifler çağına giren Avrupa iktisadi, siyasi, kültürel ve bilimsel ilerlemede daha önce görülmemiş bir hıza ulaşmıştı. Bu hızlı gelişmenin doğal sonucu olarak Avrupa sınırlarını aşıp başta İslam coğrafyası olmak üzere dünyanın geri kalanını da her bakımdan egemenliği altına aldı. Artık her şeyi *bilim konusu* yapan Batılılar için Müslümanlar da tarihleri, kültürleri, temel kaynakları ve her şeyleriyle bilim nesnesi durumundaydılar.

Oryantalistlerin çalışmaları Müslümanlar açısından sarsıcı oldu. Buna cevap vermeye çalışan Müslümanlar

---

[2] Patrick Haenni, *Piyasa İslam'ı, İslam Suretinde Neoliberalizm*, çev. Levent Ünsaldı, Heretik Yay., Ankara, 2014, s. 13.

zorunlu olarak temel kaynaklara yöneldiler ve bu yolla İslam'ın hâkim içine kapanık okumasının dışında başka okumalarının da mümkün olduğunu hatırladılar. Gelenekte kökleri olan ancak çeşitli nedenlerle başarısız olan ve unutulan tartışmaları yeniden yapmaya, bununla birlikte bir *sosyal bilimler nosyonu* edinmeye başladılar. Bu durumun muhafazakârlık açısından nasıl bir tedirginlik nedeni olduğunu Edward Said'in (ö. 2003), *Oryantalizm* kitabına gelen tepkiler göstermektedir. Kitapla ilgili Müslümanlardan gelen ve Said'in hiç beklemediği bir iddia, onun bu kitapla "Batılılara hizmet ettiği" suçlanmasıdır. Sait bu ilginç iddiaya şöyle cevap verir:

> Onlara göre Oryantalizm tartışması ABD'nin Arap ülkelerindeki kontrolünü arttıracak emperyalist bir komplo. Bu imkansız senaryoya göre Oryantalizm eleştirmenleri, antiemperyalist falan değil, düpedüz "gizli" emperyalist ajanlardır!.. Yani kıssadan hisse: Emperyalizmi tenkit etmenin en güzel yolu o konuda susmak imiş... Eh, ben artık şunu derim: Dünya çığırından çıkmış... mantık miyar kalmamış![3]

Aslında Said'e yöneltilen bu garip suçlama Batı karşısındaki korkumuzun bir ifadesidir ve bir gerçektir ki Müslümanlar olarak hoşumuza gitmese de moderniteyi yaratan Batı birkaç yüzyıldır ürettiği bilim, teknik, kültür, sanat ve uluslararası siyasetle tarihi belirlemeye devam etmekte, dünyada belki de en fazla Müslümanlar Batıya izafe kalmaktan öteye gidememektedir. Oysa Batılı bilim adamları hiçbir korku duymadan yaklaşık iki yüz yıllık bir zamanda[4] İslam ve Müslümanlar hakkında yaptıkları çalışmalarla muazzam bir literatür meydana getirdiler. Hadis sahasında muhteşem bir eser olan alfabetik kelime fihristi *Konkordans* onların emeğidir. 1938 gibi erken bir tarihte tamamlanan 13 ciltlik (İngilizce,

---

[3] Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, 1991, s. 530.

[4] Napolyon'un Mısır seferi (1798) aynı zamanda modern Oryantalizmin başlangıcı kabul edilir. Bkz. Said, *Oryantalizm*, s. 74.

Fransızca, Almanca) *İslam Ansiklopedisi* İslam ilahiyatı ve kültürü sahasında araştırmacılar için en değerli kaynaklardandır. Arap edebiyatı tarihi hakkında Carl Brockelmann'ın (ö. 1956) eseri (*Geschichte Der Arabischen Litteratur-GAL*) gibi bir çalışma hâlâ Türkçede yoktur. Kur'an araştırmalarının merkezi artık İslam dünyası değil, Almanya'dır. Cemil Meriç'in dediği gibi:

> Türkçe'nin en mükemmel lügatini Redhouse, en güzel tarihini Hammer yazmıştır. İnsaf dinin yarısıdır. İslam dünyasını insanlığa tanıtan biz değil, Avrupalılar. İbn Haldun'u da Slane tanıtır. III. Napolyon ordusu tercümanıdır.[5]

Kanaatimizce *Müslüman sosyalist* aydınları sosyalizme yönelten nedenler tam da burada aranmalıdır. Zira bu aydınların muhalif-eleştirel tutumlarının yanı sıra bir diğer ortak özellikleri, Batı düşüncesi hakkındaki derin tecessüsleridir. Onların modernleşme sorunu ve Batı (Oksident) karşısındaki tutumlarının muhafazakârlık gibi kaba, skolastik bir reddedişin ardından maddi kültürünün "İslamize" bir tüketiciliği değil; içselleştirilmiş çağdaş düşünceye entelektüel bir "doygunluk" olduğunu görüyoruz. Hamit Algar, Batı karşısında muhafazakâr tutum ile Ali Şeriati'nin Batı eleştirisi arasında çarpıcı bir karşılaştırmada bulunur. *"Marks'ın babası bir Yahudi idi, aile kurumunu ortadan kaldırmak istiyordu, tanrıya inanmıyordu..."* şeklindeki değerlendirmelerin yüzeyselliğini ve etkisizliğini vurgulayan Algar, buna karşın Şeriati'nin sahip olduğu özgüven ve entelektüel derinliğe dikkat çeker:

> Marksizm'i eleştiren çoğu Müslüman yazar konu hakkında geçek bir bilgiye sahip değildir... Marksizm'in tehlikelerini kaleme alan pek çok Müslüman yazar, Marksizm'den kokmaktadır. Çünkü her şeyden önce onun ne olduğunu bilmemektedir. Şeriati bili-

[5] Meriç, *Sosyoloji Notları*, s. 346.

> yordu ve korkmuyordu. Batı düşüncesinin tamamı hakkında böyleydi.[6]

Şeriati'nin 1970'lerde yayımlanan *İslam Bilim* kitabıyla ilgili, kitap daha yayımlanmadan büyük tartışmalar yaşanır. Kitapla ilgili bazı din adamları kitabın "İslam Bilim" değil, "Batı Bilim" (Garb Şinâsî) olduğunu söylerler. Gerçekten de kitabın büyük bölümünde Marksizm ve sosyalizm ve diğer Batılı fikir akımları tartışılmaktadır. Şeriati, kitapta bu duruma izah getirmiştir. Ona göre binlerce yıldır Kur'an'ın ve İslam'ın fıkhi okuması fazlasıyla yapılmıştır. Eksik olan, bilimsel yöntemlerle; sosyal bilimlerle İslam'ın özünü güncel bir dille yeniden ifade etmektir. Bunun için de modern düşüncenin tanınması şarttır.[7] Şeriati gibi İslam'ın henüz Orta Çağ sonrasının diliyle ifade edilmemiş okumasını yapmaya çalışan Hasan Hanefi'ye göre de dogmatik teoloji 20. yüzyılda artık yaşayamaz. İnsanların giderek laikleşmesi ve "tanrı öldü" çığlıkları bunun ifadesidir. Teoloji yaşamak istiyorsa klasik anlamıyla yok olup "antropoloji" şeklinde yeniden doğmalıdır. Buna uygun olan da ahlaki ve pastoral teolojidir. Teolojinin antropolojiye çevrilmesi, aslında dinin ideolojiye çevrilmesinin girişi mahiyetindedir. Çünkü Hanefi'ye göre İslam dünyasının bugün bir ideolojiye ihtiyacı vardır.[8] Cemil Meriç de Müslümanların sosyal bilimler karşıtı tutumlarını yine Edward Said'in eseri üzerinden eleştirir. Meriç, Said'in Batı eleştirisini takdir etmekle birlikte *Oryantalizm* kavramıyla Müslümanların Batılı fikirlere karşı inkârcı tutumunun, bilimsel zemini yok edecek aşırı tutumların tehlikesine işaret eder:

> Tehlike şurada: Said'in tahlilleri sınırlarına kadar götürülürse, Jdanov'unkine benzer yanlış bir hükme varılabilir. Burjuva ilmi, proleter ilmi gibi mübalağalı

---

[6] Hamit Algar, *İslam Devriminin Kökleri*, çev. Çetin Demirhan, İşaret Yay., İstanbul, 1988, s. 131.

[7] Ali Şeriati, *İslam Şinâsî*, C 1, s. 71.

[8] İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2010, s. 237.

> tasnifler çıkabilir ortaya. Nitekim "zencilerin ilmi" ile "beyazların ilmini" birbirinden ayıran kontestaterler görülmüştür. Nice aydınlar "sömürge ilmi" ile "emperyalistlerin ilmi" diye iki ayrı ilimden söz etmeye başladılar. Yanlış ve tehlikeli bir yol.[9]

Said'in kavrama yüklediği abartılı anlam, onun Oryantalizme karşı Müslümanları bir *Oksidentalizm* fikrine yönelmemeleri konusundaki ifadelerinden de anlaşılmaktadır: *"...Hepsinden daha önemlisi okuyucumu bir konuda tenvir etmiş olmayı umuyorum: Oryantalizmin cevabı Oksidentalizm (Garbiyât) değildir..."*[10] Oysa Meriç; *"Biz hem müstağrip olmak zorundayız, hem müsteşrik"* diyerek[11] Müslümanları Oksidentalizm yapmaya çağırır. Oksidentalizmin önemini vurgulayan İlber Ortaylı da şunları dile getirmektedir:

> Esasen bütün Oryantalizmin sorunu Oryantallerin, yani Doğuluların kendi dünyaları içine kapanarak çözülecek gibi görünmüyor. Çözüm için Oryantallerin, Oksidentalist olmaları, yani Doğuluların Batı-bilimci olmaları gerekiyor... Batı üniversitelerindeki Doğulu öğrencilere bakınız. Orada bile kendi ülkelerini tetkik eder, kendi dünyalarından dışarı çıkmazlar. Oysa Rusya aydını bu fasit daireden kurtulmuştu. Modernleşen Çin ve Japonya'nın da dış dünyaya yöneldiği, onu kendi kaynaklarından tanıdığı biliniyor.[12]

Oksidentalizm, yine Hasan Hanefi'nin de üzerinde durduğu temel konulardandır. Hanefi'ye göre Oryantalizm karşısında Oksidentalizm ('İlmu'l-İstiğrab) yeniden bir "benlik" inşası için Müslümanların Batılılaşmasını durdurmaya yardımcı olacak bir adımdır.[13] Sonuç olarak Müslüman sosyalist aydınlar için sosyalizme yöneliş ar-

---

[9] Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 92.
[10] Said, *Oryantalizm*, s. 513.
[11] Meriç, *Sosyoloji Notları*, s. 347.
[12] İlber Ortaylı, "Türkoloji ve Var Olmayan Bir Dal: Oksidentalistik" *Türkiye Günlüğü*, S. 19, Yaz 1992, s. 52.
[13] Hasan Hanefi, *Mukaddime fi 'İlmi'l-İstiğrab*, Ed-Darul-Fenniyye, Kahire 1991, s. 16.

tık başka bir "Batıcılık" değil; bir "yitik hikmet" mesabesindedir. Buna göre evet; sosyalizm Batılı bir ideolojidir, ancak "muhalif" bir ideolojidir! Batıyı tanımak çağın bir zorunluluğudur. Ancak bunu Batıcılaşmadan yapmanın en doğru yolu, sosyalist literatürdür. Sosyalizm, Avrupa dışında emperyalist yüzüyle tanınan ve eski feodal düzeni yıkarak Avrupa'nın yeni egemen sınıfı hâline gelen burjuvaziye bir tepki olarak doğmuştur. Kemal Tahir'in dediği gibi sosyalizm, Batı medeniyeti içinde adeta bir *ikinci medeniyet* hâline gelmiştir. Dolayısıyla sosyalizm, bu aydınlar için antiemperyalist bir tercih ve diyalektik bir yöntemle ötekini tanıyarak kendini tanımanın da bir başka yoludur. Fakat bu tanımadan kasıt Avrupa'yı tekrarlamak değildir ve bu mümkün de değildir. Çözülmüş bir problemden ikinci kez "aynı sınav değerini" taşımasını beklemek elbette abestir. Ama Batı'yı tanımak öncelikle, bizim için de geçerli olan Orta Çağ'lardaki kozmolojinin yıkılışını ve bunun dini düşüncede olan sonuçlarını anlamamızı sağlayacaktır. İkincisi; başlıca iktisadi-siyasi ve askeri sorunlarımızın ardındaki Batılı küresel güç odaklarını tanımamıza imkân verecektir. Bu iki sorun karşısında sağlıklı bir tavır geliştirildiğinde Müslümanlar küresel güçlerin planlarında bir nesne ve enstrüman değil, analiz yapabilen, kendi kararlarını veren bir özne durumuna geleceklerdir.

KAYNAKÇA

ABDELMALİK, Enver, *Çağdaş Arap Düşüncesi Bağımsızlık ve Sosyalizm*, çev. Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1971.

ADIGÜZEL, Hüseyin, *Milli Komünizmin Öncüleri-Vahidov*, İleri Yay., İstanbul 2006.

ADIVAR, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yay., İstanbul 2014.

AKAL, Emel, *İştirâkiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yay., İstanbul 2013.

AKAN, Seriyye, "Osmanlı Rum Bankeri Yorgo Zarifi", *Toplumsal Tarih*, S. 216, Haziran 2014.

AKDTYK, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I-III, AAM Yay., Ankara 1997.

AKDTYK, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, AAM Yay. Ankara 1991.

----------, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri*, C. IV, AAM Yay. Ankara 1991.

AKGÜL, Urungu, "Osmanlının Uzaya Bakan Gözü Takiyüddin ve İstanbul Rasathanesi" Bilim ve Teknik, C. 30, S. 351, Şubat 1997.

AKYOL, Taha, "Cedidcilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993.

ALGAR, Hamit, *İslam Devriminin Kökleri*, çev. Çetin Demirhan, İşaret Yay., İstanbul 1988.

ARIKLI, Ercan (Gen. Yön.) "Nâsır ve Arap Devrimi", *DKDTA*, C. 2, Gelişim Yay., İstanbul 1975.

ARMAOĞLU, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, İş Bankası Yay., Ankara 1994.

----------, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, TTK Yay., Ankara 1997.

----------, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yay., İstanbul 2010.

ARSLAN, Hüsamettin, (1986) "Nesillerin Mirası", Cemil Meriç'le söyleşi, *Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı*, TYB Yay., Ankara 1986.

ASLAN, Betül, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", *Atatürk Dergisi*, C. 4, S. 1, Ocak 2004.

----------, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, Kaynak Yay., İstanbul 2004.

ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK Yay., Ankara 1997.

ÂŞIKPAŞAZÂDE, Ahmet, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332/1914.

ATATÜRK, M. Kemal, *Nutuk*, C. 3, TDTE Yay., İstanbul 1969.

ATAY, Falih R., *Batış Yılları*, Dünya Yay., İstanbul 1963.

----------, *Çankaya*, Pozitif Yay., İstanbul 2009.

AVCIOĞLU, Doğan, "Önsöz", Roger Garaudy, *Sosyalizm ve İslam*, çev. D. Avcıoğlu, E. Tüfekçi, İstanbul 1965.

----------, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 1, Tekin Yay., İstanbul 2006.

----------, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 2, Tekin Yay., İstanbul 2006.

----------, *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yay. Ankara 1969.

AYBAY, Rona, *Robert Owen*, Remzi Yay., İstanbul 1993.

AYDEMIR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Yay., İstanbul 1971.

----------, *İnkılap ve Kadro*, Remzi Yay., İstanbul 1990.

----------, *Tek Adam*, C. 2, Remzi Yay., İstanbul 1971.

AYDIN, Suavi; ÜNÜVAR, Kerem, "ATÜT Tartışmaları ve Sol", *MTSD-Sol*, İletişim Yay. İstanbul 2008.

AYKOL, Hüseyin, *Çerkez Ethem Gerçek Yaşam Öyküsü*, Phoenix Yay., Ankara 2011.

BACKES, Uwe, *Politische Extreme*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2006.

BECKER, Bernhard, *Geschichte der Revolutionären Pariser Kommune in den Jahren 1789 bis 1794*, W. Bracke jr Verlag, Braunschweig 1875.

BELGE Murat (Gen. Yön.) "1905 Rus Devrimi", *STMA*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1988.

----------, "Ekim Devrimi" *STMA*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1988.

----------, "Sosyalizm", *STMA*, C. 3, İletişim Yay., İstanbul 1988.

----------, "Britanya'da Sınıf Mücadeleleri", *STMA*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 1988.

----------, "Ekler", *STMA*, C. 4, İstanbul 1988.

----------, "Rus Devrimci Hareketi", *STMA*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1988.

----------, "Sovyetlerde İç Savaş", *STMA*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1988.

----------, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya", *MTSD-Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul 2007.

----------, "Tarihi Uzlaşma Üstüne", *Dini Üretim Biçimleri Üstüne Tarihi Uzlaşma*, İletişim Yay., İstanbul 1984.

BENNİGSEN, Alexandre; QUELQUEJAY, Chantal, *Step'de Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel, Selçuk Yay., İstanbul 1981.

----------, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, çev. Nezih Uzel, Hür Yay., İstanbul 1981.

BENNİNGSEN, Alexandere; S. Enders WİMBUSH, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Milli Komünizm*, çev. Bülent Tanatar, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul 1995.

BERKES, Niyazi, "Sosyalizm ve İslamiyet Üzerine" *Yön*, S. 140, 1965.

BOLAT, Gökhan, "Mirza Takî Han (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)" *Belleten*, Ankara 2013.

BOZDAĞ, İsmet, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, Yaba Yay., İstanbul 2003.

BRAUDEL, Fernand, *Maddi Uygarlık-Dünyanın Zamanı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay. İstanbul 2004.

----------, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul 1991.

----------, *Maddi Uygarlık-Mübadele Oyunları*, çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara 2004.

BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları Ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, AKDTYK Yay., Ankara 1992.

BULUT, Arslan, "Sultan Galiyev veya Yaşarken Sırat Köprüsünden Geçmek", *Ulusal Sol'a Teorik Katkı*, Ulusal Dergisi Kitaplığı, Ankara 1999.

CEVDET PAŞA, Ahmet, "Sosyalistlere Dair Bir Makale", İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Yer Numarası: 335 CEV 1.

----------, *Tarih-i Cevdet*, C. I, Dâr ü-ibâatül- Âmire Matbaası, İstanbul 1891.

COŞKUNARSLAN, Hakan, "SSCB'de Milliyetçi Sosyalistler", *Turan*, S. 2., Mart 2005.

ÇAKIR, Ruşen, "Milli Görüş Hareketi", *MTSD-İslamcılık*, C. 6, İletişim Yay, İstanbul 2005.

ÇERÂ ŞERİATİ? Defter-e Pîjûhişhâ-e Ferhengi Dr. Ali Şeriati, Tahran (h-ş) 1377.

ÇETİNEL, Cenap, "Peygamberimiz de Solcuydu", *Yön*, S. 125, Ankara 1965.

DANİELSON, Virginia, *Mısır'ın Sesi*, çev. N. Doğrusöz; C. Ünver, Bağlam Yay., İstanbul 2008.

DEBBAĞOĞLU, Ahmet, "Batı İktisadı Üzerine", *Hareket*, C. 10, S. 111, Mart 1975.

DELDEM, İskender, *Zendegî-ye Pormâcerâ-ye Rezâ Şâh*, Neşr-e Golfâm, Tahran (h-ş) 1370.

D'ENCAUSSE, Helene Carre; SCHRAM, Stuart, *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik*, Çev, S. Avcıoğlu; A. Aşçıoğlu, Yön Yay., İstanbul 1966.

DEVLET, Nadir, "Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. 3, Ankara, 22-26 Eylül 1986, TTK Yay., Ankara 1991.

----------, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Yay., İstanbul 1998.

----------, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Yay., İstanbul 1998.

DOĞANAY, Rahmi, "İngiltere'nin Ankara İle İlişki Kurma Çabaları ve Rawlinson'un Rolü", *Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2002.

DOĞRU, Rahmi, "Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları", *FÜSBD*, C. 19, S. 2, Elazığ 2009.

DONOHUE, John; ESPOSİTO, John, *Değişim Sürecinde İslam*, İnsan Yay., çev. Ali Y. Aydoğan; Aydın Ünlü, İstanbul 1991.

DUMAN, Oğuz Şaban, *Doğu Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, TDAV Yay., İstanbul 1999.

DURU, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İş Bankası Yay., İstanbul 2011.

EBU ZEYD, Nasr Hamid, "İslami Sol Genel Bir Bakış", *İslâmiyât-İslam'ın Sol Yorumu*, C. 5, S. 2, Ankara 2002.

EDİP, Eşref, "Rusya Müslümanlarının İstikbali", *Sebîlürreşad*, C. 14, S. 363, 1 Ağustos 1334 (1918).

ENGELS, Friedrich, *Die Lage der Arbeitenden Klasse in England*, Otto Wigand Verlag, Leibzig 1845.

ERBAKAN, Necmettin, *Milli Görüş*, Dergah Yay., İstanbul 1975.

ERKAN, Süleyman, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", *Akademik Orta Doğu*, C. 5, S. 1, İstanbul 2010.

ETTEHADİYYEH, Mansoureh, "İran Geçici Hükümeti", *İran ve I. Dünya Savaşı*, çev. Gül Çağalı Güven, TVY Yay., İstanbul 2010.

EYGİ, Şevket, "Cihat İçin Hazır Olunuz", *Bugün*, 16 Şubat 1969.

EZHERLİ, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, TBMM KSYK Yay., Ankara 1992.

FEYİZOĞLU, Turhan, *Mustafa Suphi, Türk Ocağı'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, Ozan Yay., İstanbul 2007.

GALİYEV, Sultan, "Şark Meselesine İlişkin Konuşma", *Ulusal Sol'a Teorik Katkı*, çev. Arif Hacaloğlu, Ankara 1999.

GANSER, Daniele, *Nato'nun Gizli Orduları*, çev. Gülşah Karadağ, Grifin Yay., İstanbul 2012.

GARAUDY, Roger, *Yüzyılımızda Yalnız Yolculuğum*, çev. Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yay. İstanbul 2005.

----------, *Hâtıralar*, Hece Yay., İbrahim Demirci, İshak Yetiş, İstanbul 2004.

----------, *Yaşayan İslam*, çev. Mehmet Bayrakdar, Pınar Yay., İstanbul 1995.

----------, *Yaşayanlara Çağrı*, Pınar Yay. çev. Cemal Aydın, Nuri Aydoğmuş, İstanbul 1986.

GOODE, Patrick, "Konseyler" *Marksist Düşünce Sözlüğü*, çev. Der. Mete Tunçay, İletişim Yay. İstanbul 2001.

GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976.

GÖKAY, Bülent, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye*, TVY Yay. İstanbul 1998.

GÖLPINARLI, Abdulbaki, *Şeyh Galip, Hüsn-ü Aşk*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1968.

GÖRGÜN, Hilal, "Sosyalizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, TDV Yay., İstanbul 1998.

GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler*, Babıali Kültür Yay., İstanbul 1915.

GURULKAN, Kemal, "İslâm'ın Siyasallaşma Sürecinde Cemiyet-i Müderrisin'den Teâlî-i İslâm'a", *Köprü*, S. 72, Güz 2000.

GÜLER Zeynep, *Arap milliyetçiliği, Mısır ve Nasırcılık*, Yeni Hayat Yay., İstanbul 2004.

GÜLER, İlhami, "Hasan Hanefi'nin Tecdit Projesi", *İslâmî Araştırmalar*, C.7, S. 2, Bahar 1994.

----------, *Politik Teoloji Yazıları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010.

GÜRSOY, Bedir, "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 40, S. 1-4, İstanbul 1984.

HAENNİ, Patrick, *Piyasa İslamı, İslam Suretinde Neoliberalizm*, çev. Levent Ünsaldı, Heretik Yay., Ankara 2014.

HANEFİ, Hasan, "Aydınlanmacı İslam", *İslâmiyât-İslam'ın Sol Yorumu*, C. 5, S. 2, Ankara 2002.

----------, "Sevratu Nâsır ve Etmâ El İhvân", *El İttihat*, Abu Dabi, 15 Ocak 2015.

----------, *El-Yemînve'l-Yesârfî'l-Fikri'd-Dînî*, Mektebetu Medbûlî, Kahire 1989.

----------, *Mukaddime fi 'İlmi'l-İstiğrab*, Ed-Darul-Fenniyye, Kahire 1991.

HARDİNG, Neil, "Barres Maurice" *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi*, C. 1, çev. Bülent Peker; Nevzat Kıraç, Ümit Yay., Ankara 1994.

HARRİS, George S., *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, çev. Enis Yedek, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1976.

HATEMİ, Hüseyin, *İslâm Açısından Sosyalizm*, Hareket Yay., İstanbul 1967.

HAUPT, Georges; DUMONT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, çev. Tuğrul Artunkal, Ayrıntı Yay., İstanbul 2013.

HAYIT, Baymirza, *Komünizm ve Türk Dünyası*, Altınok Mtb., Ankara 1971.

HOPKİRK, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, Gençlik Yay., İstanbul 1995.

HÜSNÜ, Şefik, *Türkiye'de Sosyal Sınıflar*, Kaynak Yay., İstanbul 1997.

İLERİ, Rasih Nuri, *Atatürk ve Komünizm*, İleri Yay., İstanbul 2005.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yay. İstanbul 2013.

----------, *Osmanlı, Devlet Kanun Diplomasi*, Timaş Yay., İstanbul 2014.

----------, *Osmanlılar, Fütuhat İmparatorluk Avrupa İle İlişkiler*, Timaş Yay., İstanbul 2010.

----------, *Rönesans Avrupa'sı*, İş Bankası Yay., İstanbul 2013.

----------, *Şair ve Patron*, Doğu Batı Yay., İstanbul 2015.

İŞTİRAK, S. 1, 20 Haziran 1912, (Rumi: 7 Haziran 1328).

JABER, Kamel Abu, *Arap Baas Sosyalist Partisi*, çev. Ahmet Ersoy, Altınok Mtb., Ankara 1970.

KABAAĞAÇ, Sina; ALOVA, Erdal, *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal Yay., İstanbul 1995.

KALLEK, Cengiz, "İmtiyaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000.

KANSU, Aykut, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", *MTSD-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 2009.

KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Emre Yay. İstanbul 1995.

KARADENIZ, Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yay., İstanbul 2013.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, C. 5, TTK Yay., Ankara 2007.

KATOUZİAN, Homa, "Şeyh Muhammed Hiyabani İsyanı'nda Ahmed Kesrevi", *İran ve I. Dünya Savaşı*, çev. Gül Çağalı Güven, TVY Yay., İstanbul 2010.

KAYMAK, Erol, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali*, İrfan Yay., İstanbul 1993.

KEPENEK, Yakup, *Türkiye Ekonomisi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2014.

KHALİD, Adeeb, *Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika*, çev. Aslıhan Tekyıldız, Sitare Yay., Ankara 2011.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1982.

KIVILCIMLI, Hikmet, *Allah, Peygamber, Kitap*, Sosyal İnsan yay., İstanbul 2011.

----------, *Eyüp Sultan Konuşması*, Sosyal İnsan Yay., İstanbul 2011.

KIZILÇELİK, Sezgin, *Özgün ve Yetkin Bir Sosyal Teorisyen Olarak Kemal Tahir*, Anı Yay., Ankara 2012.

KOEHLER, Benedikt, "İslam'da Kapitalizmin Doğuşu", *Liberal Düşünce*, çev. Uğur Altundal, S. 69-70, Kış-Bahar, 2013.

KOMÜNİZM HAKKINDA İSLAMİ GÖRÜŞLER, DİB Yay., Ankara 1964.

KORKMAZ, Esat, *Şeyh Bedreddin ve Varidat*, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul 2010.

KORKMAZ, Ömer, "Oltu Şûra Hükümeti", *DÜHFD*, C. 6, S. 6, 1993.

KURBAN, Vefa, "16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'na Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, Mart 2014.

KURTULUŞ SAVAŞIMIZ, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Gen. Müd., Ankara 1973.

KUTAY, Cemal, *Türkiye'de İlk Komünistler*, Ercan Mtb., İstanbul 1956.

KUTUP, Seyyid, *Yoldaki İşaretler*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yay., İstanbul 1997.

KUYAŞ, Ahmet, "Yeni Osmanlılar'dan 1930'lara Antiemperyalist Düşünce", *MTSD-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yay, İstanbul 2009.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol*, TTK Yay., Ankara 2013.

LENİN, Vladimir İlyiç, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Hayri Özen, Zeplin Yay., İstanbul 2015.

----------, *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yay., Ankara 2016.

----------, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, çev. Şerif Hulusi, Payel Yay., İstanbul 1971.

----------, *Sol Komünizm, Komünizmin Çocukluk Hastalığı*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yay. Ankara 1991.

----------, *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yay, Ankara 2010.

LİSSAGARAY, Prosper Olivier, *1871 Paris Komünü*, çev. Ayşen Tekşen, Payel Yay., İstanbul 2013.

MAHZUMİ PAŞA, Muhammed, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, çev. Adem Yerinde, Klasik Yay., İstanbul 2010.

MARDİN, Şerif, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul 1992.

MARKS, Karl, *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, Birikim Yay., İstanbul 2000.

----------, *18. yüzyılda Gizli Diplomasi-Rus Despotizminin Asyatik Kökeni*, çev. Işık Soner, Kaynak Yay. İstanbul 1992.

----------, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yay. Ankara 1993.

----------, *Fransa'da Sınıf Savaşları*, çev. Sevim Belli, Sol Yay., Ankara 1996.

----------, *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yay., Ankara 2000.

----------, *Yahudi Sorunu*, çev. Muzaffer İlhan Erdost, Sol Yay., Ankara 1997.

MARKS, Karl; ENGELS, Friedirch, *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ahmet Kardam, Sol Yay., Ankara 1999.

----------, *Gotha ve Erfurt Programının Eleştirisi*, çev. Muzaffer E. Kabagil, Sol Yay., Ankara 2002.

----------, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, çev. Mihri Belli, Sol Yay. Ankara 2009.

----------, *Komünist Parti Manifestosu*, çev. Muzaffer Erdost, Sol

----------, *Werke*, Band 18, Dietz Verlag, Berlin 1973.

----------, *Werke*, Band 9, Dietz Verlag, Berlin 1960.

MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yay., İstanbul 1996.

----------, *Kırk Ambar*, C. 2, İletişim Yay., 2009.

----------, *Kültürden İrfana*, İletişim Yay., İstanbul 2014.

----------, *Mağaradakiler*, İletişim Yay., İstanbul 2015.

----------, *Sosyoloji Notları*, İletişim Yay., İstanbul 1993.

----------, *Umrandan Uygarlığa*, Ötüken Yay., İstanbul 1979.

MOSCA, Gaetano, *Siyasi Doktrinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yay. İstanbul 1968.

NİENHAUS, Volker, "Sosyal Piyasa Ekonomisiyle Karşılaştırmalı Olarak İslami İktisadi Düzenin Esasları: Sistematik Bir Üst Bakış", *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslam'daki Algılanışı*, Çalıştay Kitabı, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara, 23-24 Eylül 2010, Konrad Adenauer Stiftung Yay., Ankara 2011.

ORTAYLI, İlber, "Türkoloji ve Var Olmayan Bir Dal: Oksidentalistik" *Türkiye Günlüğü*, S. 19, Yaz 1992.

----------, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2010.

----------, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, TTK, Ankara 2011.

----------, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Yay., Ankara 2010.

OSTEN, Necmi, "İdare Hukuku Bakımından Türkiye'de Komün", *AÜHFD*, C. 1, S. 2, Ankara 1944.

ÖKTEM, Ülker, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlılarda Felsefe", *Milli Eğitim Dergisi*, S. 143, MEB Mtb., Ankara 1999.

ÖZBEK, Nadir, "Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu", *Toplumsal Tarih*, C. 8, S. 44, Ağustos 1997.

ÖZGEN, Hilmi, "Milyonerlik Rekoru Neden Musevilerde?" Toplumsal Tarih, 2004.

----------, *Ekonomik Sorunlarımız 4*, Mars Mtb., Ankara 1969.

----------, *Türk Sosyalizmi Üzerine Denemeler*, Ege Mtb., Ankara 1963.

----------, *Türkiye'de Sosyalizmin İlkeleri*, Mars Mtb., Ankara1962.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "Hilf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yay., İstanbul 2009.

ÖZTÜRK, Ali İhsan, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920)" *AAMD*, S. 53, C. 18, İstanbul 2002.

PAMUK Şevket, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İş Bankası Yay., İstanbul 2012.

----------, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Yay., İstanbul 2010.

PARLAR, Suat, *Barbarlığın Kaynağı Petrol*, Anka Yay., İstanbul 2003.

PERINÇEK, Doğu, *Lenin, Stalin, Mao'nun Türkiye Yazıları*, Kaynak Yay., İstanbul 1992.

----------, "Türkçe Baskıya Önsöz", Karl Marks, *18. yüzyılda Gizli Diploması*, çev. Işık Soner, Kaynak Yay., İstanbul 1992.

PÎRÂ, Suâd; ÖZGÜDENLI, Osman G., "Musaddık, Muhammed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006.

PİRENNE, Henri, *Orta Çağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yay., İstanbul 2014.

PRİMAKOV, Yevgeni, *Rusların Gözüyle Orta Doğu*, çev. Olga Tezcan, Timaş Yay., İstanbul 2010.

RAHMETULLA, Shadaab, "İslam Kurtuluş Teolojisi", (Editör: Christopher Rowland) *Kurtuluş Teolojisi*, çev. M. Fatih Karakaya; Sevinç Altınçiçek, Ayrıntı Yay. İstanbul 2011.

REDHOUSE, James W., *A Lexicon English and Turkish*, B. Quaritch, Londra 1861.

REYHAN, Hakan, *Doğunun Büyük Devrimcileri*, Alter Yay., Ankara 2010.

RODİNSON, Maxime, *İslam ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda, Hürriyet Yay. İstanbul 1978.

SABAHADDİN, Prens, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar*, Ayraç Yay., Ankara 1999.

SADİ, Kerim, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İletişim Yay., İstanbul 1994.

SAFA, Peyami, *Sosyalizm*, Babıali Yay., İstanbul 1961.

SAHHAR, Cevdet, *Ebuzer-i Gifari*, Farsçadan çev. Salih Okur, Tebliğ Yay., İstanbul 1987.

SAİD, Edward, *Oryantalizm*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul 1991.

SALİHOOĞLU, Hüseyin, *Alman Kültür Tarihi*, İmge Yay., İstanbul 1993.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, TTK, Ankara 1996.

SAYILGAN, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Otağ Yay., İstanbul 1976.

SIBAİ, Mustafa, *İştirakiyyetu'l İslâm*, Ed-Dârul Kavmiyye, Kahire 1960.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 35, Aralık 2014.

STALİN, Josef V., *Leninizm'in İlkeleri*, çev. Muzaffer İlhan Erdost, Sol Yay., Ankara 1992.

ŞENGÜL, Ramazan, *Yerel Yönetimler*, Umuttepe Yay., Kocaeli 2013.

ŞERİATİ, Ali, *Aşina Yüzlerle*, çev. Davut Duman, Fecr Yay., Ankara 2007.

----------, *İslam Ekonomisi*, çev. Kenan Çamurcu, Dünya Yay., İstanbul 1994.

----------, *İslam Şinâsî*, C 1, İntişârât-e Kalem, Tahran (h-ş) 1375.

----------, *İslam Şinâsî*, C 2, İntişârât-e Kalem, Tahran (h-ş) 1375.

----------, *İslam Şinâsî*, C 3, İntişârât-e Kalem, Tahran (h-ş) 1375.

----------, *Makaleler*, çev. Serdar İslam, Objektif Yay., İstanbul 1993.

----------, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, çev. Fatih Selim, Birleşik Yay., İstanbul 1993.

----------, *Marksizm*, çev. Yakup Arslan; Kenan Çamurcu, Dünya Yay. İstanbul, 1994.

----------, *Ümmet ve İmamet, çev.* Ahmet Sait, Fecr Yay., Ankara 1997.

----------, *Yalnızlık Sözleri*, C. 1, çev.,Okan Sevinç, Fecr Yay., Ankara 2010.

----------, *Kur'an'a Bakış*, çev. Ali Seyyidoğlu, Fecr Yay., Ankara 1996.

TAHİR, Kemal, *Notlar-Batılaşma*, Bağlam Yay., İstanbul 1992.

TAKVİM-İ VAKÂYI, S. 1463, 13 Mart 1872.

----------, S. 1507, 1 Ağustos 1872.

TANKUT, Hasan Reşit, *Köylerimiz Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır*, Kenan Basımevi, İstanbul 1939.

TANÖR, Bülent, "Mondros Mütarekesi Döneminde Geçici Hükümetler", *AÜSBFD*, C. 46, S. 1-2, Ankara 1991.

TANYOL, Cahit, "İslam'ın Cenneti Sosyalizmdir", *Yön*, S. 130, 1965.

----------, "Türkiye'de Mülkiyet Yapısı ve Sosyalizmi Zorunlu Kılan Nedenler", *Yön*, S. 134, 1965.

TEKELİ, İlhan; İLKİN, Selim, "Kadro ve Kadroculaların Öyküsü", *MTSD-Sol*, İstanbul 2008.

TELLAL, Erel, "Mirsaid Sultan Galiyev", *AÜSBFD*, Ocak 2001, S. 28.

TEVETOĞLU, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Yay., Ankara 1991.

THOMAS, Jean Paul, "Sosyalizm", *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, çev. İsmail Yerguz, İletişim Yay., İstanbul 2011.

TOPÇU, Nurettin, "Bahtiyar Belde" *Fikir ve Sanatta Hareket*, S. 54, İstanbul 1970.

----------, *Bütün Eserleri*, C. 3, İstanbul 2008.

----------, *Bütün Eserleri*, C. 7, Dergah Yay., İstanbul 2004.

TOPRAK, Zafer, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komünterni", *Toplumsal Tarih*, C. 8, S. 43, Temmuz 1997.

----------, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komünterni", *Toplumsal Tarih*, C. 8, S. 43, İstanbul 1997.

TOYNBEE, Arnold; KİRKWOOD, Kenneth, *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Örgün Yay., İstanbul 2009.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. 1, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984.

----------, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. II, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984.

TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 2009.

TÜFEKÇİ, E. (Mihri Belli), "Doğuda Olmak Nedir?" *Yön*, S. 147, 1966.

TÜNAY, Muharrem, *Siyasal Tarih*, İmge Yay., İstanbul 1995.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1994.

ÜNAL, Ertan, "Taksim Cumhuriyet Anıtı Yarım Kalmış Bir Simge", *Popüler Tarih*, S 24, Ağustos 2002.

VAHİDOV, Mollanur, "Milli İhtiyaçlar Uydurma Değildir", *Ulusal Sola Teorik Katkı*, çev. Arif Hacaloğlu, Ulusal Dergisi Kitaplığı, Ankara 1999.

VAKİT, S. 73, 2 Kânûn-i Sâni 1918. (Hicri: 18 Rebiulevvel 1336).

WESTFALL, Richard S., *Modern Bilimin Oluşumu*, çev., İ. Hakkı Duru, TÜBİTAK Yay., Ankara 1995.

WOLFE, Bertram D., *Devrimi Yapan Üç Adam*, C. 1, çev. Yunus Murat, BFS Yay. İstanbul 1989.

YAMAUCHİ, Masayuki, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa*, Bağlam Yay., İstanbul 1995.

----------, *Sultan Galiyev İslam Dünyası ve Rusya*, çev. Hironao Matsutani, Bağlam Yay., İstanbul 1998.

YERGIN, Daniel, *Petrol- Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kamuran Tuncay, İş Bankası Yay., İstanbul 1991.

YILMAZ, Mehmet Serhat, *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiyesi*, Phoenix Yay, Ankara 2002.

----------, "Mısır Basınında Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, C. III, AKDTYK Yay., Ankara 2011. s. 1560. Kongre Kitabı, AKDTYK 10-15 Eylül 2007.

YILMAZ, Mustafa, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, KTB Yay., Ankara 1987.

ZAÎM, Kouruş, *Cephe-ye Milli ez Peydâyeş tâ Kûdetâ-ye 28 Mordâd*, İntişârât İranmohr, Tahran (h-ş) 1379.

ZİMMERER, Heinrich, *Die Neue Türkeivon 1908 bis 1915*, Deit & Comp Verlag, Leibzig 1915.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yay., İstanbul 2013.

Batı'yı tanımak öyle zannedildiği kadar kolay bir iş değildir ve bir yöntem ve eleştirel düşünce gerektirir. Bu noktada kitabımızın konusunu teşkil eden *sosyalizm* 19. yy.dan başlayarak kendi tarihsel-toplumsal anlamının ötesinde Müslümanlar için de özel bir önem ifade etmektedir. Sosyalizm; Batı düşüncesi, siyaseti ve uluslar arası ilişkileri bakımından bize "muhalif" bir sistematik sunmakta, *analitik* bir Batı okuması (Oksidentalizm) imkânı vermektedir. Hatta en uç ihtilalci yorumu Marksizm, Batı sisteminden tam bir "kopuş", yeni bir çağ başlatma iddiasındadır. Dolayısıyla sosyalizmi tanımak, düşmanımızın en yakın düşmanını tanımaktır. Bu tespit de bize değil, geçtiğimiz yüzyılın İslamcı aydınlarına aittir. "Marksist" hareketler bir yana; 2017'de üzerinden tam yüz yıl geçecek olan *Bolşevik İhtilaliyle* kurulan diyalogdan başlayarak sosyalizmin İslam dünyasına gerçekçi etkisi işte bu espriden hareketle aslında bizzat dönemin İslamcılarının eliyle olmuştur.

ISBN 978-605-5978-33-4

9 786055 978334

www.eskiyeni.org

eski yeni